

2016/3

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Ortodox, neológ: a magyar-zsidó valláspártok

Magyarországi zsidó vallási emlékezetpolitikák

Menekült vagy migráns?

Versengő nemzetpolitikák Kárpátalján

FŐSZERKESZTŐ:

Papp Z. Attila

SZERKESZTŐK:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Berta Péter
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Kállai Ernő
Komoróczy Szonja Ráhel
Szerbhorváth György
Tátrai Patrik
Váradi Mónika

A lapszám megjelenését támogatta:

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

MTA TK Kisebbségkutató Intézet
1014 Budapest, Országház u. 30.
E-mail: regio@tk.mta.hu

regio.tk.mta.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG • KULTÚRA • POLITIKA • TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu

24. évf. (2016) 3. szám

ZSIDÓ INTÉZMÉNYESSÉG

TURÁN TAMÁS

Ortodox, neológ: a magyar zsidó valláspártok elnevezéseinek történetéről 5

KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL – BÁNYAI VIKTÓRIA

Magyarországi zsidó vallási szervezetek, intézmények emlékezetpolitikája 38

MENEKÜLTEK, MIGRÁNSOK RÉGEN ÉS MA

KRÁNITZ PÉTER PÁL

Menekült vagy migráns? A (kényszer)migráció első nemzetközi meghatározásai 59

TÁTRAI PATRIK – ERŐSS ÁGNES – KOVÁLY KATALIN

Migráció és versengő nemzetpolitikák Kárpátalján az Euromajdan után 82

KITEKINTÉS

ABRUDBÁNYAI-GYŐRI TAMÁS

Dél-Tirol: a kultúra továbbörökítésének biztonsága – végcél vagy a harmonikus együttéléshez vezető első lépcsőfok? Interjúk dél-tiroli társadalomkutatókkal

KRITIKA

SCHWARCZ GYÖNGYI

„Ez a lux megeszen bennünket”. A különbség politikája és a társadalmi integráció
(Berta Péter: *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor román presztízs gazdasága.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, 2014, 728 oldal.)

159

MORVAI TÜNDE

Gazdakeresőben - javaslatok a romániai magyar oktatás kihívásaira
(Barna Gergő – Kapitány Balázs – Kiss Tamás – Márton János – Toró Tibor: *Iskolák veszélyben. Tanulmányok a Székelyföldön kívüli magyar oktatás helyzetéről.* Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2016.)

170

TURÁN TAMÁS*

Ortodox, neológ: a magyar zsidó valláspártok elnevezéseinek történetéről

A modernkori Európában kifejlődött „haladó” zsidó vallási irányzatok Magyarországon kialakult válfaját nevezik *neológ/haladó/kongresszusi* zsidóságnak,¹ annak „konzervatív” ellenfelét pedig *ortodox* zsidóságnak. Röviden *neológiának*, illetve *ortodoxiának* is mondta-mondja a köznyelv ezen irányzatokat, mozgalmakat, szervezeti konglomerátumokat. Harcuk, ami 1868–71 között a két irányzat szervezeti elválásához, „szakadáshoz” vezetett, erősen rányomta a bélyegét mindkét irányzat vallási arculatára, ideológiájára és szervezetére.²

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa. E-mail: turan.tamas@tk.mta.hu – Jelen írás egy rövid változata korábban megjelent: Turán Tamás: Adalékok a *neológ* terminus történetéhez. In: *Szombat*, 2016, 2. szám, 14–17. <http://www.szombat.org/tortenelem/turan-tamas-adalekok-a-neolog-terminus-tortenetehez>

¹ A Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége jelenlegi taghitközségeinek (rabbijainak és híveinek) vallási önmeghatározása, elhelyezkedése a zsidó irányzatok térképén nem minden esetben világos, de annyi biztonsággal állítható, hogy többségük a neológ irányzathoz tartozónak vallja magát – bármit is jelentsen ez.

² A magyar neológia (és ortodoxia) történeti kialakulásáról jelentős szakirodalom áll rendelkezésre; újabb feldolgozások: Katz, Jacob: *A House Divided...*, i. m., 1998, kül. 31–47., 89–95., 137–165. (a könyv eredetileg héberül jelent meg 1995-ben; megjelent magyar fordításban is [bár problematikus színvonalon] *Végezetes szakadás* címen [Budapest, Múlt és Jövő, 1999]); Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon...*, i. m., 1999, 36–115.; Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*, I. k.,... i. m., 2012, 865–1188. (kül. 1028–1188.); II. k., 13–170. (kül. 101–170.). A tanulmányban

Az említett megnevezések is eszközei voltak a magyar zsidóság politikai (valláspolitikai, identitás – politikai) küzdelmeinek³ – ahogyan általában a közéleti névválasztás, névadás és címkézés gyakran része a hasonló küzdelmeknek. Például – a zsidó történelemnél maradva – nemritkán „szaduceus”-nak, illetve „farizeus”-nak neveztek egymást különféle tradicionalista és antitradicionalista (vagy egyenesen szabadgondolkodó) zsidó körök legalább a 17. századtól kezdve – kölcsönvéve e későókori, az Újszövetségből is jól ismert zsidó valláspártok neveit, és történeti-gondolati folytonosságot látva láttatva e régi és a korabeli vallási-ideológiai jelenségek között. Keresztény szerzők is előszeretettel használták ezen megnevezéseket bizonyos korabeli zsidó álláspontok vagy irányzatok megjelölésére.⁴

A 19. század modern zsidó vallási mozgalmai a kiépülő társadalmi nyilvánosságban az 1840-es évektől kezdve egyre inkább „pártokként”, valláspártokként jelentek meg⁵ német nyelvterületen és

eltekintünk az ún. *status quo ante* – egy harmadik, szervezetenként később szintén elkülönült, de kisebb súlyú – irányzat tárgyalásától.

³ Ezen küzdelmek újabb felvonása a Magyarországon is megtelepedett ún. lubavicsi (haszid) irányzat („EMIH Chábád Lubavics”) helyezkedése egyfajta névmagyarosítás révén is: az ún. *status quo ante* irányzat márkanévét felvéve felújítva („Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség [Status quo Ante]”), „az egykori Statusquo ante hitközségek szellemiségét követve, annak hagyományait elfogadva és ápolva”. Az idézett önelnevezések-öndefiníciók a szervezet honlapjáról valók: <https://zsidó.com/bemutakozás/> (Utolsó letöltés: 2016-07-24).

⁴ Porges, Nathan: „*Das Wort Phariseer bei Spinoza*,”... i. m., 1917. Magyar vonatkozása miatt említést érdemel Samuel Brett tudósítása az 1650-ben tartott – homályos hátterű és lefolyású – ún. „nagyidai” disputáról, bár ebben közelebbről zsidó-keresztény polemikus összefüggésben használja a szerző az említett két pártnevet: *Two Journeys to Jerusalem, Containing [...]*..., i. m., 1683, 131–134. Vö. Kelen Ferenc: *Az 1650-iki zsidó-zsinatról*, i. m., 1891.

⁵ *Pártoknak, valláspártoknak* nevezték a fokozatosan elkülönülő, kikristályosodó zsidó irányzatokat német nyelvterületen a „reform” jelentkezése, a 19. század eleje óta. Ezek a fogalmak (ahogyan az alább említendő terminusok egy része is) a reformáció óta forgalomban voltak Németországban; l. Jörgensen, Bent: *Konfessionelle Selbst- und Fremdbezeichnungen...*, i. m., 2014, index, s.v. *Partei* (511.). A magyarországi közigazgatási terminológiában – helyi zsidó vallási harcok kapcsán – a *pártfelekezet* terminusra is találunk példát: *Magyar Izraelita 3* (1863), 9. szám, (febr. 27), 80.

Magyarországon is, a zsidó sajtó és a németországi rabbinikus zsinatok szóhasználatának köszönhetően. Mint látni fogjuk, mindkét szóban forgó elnevezés (*ortodoxia*, *neológia*) inkább ragadványnév, mint önelnevezés. Ám e közös vonáson túl lényeges különbségek is vannak köztük. A magyarországi konzervatív zsidóság a 19. században egyre inkább elhatárolódott a renegátnak tekintett haladóktól, ezért a saját „márkanév” nem volt ellenükre, és ragadványneveükkel is gyorsan megbarátkoztak – annál is inkább, mert ez nemzetközi terminus lett a maguk irányzatának megjelölésére a 19. században, ami többé-kevésbé adekvát módon kifejezte, kijelölte a nemzetközi kapcsolatrendszerüket.

A haladóknak a *neológ* és az *ortodox* megnevezésekkel is bajaik voltak – különösen saját ragadványneveükkel, több szempontból is. A szintén idegen eredetű *neológia* szót a magyar nyelvben eredetileg egészen más, nyelvészeti-irodalmi kontextusokban használták (mint a nyelvújítás kapcsán Magyarországon a 19. század elején) – és a szó ma is, ha közkeletűnek nem is nevezhető, mindenesetre hasonló jelentésben (kb.: „újszerű kifejezés, beszédmód”) használatos sok nyelvben. A zsidó kontextusban a *neológia* egy olyan, alakulófélben lévő és bizonytalanabb irányzattal, identitással kapcsolódott össze, ami magát elsősorban nem vallási dimenzióban, és főleg: nem újtókként akarta megkülönböztetni az *ortodoxiától*. Másrészt a terminus a külföldi zsidó nyilvánosságban is leginkább csak magyar vonatkozásban gyökerezett meg: egy sehol máshol nem létező vallási mozgalmat jelölt egy sajátos, helyi vallási konstellációban.⁶ Így ez a megnevezés tulajdonképpen az adott irányzat egyedülvalóságának, zárványszerűségének, és – különösen a II. világháború után – nemzetközi izolációjának is egyfajta nyelvi szimbólumává, védjegyévé vált.

Ezek a jellegzetességek adják a súlyát e terminusok történeti vizsgálatának. A felekezeti és az általános történetírás alig érintette

⁶ A II. világháborúig Németországban használatban volt bizonyos mértékig a *neológia* fogalma, de nem egy szorosabban meghatározható és főleg nem egy szervezetenként elkülönülő zsidó vallási irányzat megjelölésére, hanem az ortodoxia ellenpárjaként, egyfajta gyűjtőfogalomként.

az *ortodox* – *neológ* nómenklatúra történetét.⁷ Idevágó megállapítások persze előkerültek itt-ott az elhúzódo párharcok sodrában.⁸ Figyelmet érdemel a (neológ) Blau Lajos (a budapesti Rabbiképző későbbi rektora) egy megjegyzése, oldalvágása az ortodoxia felé:

„Nagyon természetes tehát, hogy a vázolt állásponton lévők minden haladást és javulást 'neológiának' *keresztelnek el*, sajnálatos csak az, hogy Izrael egyik töredéke oly jelszóval akar győzedelmeskedni, melyet a francia forradalom után a reakció aczélből kovácsolt, hogy általa a politikai szabadságtörekvéseket megbélyegezze és gyűlöletessé tegye.”⁹

Az újabb szakirodalom általánosságban az 1860-as évekre teszi, és az ortodoxiának, illetve Samson Raphael Hirsch hatásának tulajdonítja a *neológia* szóhasználat megjelenését Magyarországon.¹⁰

Ezek az értékes észrevételek pontosításra, módosításra (és persze dokumentálásra) szorulnak. Alább csupán egy fogalomtörténeti

⁷ Ez nem meglepő, tekintve, hogy a fogalomtörténeti szempontok és ezek kulturális és identitáspolitikai vonatkozásai inkább csak az utóbbi évtizedekben előtérbe került kutatási irányok. A témánkat érintő fogalomtörténeti szakirodalomhoz az itt következő megjegyzéseken túl l. a 26., 28., 30., 47., 57. számú jegyzeteket.

⁸ „A tizennyolczadik században [...] a 'neolog' kifejezéssel, még pedig megvető értelemben, ez [az?] 'eretnkséget' bélyegezték meg [az 'ortodox' katolikusok]” – Anonymus: *Az orthodoxismus ismérvei...*, i. m., 1868, 108.

⁹ Blau Lajos: *Theológiánkról...*, i. m., 1891, 444. (A *neológia* szó az eredetiben nyomdahiba révén: *meológia*. Kurzíválás és ritkítások az eredetiben.)

¹⁰ Katzburg, Nathaniel: "1939-1870 ההנהגה המרכזית של הקהילות בהונגריה," i. m., 1984/85, 379, n. 1. Katzburg szerint az ortodoxok csak a „kongresszusi viták kezdetétől” (valószínű a Kiegyezést követő időszakot érti ezalatt) használták a *neológia* terminust, S. R. Hirsch nyomán. Hasonlóan fogalmaz Frojimovics Kinga is: „A magyarországi reform-irányzatra használt 'neológia' kifejezést először a németországi Samson Raphael Hirsch használta az 'orthodox' ellentétéként. Tőle vették át a magyarországi ortodoxok már az 1860-as években.” – Frojimovics Kinga: *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik...*, i. m., 2008, 11.

vázlatot nyújthatunk, adalékul a modern magyarországi zsidóság eszme- és politikatörténetéhez. Egy pontosabb kép megrajzolásához a források jobb hozzáférhetőségén¹¹ túl módszertani finomításokra is szükség lesz.¹²

Kortársi fenntartások a terminológiával kapcsolatban

A zsidó irányzatok-pártok politikai és identitáspolitikai harca az 1860-as években, különösen pedig az 1868. december és 1869. február között megrendezett ún. Zsidó Kongresszus (hivatalos nevén: A Magyar és Erdélyi Izraeliták Egyetemes Gyűlése) előkészületeit övező viták idején éleződött ki. A kiegyezés után (közelebbről 1868-ban) terjedt csak el igazán a magyar nyelvű zsidó sajtóban és irodalomban is az egymással küzdő két irányzatra a *neológ* és az *ortodox* elnevezés. Bár az érintettek egy része berzenkedett a ráaggatott elnevezéstől – ortodox körökben sokan az *óhitű* vagy *hittörvényhű* kifejezést, a neológoknál a *haladó* vagy *kongresszusi* megnevezést preferálták¹³ – ezután, hosszabb távon, mégis a *neológ* – *ortodox*

¹¹ A német nyelvterületen keletkezett (és kismérvben a magyarországi) latin betűs német nyelvű zsidó sajtó jelentős része hozzáférhető egy németországi (<http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/nav/index/title>), és egy osztrák (<http://anno.onb.ac.at/>) digitális adatbázisban. Bár az optikai karakterfelismerő programok egyelőre nem kielégítő határfokkal működnek (különösen a számunkra fontos régi, gótbetűs anyagot illetően), de ez máris fontos segédeszköz a kutatás számára. A 19. századi releváns magyarországi sajtó és irodalom egy része fellelhetetlen, a hozzáférhető anyag digitalizálása pedig egyelőre gyerekcipőben jár.

¹² Nem mindegy, hogy egy adott kifejezést (1) ortodox vagy neológ vagy nem-zsidó szerző használ-e; (2) magyar szövegben vagy német/héber/héberbetűs német/jiddis szövegben; (3) magánlevélben vagy hivatalos beadványban, és így tovább. Az alábbi vázlat a szerző hovatartozásával és a nyelvvél kapcsolatos distinkciókat érvényre juttatja, a funkcionálisakat kevésbé. Utóbbiakhoz vö. Jörgensen, Bent: *Konfessionelle Selbst- und Fremdbezeichnungen...*, i. m., 2014, 33-48. L. továbbá Reinhart Koselleck idevágó módszertani megjegyzéseit: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája...*, i. m., 1997, 8-12.

¹³ A „haladó párt” (*progressive Partei*) megjelölést használja például a pápai, „haladó” Feitel Mór már az 1840-as években is, pl. „x. y. z.” szignóval ellátott

terminuspár vált leginkább elterjedté a szélesebb (a pártharcokban közvetlenül nem érintett) közvéleményben.

A terminológia különösen a kongresszust előkészítő 1868. február 17-i, Eötvös József kultuszminiszter által összehívott – és a későbbi szakadást már előrevetítő – értekezletet követően vált heves viták tárgyává.¹⁴ Ennek egyik fontos dokumentuma egy anonim, mozgósító jellegű, polemikus röpirat, melynek szerzője – talán a történetíró Kohn Sámuel,¹⁵ a neológok egyik korabeli vezéralakja és a kongresszus egyik fő szervezője – a következőképp érvel.¹⁶ A konzervatív párt az általa használt *ortodox – nem-ortodox*, később az *óhitű – újhitű* elnevezésekkel tulajdonképp az igazhitűséget próbálja kisajátítani; a vallási destrukció haladókra ragasztott bélyegével riogatva igyekszik erőnek erejével és végérvényesen megosztani a magyar zsidóságot. Csakhogy ez a fogalomhasználat – amellet, hogy furcsamód a keresztény egyháztörténetből vett terminusokkal él – színtiszta manipuláció. A konzervatívok által megbélyegzett párt semmiféle új dogmákkal, vallási tantételekkel és normákkal¹⁷ vagy újfajta normatív szabálygyűjteménnyel nem állt és nem áll elő. Ha azonban a zsidók évszázados elnyomatásából fakadó, szerencsére tünedezőfélben lévő torzulásokról, a nevelési és a nyelvkérdéshez való hozzáállásról van szó, akkor az újhitűeknek csúfolt (valójában óhitű) párt büszkén vállalhatja a különbségeket – sőt, valamiféle terminológiai válaszfalat is húzhat a kettő között. De ha már két

olvasói levelében: *Allgemeine Zeitung des Judentums* 11 (1847), no. 7 (8. Februar), 107. A „kongresszusi” megjelölést illetően vö. Frojimovics: *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik...*, i. m., 2008, 11.

¹⁴ L. pl. Mezei Mór: *Az értekezlet többség álláspontja...*, i. m., 1868; Anonymus: *Az orthodoxismus ismérvei...*, i. m., 1868.

¹⁵ Anonymus: *Az országos zsidó congressus...*, i. m., 1868. Vannak könyvészeti adatok és más körülmények, amelyek közvetetten Kohn szerzősége mellett szólnak, de perdöntő tényekről nincs tudomásom. E kérdés boncolgatásának nincs jelentősége jelen tanulmány szempontjából.

¹⁶ Anonymus: *Az országos zsidó congressus...*, i. m., 1868, 8-11.

¹⁷ „Tanítmányokkal”; Anonymus: *Az országos zsidó congressus...*, i. m., 1868, 9; a német változatban: „eine neue Gesetzbuch”; Anonymus: *Mahnruf an die Israeliten Ungarns...*, i. m., 1868, 12. Több körülményből nyilvánvaló, hogy az írás német változata az eredeti, a magyar pedig fordítás.

pártról beszélünk, akkor ezeket helyesebb volna a „tudomány és rend barátjai”-nak, illetve a „tudomány és rend ellenei”-nek nevezni.¹⁸ („Tudomány” alatt a szerző tulajdonképp a műveltséget, „rend” alatt pedig a zsinagógai és hitközségi élet rendjét, szervezettségét érti.) Vagyis: a haladók és a konzervatívok között lényeges különbségek vannak, de ezek nem vallási-doktrinális, hanem történeti-tudati és kulturális természetűek. A huszonnégy oldalas írás aztán végig ehhez az elnevezéspárhoz tartja magát, ezt sulykolja.

A két párt közötti ellentét illetően értelmezése, tematizálása nem e pamflet szerzőjének találmánya – az a magyarországi haladó zsidóság ideológiájának évtizedekkel korábbról ismert alapeleme. A vallás és a kultúra közötti határ újrarajzolása: az iskolaügy, a nyelvhasználat, a liturgiai esztétika és egyebek kulturális kérdésekké való átminősítése, „kiszervezése” a hagyományból, a vallásból – mindez a neológia esszenciális törekvései és retorikájának központi elemei közé tartozott a magyarországi haladó zsidóság szervezettebb fellépésétől, az 1830-as, 40-es évektől fogva. (A régivágású vallási felfogás a vallási normarendszer érvényességi körének ilyen mérvű szűkítésével és programmatikus újradefiniálásával nem tudott azonosulni.)

A terminológiai (és a mögötte meghúzódó elvi) problematikával sem az említett röpirat révén és nem is a kongresszus előestéjén szembesült először a magyar zsidó közvélemény. A *Ben Chananja* 1861 elején németül, a *Magyar Izraelita* másfél évre rá magyar fordításban közölte a híres bécsi „neológ” tudós rabbi, Adolf Jellinek 1860 végén írt beadványát Anton von Schmerling frissen kinevezett államminiszterhez. A beadvány történelmi indoklását adja annak, mennyire félrevezetőek az *ortodox – reform* ikercímkék a korabeli zsidó irányzatok megjelölésére, és hogy mennyire nem hitbéli, vallási kérdések választják el a két „pártot” egymástól.¹⁹

¹⁸ Anonymus: *Az országos zsidó congressus...*, i. m., 1868, 11, vö. 16. A német változatban (14): „Wissens- und Ordnungsfreunde”.

¹⁹ *Über Orthodoxy und Reform...*, i. m., 1861, [65.]–67. – a szerző megjelölése nélkül; Anonymus: *Orthodoxiáról és reformról...*, i. m., 1862 – a szerző megjelölésével. L. a beadvány elejét és végét. Az irat magyarul újra le lett közölve (kissé eltérő fordításban) a kongresszus közeledtével: Anonymus:

Az ortodoxok között is voltak kritikusai a terminológiának. Egy szerző – a nyelvi „pártfegyelem” viszonylag ritka megsértéseként – a saját táborán belül elterjedt *óhitű* – *újhitű* szópárt cserélné föl az általa megfelelőbbnek tartott *haladó* – *konzervatív* terminuspárral.²⁰ A terminológiával kapcsolatos kifogások a magyarországi haladóknál is jelentkeztek az 1860-as évek elejétől. Nemcsak az *ortodox*, *óhitű* szóhasználat keresztény eredetét és vallási-dogmatikai jelentését kifogásolják, de a velük összekapcsolt politikai inszINUÁCIÓkat is.²¹ Persze önelnevezésük (*haladók*) nem kevésbé volt a politikai helyezkedés és az ellenfél politikai diszkreditálásának eszköze – igaz, direkter módon. A *Magyar Izraelita* – az első nem kérészetű magyar nyelvű zsidó sajtótermék, a „haladók” hetilapja²² – írja 1862-ben:

„Mindazon hitközségekben, melyekben a vizáلكodások eddig nagyobb mérveket vettek fel, két töredék szerepelt, a haladóké, és az újítás ellenei; vagy mint közönségesen, de helytelenül nevezni szokás[:] a neológok és az ortodoxok pártja”.²³

Orthodoxia és reform, tekintettel ..., i. m., 1868 – újra anonim módon, és csak a korábbi németnyelvű közlésekre utalva általánosságban. Az egész irattal számos tartalmi párhuzamot mutat az előbb ismertetett brosúra. A *neológia* terminus egyébként e brosúrának sem a német, sem a magyar változatában nem fordul elő – ahogyan Jellinek írásában sem.

²⁰ Neumann Vilmos: *A separatismus jogelve...*, i. m., 1868. A megelőző lapszámokban a szerző maga is a *neológ* – *ortodox* / *újhitű* – *óhitű* terminológiát használja: 25. szám (jún. 7.), 198–199.; 26. szám (jún. 14.), 205–206.

²¹ L. pl. Anonymus: *Templom és zsinagóga...*, i. m., 1863; a „Pozsonyi levelek” c. cikksorozatban, kül. Anonymus: *Pozsonyi levelek. II...*, i. m., 1863; Anonymus: *Pozsonyi levelek. X...*, i. m., 1863. Tartalmi jegyek és más körülmények miatt feltételezhető, hogy Löw Lipót a cikksorozat szerzője.

²² Scheiber Sándor – Barabás Györgyi: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája...*, i. m., 1993, no. 2, 32.

²³ *Hitközségi mozgalmak...*, i. m., 1862. A cikk szignálatlan, szerzője feltehetően a felelős szerkesztő, Mezei Mór.

Magyarországon a *neológ* kifejezést eredetileg leginkább az *ortodoxok* használták újító riválisaikra.²⁴ Ez önmagában is indokolja, hogy az említett lap szerzője helytelennek nevezi a *neológ* – *ortodox* szóhasználatot. A *Magyar Izraelita* szerzője persze nem annyira az ellenséges címkézés tényét kifogásolja, mint inkább a címke tartalmát és főleg – a későbbi, fentebb ismertetett anonim röpirathoz hasonlóan – a mögötte meghúzódó éles, vallási jellegű szembeállítást a két párt között. A *neológ* terminus eredetileg tulajdonképp újítót jelentett, *reformert*. Így, szinonimaként, váltogatva használta ezeket például a pozsonyi születésű, Bécsben élő ortodox lobbista, Deutsch Ignác, az 1850-as években írt beadványaiban.²⁵ És amit ez utóbbi fogalom már akkor jelölt a zsidóságban (ti. radikálisabb vallási újítást), azzal a magyar neológok nem azonosultak. A *haladók* szerepében szívesen látták magukat, az *újítók* szerepében azonban nem²⁶ – a többség legalábbis kényelmetlenül érezte volna magát ebben a szerepben.²⁷

A neológ terminus és az ortodox – neológ ellentétpár előtörténete a 19. század első felében

A neológoknak más, nyomósabb okuk is volt a berzenkedésre. A *neológ* terminus korábban keresztény teológiai és politikai

²⁴ L. fönt, a 10. jegyzetnél, alább „A neológ terminus...” illetve „Az ortodox terminus...” című részekben, és Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon...*, II. k., i. m., 2012, 121-122.

²⁵ Kohn, Israel Levi [Gerson Wolf]: *Beitrag zur Geschichte jüdischer Tartuffe...*, i. m., 1864, 11–12., 17–18., 20. stb. Deutschról I. alább, 51. jegyzet. Jellinek fent említett röpirata részben nyilván Deutsch beadványai ellen irányult.

²⁶ A „definíciók harcára” vonatkozó megjegyzései között rámutatott erre már Köves Slomó: *Zsidó szakadás – Hamburgtól Nagymihályig...*, i. m., 2009, 127. Az újítókról-reformerekről I. Silber, Michael: *A pesti radikális reformegylet...*, i. m., 1998.

²⁷ Talán ez a hezitálás vagy kényelmetlenségérzés is vezeti a cikk szerzőjének tollát a *haladók* vs. *újítás ellenei* aszimmetrikus terminusok használatában, a *haladók* vs. *haladás ellenei*, vagy a *újítók* vs. *újítók ellenei* szimmetrikus, frontális ellentétpárjainak használata helyett.

kontextusokban is használatos volt – ott is eredetileg polemikus és pejoratív értelemben. Eredetileg a protestáns teológiának a felvilágosodás által megújított egyes irányzatait jelölték vele annak kritikusai a 18. század utolsó évtizedeitől kezdve.²⁸

A neológia-fogalom zsidó használata erre épült. Mint a fenti idézet mutatja, a magyar nyelvű zsidó irodalom már az 1860-as évek elején is ismerte a *neológia* terminust. Ez az irodalom a haladók irodalma volt (akiknek törekvései ebben az időben az emancipáció, a magyarosodás és magyarosítás körül összpontosultak), és az 1860-as évek előtt alig-alig létezett. Sajtó például, mint a fentiekből kiderült, gyakorlatilag nem volt. A *Magyar Izraelita* idézett szerzője mégis „közönséges” dolognak mondja a *neológ* és *ortodox* megnevezések használatát már 1862-ben – márpedig ez azt sugallja, hosszabb ideje elterjedt szóhasználatról van szó.

Vélhetően a gyorsan magyarosodó, de ekkor még igen erősen német- és jiddisajkú magyar zsidóság²⁹ nem magyar nyelvű kommunikációjára gondolt. (Lehetséges, hogy a *neológ* terminus is hosszabb ideje átkerült a magyar nyelvbe, legalábbis a magyar nyelvű zsidó szóbeliségbe, de erről nincsenek egyelőre adataink.) Német nyelvterületen a szó újkori zsidó vallási mozgalmakkal kapcsolatos használata mindenképp évtizedekkel korábbra nyúlik vissza. Egy magasrangú frankfurti tisztviselő így jellemzi városa egy zsidó polgárának (történetesen Ludwig Börne apjának) vallásosságát valamikor a 19. század első évtizedében egy hivatalos feljegyzésben: „hol óhitű, hol neológ – akár egy szélkakas”.³⁰ Természetesen sem

²⁸ Betz, H. D. et al.: *Religion in Geschichte und Gegenwart...*, I, i. m., 1998, 945–946; Sorkin, David: *The Religious Enlightenment...*, i. m., 2008, 158–163. L. továbbá Herrmann, Klaus, „*Es ist das Heil uns kommen hier*“..., i. m., 2016, e protestáns „neológia” teológiai és liturgiai hatásáról a zsidó felvilágosodásra és korai reformra a német területeken.

²⁹ Például a zsidó kongresszus tárgyalásai is 1868–69-ben túlnyomórészt németül zajlottak.

³⁰ „[...] bald altgläubig, bald Neolog, wie eine Wetterfahne” – a forrást idézi: *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland...*, i. m., 1890, Heft 2, 214. Az *óhitű* a katolikusok önelnevezése volt a reformáció korában, akik *újhitűnek* neveztek a protestánsokat; Jörgensen, Bent: *Konfessionelle Selbst- und Fremdbezeichnungen...*, i. m., 2014, index, s.v. *Altgläubige* (508), *Neugläubige*

akkor, sem később nem volt alaptalan az *ortodox/óhitű* – *neológ* fogalmi ellentétpár alkalmazása, analógiás kiterjesztése a kereszténységen (és speciálisan a lutheranizmuson) belüli vallási ellentétekről a kibontakozó zsidó vallási polarizáció jellemzésére. A haladó zsidóság különféle irányzataira nagy hatással volt a protestantizmus, valamint a felvilágosodás racionalista és liberális vallásfelfogása.

Feltehetően a zsidók között is lassan, de biztosan terjedt ez a szóhasználat. Egy R. Akiba Egerről (R. Mose Szofer apósáról) szóló életrajz azt írja 1838-ban, hogy – egyéb erényei mellett – azért választották meg rabbinak Posenben (1814-ben), mert távol állt tőle mindenféle neologizmus (*Neologismus*),³¹ amellet, hogy az általános műveltséggel szemben türelmet mutatott. Akkor és ott „az úgynevezett felvilágosodott” és az „ortodox” párt állt szemben egymással, akik „eretnekek”-nek illetve „fanatikusok”-nak becézték egymást.³²

Bajorországban 1837-ben a konzervatív katolikus Karl von Abel került a nagyhatalmú belügyminiszteri székbe, aki mindenfajta újító, rebellis vallási törekvést, legyen az protestáns vagy zsidó, vissza akart szorítani.³³ A következő évben leiratot intézett a zsidó hitközségekhez, amelyben a rabbiállásokra pályázók közül gyakorlatilag kitiltotta a „káros neológianak hódoló” jelölteket.³⁴ A rendelet

(510). A *Neolog* terminus a jelek szerint még nem volt használatban a reformációval kapcsolatos valláspolitikai harcokban a 16. században.

³¹ „[...] der allem Neologismus fremd [...]“ – Kaempff, Saul Isaac: *Biographie des hochberühmten hochseligen...*, i. m., 1838, 32. A szerző prágai rabbi volt, l. Brocke, Michael und Carlebach, Julius: *Biographisches Handbuch der Rabbiner...*, i. m., 2004, 497–498.

³² Kaempff, Saul Isaac: *Biographie des hochberühmten hochseligen...*, i. m., 1838, 31–33.

³³ Gollwitzer, Heinz: *Ein Staatsmann des Vormärz...*, i. m., 1993, 460–462.

³⁴ „[...] wird [...] hierdurch eröffnet, daß Se. Majestät der König für die zu besetzenden Rabbinatn nur gründlich gebildete und zugleich den echten mosaischen Glaubenslehren und Ceremonial-Satzungen treu anhängende, nicht verderblicher Neologie huldigende Kandidaten fortan bestellt und resp. bestätigt wissen wollen.” A rendelet szövegét közli: *Allgemeine Zeitung des Judentums* 2 (1838), no. 153 (22. Dezember), [616] – a legfontosabb (Magyarországon is

megütközést és riadalmat váltott ki a helyi haladó zsidóság köreiben és hullámokat vert a német zsidó irodalomban és sajtóban – *Neologenrescript* néven emlegették. A haladókon belül a radikálisabb reform hívei (mint például Joseph Aub bayreuthi, később mainzi és berlini rabbi³⁵) és a mérsékeltebbek is³⁶ a maguk szája íze szerint próbálták értelmezni a rendeletet. Eduard Kley, a korai (hamburgi) reform ismert személyisége egy katekizmustankönyvének előszavában hosszasan védekezik a neológia bélyege ellen, előhozakodva azzal a (reformerek által később is gyakran hangoztatott) érveléssel, hogy Mózes és a próféták is újítók, neológok voltak – most bezzeg Bajorországban vallástanári állást se kaphatnának.³⁷ Ennek az ügynek a német-zsidó irodalmi visszhangja vélhetően nem elhanyagolható mértékben járult hozzá a neológ terminus szélesebb körben való elterjedéséhez Magyarországon.

Néhány évvel később a német zsidó hitközségi életben már ortodoxia és neológia feszült egymásnak – meg azoknak, akiknek egyáltalán nem volt ínyére ez a háborúság, vagy nem találták a helyüket egyik táborban se. „Nálunk [a Rajna-menti közösségekben] nincs tanítvány és nincs rabbi; az ortodoxia a 18. század holt

viszonylag széles körben olvasott) korabeli zsidó újság. – A rendeletet Venetianer Lajos is ismerteti röviden: „a községek csak olyan rabbit válasszanak, ki a régi vallási iránynak híve s nem hódol a 'verderbliche Neologie'-nak” – Venetianer Lajos: *A zsidóság szervezete az európai államokban...*, i. m., 1901, 404.

³⁵ Aub, Joseph: *Betrachtungen und Widerlegungen...*, i. m., 1839. A szerzőről l.: Brocke, Michael und Carlebach, Julius: *Biographisches Handbuch der Rabbiner...*, i. m., 2004, 152-154.; Meyer, Michael A: *Response to Modernity...*, i. m., 1988, 105.

³⁶ Bierheim, M[eier]: *Geschichtliche Uebersicht...* i. m., 1839 (l. továbbá a szerkesztő, Marcus Jost e cikkhez fűzött megjegyzését); müncheni tudósítás: *Allgemeine Zeitung des Judentums* 3 (1839), no. 60 (18. Mai), [239]-240. Bierheimről l. Brocke, Michael und Carlebach, Julius: *Biographisches Handbuch der Rabbiner...*, i. m., 2004, 192.

³⁷ Kley, Eduard: ערות יהודה, *Catechismus der mosaïschen Religionslehre...*, i. m., 1839, VII-IX. Hosszasan idéz az előszóból az *Israelitische Annalen* 1 (1839), Nro. 33 (16. August), 262. 1844-ben a Bajorországgal szomszédos Hessen nagyhercegség sem hajlandó neológiára hajló rabbikat beiktatni – *Der Orient* 5 (1844), no. 36 (3. Sept.), 273-274.

öröksége, amiben egészséges életcsíráknak nyoma sincs, a neológia pedig nem egyéb, mint élveteg féktelenséggel párosult lapos [vallási] közönyösség” – tudósít 1843-ban egy kölni levelező egy jelentős zsidó hetilapban.³⁸

1845-ben bajorországi konzervatív-ortodox rabbik egy csoportja protestál az egy évvel korábban tartott braunschweigi neológ (azaz: reform-) rabbi-zsinat ellen, a hatóságok beavatkozását kérve a zsinat bomlasztó, neológ törekvései megállítására.³⁹ Egy vágújhelyi tudósítás szintén magától értetődő módon használja az *ortodox* – *neológ* dichotómiát ugyanabban a lapban, 1845-ben: „az utóbbi időben sok idősebb magyarországi rabbi jobblétre szenderült – oda, ahol ortodoxia és neológia kart karba öltve vándorolnak, és ahol örök béke honol”.⁴⁰ Ironikus megjegyzése abból az időből származik, amikor a haladók és a konzervatívok összecsapásai már sok magyarországi hitközség életét megkeserítették – avagy felpezsdítették.⁴¹ Nevet kellett már adni az egymással küzdő pártoknak.⁴² E hitközségi

³⁸ „Wir haben keine Schüler und keine Rabbiner; die Orthodoxie ist nichts als ein todes Erbtheil des achtzehnten Jahrhunderts, ohne eine Spur von Lebenskeim, und die Neologie nichts als platter Indifferentismus, mit sinnlicher Schrankenlosigkeit gepaart.” – *Der Orient* 4 (1843), no. 38. (19. September), [297]. Egy korai „harmadikutas” megnyilvánulás, Nagykovácsy: *Magyar Izraelita* 1 (1861), 10. sz. (márc. 7), 81–82.

³⁹ Eckstein, Adolf: *Die Stellungnahme der bayerischen...*, i. m., 1936, 52-53.

⁴⁰ „Von den alten Rabbinen Ungarn’s gingen seit Kurzem mehre in ein besseres Leben ein, in jene seligen Gefilde, wo Orthodoxie und Neologie Arm in Arm wandeln und ewiger Friede herrscht [...]” – *Der Orient* 6 (1845), no. 14 (16. März), 112.

⁴¹ Győrből való tudósítás: „[...] itt Győrött pártoskodásról szó se lehet, és a legszebb békében (érdekletlen közönyösségben?) élünk [...]” – *Magyar Izraelita* 1 (1861), 17. sz. (ápr. 25), 136.

⁴² Érdemes megjegyezni, hogy később, különösen az ortodox-neológ szakadás (1868-71) után, a magyarországi ortodoxok és neológok (és az ún. status quo hitközségekhez tartozók), hol közös temetőbe temetkeztek, topográfiailag megelőlegezve az „örök béke” viszonyait; hol külön temetőbe, vagy legalábbis külön parcellákba, elkülönült közösségeik földi viszonyait megörökítve. Hasznos és tanulságos volna egy kutatás, ami tisztázná a temetkezési viszonyokat az említett szempontból azokon a magyarországi településeken, ahol a három irányzat közül legalább kettő saját hitközség által képviselve volt.

küzdelmek egyik első színtere Magyarországon Pápa volt, ahol Löw Lipót megválasztása és rabbiként való működése (1846–1850) állította szembe egymással a konzervatívokat és a haladókat. A pápai konzervatívok hangadói már 1847-ben is *ortodoxoknak*, illetve *neológoknak* nevezték a két szembenálló pártot a német zsidó sajtóban.⁴³

Az ortodox terminus és az ortodox – neológ ellentétpár a 19. század második felében

Samson Raphael Hirsch, az ún. modern ortodoxia egyik meghatározó figurája 1854-ben úgy véli, az ortodox megjelölést a haladó zsidók alkalmazták először, éspedig pejoratív értelemben, „visszamaradt” hittestvéreik megjelölésére. (Ebben általánosságban valószínűleg nem volt igaza.⁴⁴) Az ortodoxia számára a zsidóság ugyanakkor szerinte oszthatatlan: nem ismer külön ortodox és neológ zsidóságot.⁴⁵

Az ortodoxia a maga hagyományos, héber nyelvű publikációiban az újtás fogalmkörével kapcsolatos, a hagyományban gyökerező megjelöléseket alkalmazott a haladókra. „Újak, akik közelből/nemrég jöttek” (Mózes 5. könyve 32.17) – vagyis: új istenek, azaz bálványok, illetve (a modern kontextusban, átvitt értelemben) az új vallási formák és ideák hívei, saját (zsidó) köreinkből. Vagy (ritkábban): „mindennapos újtók” (Siralmak 3.23). Ilyen és ezekhez hasonló kifejezésekkel illették a konzervatív rabbik már a

⁴³ Anonymus: *Dissonanzen aus der Gegenwart...*, i. m., 1847, [161], 167. A cikk szerzője minden jel szerint pápai illetőségű volt vagy onnan származott el. A *neologizmus* (Neologism) – *orthodoxia* ellentétpárt, ha nem is pártnevekként, de már évekkel korábban megtaláljuk a Magyarországról (Nieder-Ungarn) írt, Löw Lipót nagykanizsai rabbivá választását kommentáló tudósításban: *Der Orient* 2 (1841), no. 22 (29. Mai), 172–173.

⁴⁴ Vö. alább, 58. lábjegyzet.

⁴⁵ „Das ‚orthodoxe‘ Judentum kennt keine Abarten des Judentums. Ihm ist das Judentum ein einziges, unteilbares. Es kennt kein mosaisches, prophetisches, rabbinisches Judentum, und kennt kein orthodoxes und neologisches. Es kennt nur Judentum und Nichtjudentum. Es kennt keine Orthodoxen und Neologen im Judentum.“, Hirsch, S. R.: *Die Religion im Bunde mit dem Fortschritt...*, i. m., 1906, 495.

legkorábbi, németországi reformok kezdeményezőit, az újtókat és híveiket a 19. század elejétől.⁴⁶ R. Mose Szofer/Schreiber (a „Hatam Szofer”, 1762-1839) leszármazottai és tanítványai körében is az „újtók”, „újtógatók” (*hadasim, mehadsim, mithadsim*) terminusok voltak a legkedveltebbek a reformerek/neológok megjelölésére.⁴⁷ Ha előfordult is talán a magyarországi ortodoxok héber irataiban a *neológ* terminus (átírásban) a kongresszus előtt, ez meglehetősen ritka lehetett. „Belső” irodalmukban nem volt különösebb okuk megkülönböztetni a neológokat az általuk régóta ismert reformerektől.⁴⁸ A szakadás után azonban, az 1870-es évektől, amikor rohamosan elterjedt ez a terminus, gyakran találkozni vele a rabbini-kus-héber forrásokban is – ahogyan a *Kongressler* és hasonló megjelölésekkel is.⁴⁹

Deutsch használta a *neolog* szót német irataiban (mint láttuk), de ő sem különböztette meg a neológokat a reformerektől. A *neológ* terminus magyarországi elterjedését illetően az osztrák minták és előzmények nagyobb súllyal nyomtak a latban, úgy tűnik, mint a német-, cseh- vagy morvaországiak. Abban a regionális erőterben,

⁴⁶ L. pl. a hamburgi rabbini-kus bíróság (*bet din*) egy lapos, nyomtatott állásfoglalását a helyi liturgiai reformokkal kapcsolatban 1819-ben – facsimiléjét közli pl. Jakobovits, Ben-Zion: זכור ימות עולם, i. m., 1986/87, no. 1.

⁴⁷ Szofer, Slomo: איגרות סופרים [A *Szoferok levelei*], i. m., 1929, I. rész (R. Akiva Eger), 69; IV. rész (R. Simon Szofer), 21–22. (Rabbini-kus források megadása körülményes, használatuk korlátozott a jelen tanulmányban, ezért legfeljebb egy-két példát adunk a hivatkozott héber terminusokra.) A hagyományos rabbini-kus irodalmi források használták – ha ritkábban is – a „reformerek” (*metaknim*), „váltogatók” (*mesannim*) terminusokat is. Löw Lipót egy 1864-ből származó megjegyzése szerint a pozsonyi ortodoxia közel ötven éve használja a *reformer*, *neológ*, *újtó* kifejezéseket – *Gesammelte Schriften*, IV, Szegedin, Ludwig Engel, 1898, 456. Hogy melyiket milyen nyelven, arról nem nyilatkozik. Az egész magyar ortodoxia jelszavává váló elv: „ami új, tóráilag tilos” [*he-hadas aszur min ha-Tora*] is természetesen ugyanezen asszociációkból táplálkozik; ezt is először valószínűleg a hamburgi reformok évében használta R. Mose Szofer; I. Szamet, Mose: החדש אסור מן התורה [Ami új, tóráilag tilos]..., i. m., 2005, 300–302.

⁴⁸ L. pl. Lieberman, Natan: אגרת פתוחה, i. m., 1868, 9.

⁴⁹ L. pl. Schick, R. Mose: חלק יורה דעה וחושן משפט, ש"ק, חלק יורה דעה ותשובות מהר"ם, i. m., 1884, *Jore dea*, nos. 2, 3.

amely a haladó és a konzervatív zsidóságot és küzdelmüket alakította a 19. századi Magyarországon, a bécsi politikai centrumnak és a császárváros zsidóságának kiemelt súlya volt az ideológia, a propaganda és a lobbizás szempontjából. Az osztrák rendőrség és politika természetesen szorosán figyelemmel kísérte a birodalmon belüli zsidó mozgolódasokat és ezek nemzetközi kapcsolatait a 19. század elejétől kezdve. A bécsi konzervatív (túlnyomórészt katolikus) arisztokrácia vallási és politikai szempontból több-kevesebb gyanakvással figyelte a liberális-haladó zsidó mozgalmakat. Különösen 1848-49 után, a „neoabszolutista” 1850-es években e bécsi elit köreiből már eléggé közkeletű lehetett ezen tendenciák megjelölésére a *neológ* megnevezés.⁵⁰

Ehhez a szemlélethez és terminológiához igazította retorikáját az osztrák kormányköröknél a magyar és osztrák ortodoxia érdekében ügyködő, „magyar” származású bécsi *stadlan*, Deutsch Ignác az 1850-es évekbeli beadványaiban. E beadványokban Deutsch (akinek kulcsszerepe volt a magyar – elsősorban a „pozsonyi” centrumú – ortodoxia politikai aktivizálódásában, ellenoffenzívájában ekkortájt)⁵¹ a magyar haladó zsidóságot a politikára és a vallásra nézve is

⁵⁰ Wolf, Gerson: *Geschichte der Juden in Wien*, i. m., 1876, 113-134, 165-166. 1852-ből, Frankfurtból keltezett osztrák diplomáciai jelentés használja – a *reform* terminus szinonimájaként – a *neológ* terminust az ottani haladó zsidó irányzatok megjelölésére (166, n. 1). Löw idéz egy rá vonatkozó osztrák rendőrminiszteri jelentésből 1859-ből, amely azt írja, hogy a pesti zsidók között sok ellenzője van, mióta a neológ irányt követi – Löw, Leopold: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn...*, i. m., 1874, 284.

⁵¹ A bécsi ortodoxiát jelentős részben Magyarországról bevándoroltak alkották. Deutsch (nem azonos a Hatvany-Deutsch dinasztia hasonnevével alapítójával) Pozsonyban született, és a Hatam Szofer ottani híres jesivájában tanult; róla és működéséről I. Gelber, Nathan Michael: *Aus zwei Jahrhunderten...*, i. m., 1932, 145-177; McCagg, William O.: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban...*, i. m., 1992, 106-107, 116-117; Kinstlicher, Moshe Alexander Zusa: 'ה'ח'חם סופר' ותלמידיו [A Hatam Szofer és tanítványai]..., i. m., 2004/5, 242-244. Ortodox perspektívából: Szofer, Slomo: 'איגרות סופרים...', i. m., 1929, IV. rész (R. Simon Szofer), 32, 82-84.

veszélyes, rebellis mozgalomként igyekezett beállítani.⁵² Beadványai, kétes módszerei, sok mindenben sikeres erőfeszítései már 1862-ben kritikus figyelmet és széles nyilvánosságot kaptak az újkeletű magyar nyelvű, haladó zsidó sajtóban.⁵³ A németnyelvű elaborátumaiban általa előszeretettel használt *Neologen* terminust és származékait⁵⁴ a (haladópartí) magyar zsidó sajtó a *neologok/neológok* főnévvel és a *neologicus* jelzővel adta vissza.⁵⁵ Ennek a sajtóvisszhangnak közvetlen hatása is lehetett arra, hogy a *neológ* terminus a magyar szóhasználatban is (latin-német kölcsön-szóként) polgárjogot nyerjen és valamelyest elterjedjen a „haladó” táborban is. A magyar ortodox zsidó szerzők németnyelvű publikációikban az 1860-as években egyre gyakrabban használják a *Neologen* stb. terminust.⁵⁶

Említettük, hogy Magyarországon a *neológ* kifejezést leginkább a neológok ellenlábasai használták rájuk. Valószínűleg fordítva is igaz, legalábbis a magyarországi zsidók magyar nyelvű kommunikációjában: az *ortodox* kifejezést zsidó körökben eleinte leginkább a haladók alkalmazták a konzervatívokra. Így volt ez az 1840-es évektől⁵⁷ az 1860-as évekig.⁵⁸ Az *ortodox* terminus meggyökerezett,

⁵² Az alábbi 65. jegyzetben említett 1851-es beadványban is komoly része lehetett, vö. *Az izraelita egyetemes gyűlés I-XXXIII. ülése*, i. m., 1869, XVII. Ülés, 13 (Hollander Leó); Löw, Leopold: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn...*, i. m., 1874, 224.

⁵³ *Magyar Izraelita* 2 (1862), 27. sz. (júl. 11), 235–236; 28. sz. (júl. 18), 241–243; 29. sz. (júl. 25), 246.; 32. sz. (aug. 15), 270–271. Természetesen a bécsi sajtó is sokat foglalkozott Deutsch-csal, l. pl. *Die Neuzeit* 5 (1865), 11. sz. (márc. 17), 123; 26 (1886), 49. sz. (dec. 3), 456–457.

⁵⁴ L. Deutsch fönt, a 25. jegyzetben hivatkozott beadványait, melyek 1857–58-ból valók. A *neológ* terminust használta a szentföldi zsidóság iskolaügyével és anyagi támogatásával kapcsolatos 1856-os beadványában is, l. *Jeschurun* 2 (1855/56), Nr. 12, 651.

⁵⁵ *Magyar Izraelita* 2 (1862), 28. sz. (júl. 18), 242; 32. sz. (aug. 15), 270–271.

⁵⁶ Kutna, Salamon: *Offen und ehrlich...*, i. m., 1864, 29, 41–42.; Veritas: *Entgegnung auf den...*, i. m., 1868, 5, 10, 12, 14.

⁵⁷ L. pl. Einhorn Ignác [Horn Ede] levelét 1845-ből: Blau Lajos: *Horn Ede magyar államtitkár...*, i. m., 1899, 266; Einhorn Ignác: *Zsidóügy...*, i. m., 1849; Löw Lipót: *Zsidó valláselvek...*, i. m., 1848, 9 (1847-ben íródott); Pillicz Dániel beadványa a belügyminiszterhez (1849. máj. 24), idézi Miskolczi Ambrus: A

használata pedig stabilizálódott a magyar nyilvánosságban, jóval korábban, mint a haladókra vonatkozó bármely megnevezés. Az 1860-as években a magyar közigazgatásban is elterjedt már ez a szóhasználat⁵⁹ – noha nem vált egyeduralkodóvá (l. alább).

Az ortodoxia Európában másutt is csak visszafogottan ágált e „külső” megnevezés ellen, amire feltehetően több oka is volt. Vallásilag az ortodoxia szó alapvetően viszonyfogalom: a heterodoxia, a szektáság ellentétéként jelölte a konzervatív teológiai alapállást és hithűséget. A fogalom, keresztény háttere dacára, zsidó kontextusban sem inadekvát, nem idegen a zsidó hagyománytól. Német nyelvterületen pejoratívnak sem volt nevezhető általánosságban a

zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben..., i. m., 1999, 79. Mások mellett e „haladó” zsidó közéleti személyiségeknek is szerepe lehetett abban, hogy az ortodoxok szót az 1849-es egyenjogúsítási törvény indoklása is használta, szembeállítva a reformhajtókkal. Ez a korainak tekinthető hivatalos szóhasználat is erősíthette e terminus meggyökerezését a konzervatív zsidóság megjelölésére, nemcsak a magyar, de – elsősorban az 1870-es évektől – a német zsidó közvéleményben is; vö. Wohlgemuth, Joseph: *Etwas über die Termini...*, i. m., 1914, 443–444., 452.

⁵⁸ L. pl. *Magyar Izraelita* 1 (1861), 81, 95, 137, 322. A magyar ortodoxia önelnevezéseiről l. Komoróczy: *A zsidók története Magyarországon*, II..., i. m., 2012, 78–79. (A könyvben gyakran szereplő [autonóm] hittörvényű terminus elírás, helyesen: *hittörvényhű*. [Így magyarították az ortodoxok a német *gesetzestreu* terminust.] Ezzel az értelemzavaró sajtóhibával korábban is találkozni: Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945...*, i. m., 1992, 320.) A 19. század közepéig Magyarországon kívül a haladó zsidók alig-alig használták a terminust: Wohlgemuth, Joseph: *Etwas über die Termini...*, i. m., 1914, 435–445. Szerző szerint Löw Lipót is csak az 1850-es évektől használta az *ortodoxia* terminust (ibid., 443–444, n. 1) – ez pontatlan, l. az előző lábjegyzetet. Löw 1839-ben még fenntartással használja a terminust („[...] az úgynevezett ortodoxokkal szemben [...]”): Löw: *Gesammelte Schriften*, I..., i. m., 1889, 24.

⁵⁹ L. pl. a hatósági határozatokat a székesfehérvári hitközség kettéválása (erről l. alább) tárgyában 1861–62-ben: Steinherz Jakab: *A székesfehérvári zsidók története...*, i. m., 1894, 189, 546; *Magyar Izraelita* 3 (1863), 9. sz. (febr. 27), 80. Az évtized közepére nézve ld. pl. MOL D 219, 172. csomó, 31206/1864; 174. csomó, 51062/1865.

köznyelvi használata.⁶⁰ Az ortodoxia szónak ugyanakkor politikai és „világnézeti” konnotációi is voltak: német nyelvterületen például leginkább a katolikus egyházzal vagy a lutheránus ortodoxiával, a „reakcióval” és az antiracionalizmussal asszociálódott. Ha Németországban ez nem is volt ínyére az ortodoxok egy jelentős részének,⁶¹ az Osztrák-Magyar Monarchia műveltségétől jobban elzárkózó, konzervatívabb zsidósága számára ez az alapállás és világnézet (és speciálisan a konzervatív-katolikus politika) egyfajta természetes szövetségesei voltak bizonyos vallási újítások és a „szektarianizmus” elleni harcukban.

Hogy vallás, politika és kultúra mennyire elválaszthatatlanok voltak a valláspártokkal kapcsolatos nyelvezetben is, az mutatja, hogy amikor az 1860-as évek elején egyfajta formális szakadáshoz vezettek a székesfehérvári zsidóság belső ellentétei, akkor a városi tanács 1861-ben a konzervatívokat, illetve a haladókat az *orthodox párt*, illetve a *magyar párt* megnevezésekkel illette.⁶² Az évtized közepén a hatóságok használják a *régi szertartású – új szertartású* megnevezéseket is a haladó és konzervatív párt megjelölésére. Az utóbbi kifejezések később nem vertek gyökeret (véltetően túl hosszúak voltak) – pedig viszonylag objektív, leíró megnevezésekről volt szó.⁶³

⁶⁰ Wohlge-muth, Joseph: *Etwas über die Termini...*, i. m., 1914, 445–447. Az *orthodox* jelző a német ortodox zsidóság első folyóiratának, a – tíz éven keresztül, kéthetente megjelent – *Der treue Zions-Wächter*-nak az alcímében is szerepel („Organ zur Wahrung der Interessen des orthodoxen Judenthums”) az első évfolyamtól (1845) kezdve. A fogalom létjogosultságához, ortodox nézőpontból, l. Gugenheimer, Joseph: *Zum Kompert’schen Preßprozesse*, i. m., 1864, 191–192.

⁶¹ Wohlge-muth, Joseph: *Etwas über die Termini...*, i. m., 1914, 451–452. Az *orthodox* terminus elleni kifogásokról általában l. uo., 438–443.

⁶² Steinherz Jakab: *A székesfehérvári zsidók története...*, i. m., 1894, 189. Ez a percepció rokonságot mutat bizonyos fokig a magyar reformátusok külső megítélésével és önképével az adott korszakban – erről másutt fogunk bővebben szólni.

⁶³ MOL D 219, 174. csomó, 51062/1865, 73300/1865. Az említett terminusokat más, bevett terminusokkal (ortodox, haladó) együtt vegyesen használják a dokumentumok.

Az 1860-as években *ortodox* – *neológ* terminus-párt, ha nem is gyakran, de fenntartások nélkül használja a bécsi – „neológ” irányzatú – zsidó sajtó, mindenekelőtt az 1861 augusztusától megjelent, Szántó Simon szerkesztette *Die Neuzeit*. A magyar nyelvű zsidó – haladó és konzervatív – nyilvánosságban is hasonlóan alakul a helyzet, ha az oppozíciós szópár *neológ* elemét illetően némi fáziskéséssel is. Az 1840-es évek magyar zsidó haladói a későbbi neológokhoz képest radikálisak voltak, reformerek – és tipikusan az *ortodox* – *reformer* ellentétpárt használták,⁶⁴ ahogyan valószínűleg a konzervatívok is német nyelvű irataikban az 1850-es években.⁶⁵ Az ellentétek kidomborítása akkoriban a felek egyikének sem volt ellenére. A konzervatívok és a hatóságok használják ezt az 1860-as években is,⁶⁶ ám ez a szóhasználat egyre kevésbé volt védhető a külső (német és magyar nyelvű) nyilvánosságban, miután a neológok elhatárolódtak a reformerektől és oroszlánrészüik volt annak betiltatásában. Ennek ellenére ezt az oppozíciós szópárt vitte tovább – a későbbi haladó tábor fősodrától eltérően – Löw Lipót még 1867-ben is egy, a kultuszminisztérium felkérésére írt szakvéleményében (a *reform* és a *mérsékelt reform* kifejezéseket váltogatva).⁶⁷ Ami a haladók gyérszámú héber megnyilatkozásait illeti, ugyanő 1856-ban a *haladó* – *konzervatív* terminuspárra rímelő héber neologizmusokat

⁶⁴ Einhorn rendszeresen ezt használta német és magyar írásaiban: *Zsidóügy...*, i. m., 1849; Uő: *Grundprinzipien einer geläuterten...*, i. m., 1848, 31. stb.; Uő: *Einige Bemerkungen über...*, i. m., 1848, 5, 8–9. stb.

⁶⁵ Ebből a szempontból jellemzőnek tekinthető a bécsi ortodoxok 1851-es beadványa: Hochmuth, Abraham: *Leopold Löw als Theologe...*, i. m., 1871, 220–223. L. fönt a 25. jegyzetnél írottakat is.

⁶⁶ L. pl. Grün, Israel: *Was hat bei der aufgeregten...*, i. m., 1868, 7, 18; MOL D 219, 171. csomó, 4386/1864.

⁶⁷ Löw Lipót: *Az áldozatlan zsidó kultus*, i. m., 1871, 18, 20–21. A *mérsékelt reform* (gemäßigte Reform) kifejezést Magyarországon tudtommal – a magyarországi viszonyok között a radikálisabb reformerek közé tartozó – Pillitz (/Pillicz) Dániel (Löw elődje a szegedi rabbiszékekben) használta először, programmatikus értelemben: Pillitz (/Pillicz) Dániel: *Zulässigkeit und Dringlichkeit der Synagogen-Reformen...*, i. m., 1845, 55. Anonymus [Leopold Löw]: *Ungarische Briefe. IV.*, i. m., 1852, 598 is használja a kifejezést.

használt.⁶⁸ Az 1860-as években és a kiegyezést követően mind a haladó, mind a konzervatív magyaryelvű zsidó sajtó érezhetően kerül, legalábbis ritkítja az idegen szavak használatát: mindenekelőtt a neológ, de az *ortodox* terminusét is.⁶⁹ Német nyelvű mellékleteikben ugyanakkor (melyeknek anyaga jelentős mértékben átfedi a magyar lapszámok anyagát), az *orthodox* – *neolog* oppozíciót különösebb skrupulusok nélkül, standard módon használják. Ahol a haladó magyar zsidó sajtó használja egyáltalán ebben az időszakban a *neológ* terminust, ott ez túlnyomórészt az ellenfél álláspontjának polemikus ismertetése – rendszerint bécsi események, tudósítások – kapcsán történik. A *haladó* terminust preferálják,⁷⁰ illetve ennek ellentéteit az ortodoxok megjelölésére.⁷¹ A haladók és a konzervatív-

⁶⁸ Sinai (Tamas) Turan: *Leopold Löw and the Study of Rabbinic Judaism...*, i. m., 2012, 44*–45*, n. 8; és 75*. Löw a magyar haladó zsidóság kiemelkedő ideológusa volt; terminológiája – amely éppoly kevésbé volt konform a tipikus neológ szóhasználattal, mint egész ideológiája – külön tárgyalást érdemelne.

⁶⁹ A magyaryelvű konzervatív zsidó hivatalosság és sajtó az *óhitű* – *újhitű* terminusokat használja előszeretettel ebben az időszakban. Ami a sajtót illeti (*Magyar Zsidó*, 1867. végétől) – különösen a szerkesztők cikkeiben van ez így, ellentétben a vidéki tudósításokkal és külső szerzők cikkeivel, akik mindkét idegen terminust zavartalanul használják. Az *óhitű* – *újhitű* szópárt használja például az ortodoxok 1868-ban kelt „Emlékirata” is Eötvöshöz: *A magyar országgyűlés mélyen tisztelt képviselőházához intézett emlékirata...*, i. m., 1870, 66 a. számú melléklet. A korábban említett pamflet szerzője regisztrálja is ezt a változást a konzervatívok szóhasználatában (Anonymus: *Az országos zsidó congressus...*, i. m., 1868, 9), bár a jelenségre adott magyarázata legfőljebb részleges érvényű.

⁷⁰ A társadalmi fogalmakban gondolkodó progresszív zsidó mozgalom képviselőinél találkozunk helyenként a *szabadelvű párt*, *felvilágosodott párt*, *modern párt* megnevezésekkel is. Az elsővel pl. Tencer Pálnál: *Izraelita Közlöny* 5., 1868, 21. sz. (máj. 22), [177]; 33. sz. (aug. 14), [301]–302; a másodikkal miskolci levelezőnél: *Magyar Izraelita* 3 (1863), 42. sz. (okt. 16), 358; 1. továbbá fönt, a 31. jegyzetnél; a harmadikkal Kohn Sámuelnél: *Izraelita Közlöny* 5., 1868, 45. sz. (nov. 6), 418.

⁷¹ Az 1860-as évek szóhasználatának hullámzásait regisztrálja Jitzhak Aron Landesberg nagyváradi ortodox rabbi megjegyzése a kongresszuson: néhány éve az *ortodoxok*, illetve *neológok* megnevezésekkel különböztettek meg egymástól két tábor; majd ez megszűnt, „a legutóbbi időkben pedig újfent a ’haladó párt’

vok szóhasználata az 1868. februári értekezletet követő hivatalos beadványokban és a kongresszuson került legközelebb egymáshoz. A nagypolitika nyilvánossága előtt és a politikai korrektségre figyelve mindkét párt az *ortodox* – *haladó* önelnevezéseket (illetve ezek német megfelelőit) használta előszeretettel.⁷² A szakadást követően néhány év múltával (a politika szóhasználatának némi bizonytalankodásai után)⁷³ az ortodoxok már egyértelműen az idegen terminusokat (*ortodox* – *neológ*) favorizálták.

Összefoglalás

Az *ortodoxia* és *neológia* ellentétpárja a magyar zsidóságot illetően – és az 1868–69-es „kongresszus” után csak itt – egy szervezeten is megjelenő zsidó felekezeti-vallási-ideológiai dichotómiát jelölt. A „neológia” az ortodoxia által a haladókra ragasztott, eredetileg a keresztény teológia és konzervatív politika polemikus szótárából kölcsönzött címke, ami a magyarországi zsidók kommunikációjában először talán az 1830-as évek végétől kezdve a németnyelvű zsidó irodalom és sajtó révén válhatott fokozatosan ismertebbé és használtabbá.

[*Fortschrittspartei*] és a 'haladásellenesek' [*Fortschrittshasser*] megjelölésekkel élnek"; pedig mi is a haladás hívei vagyunk, csakhogy a Talmud talaján stb. – *Az izraelita egyetemes gyűlés I-XXXIII. ülése...*, i. m., 1869, XX. ülés, 10.

⁷² *Az izraelita egyetemes gyűlés I-XXXIII. ülése...*, i. m., 1869, XVII. ülés, 17, 23; XVIII. ülés, 20; Anonymus: *Beleuchtung der die Gemeinden- und Schulen-Organisation betreffenden Vorlagen...*, i. m., 1868, (de vö. uo. 230). A kongresszust követően egy ideig a viszonylag semleges *jobboldal* – *baloldal*, *szélsőjobb* – *szélsőbal* terminológia is forgalomban volt. Ez a kongresszusi ülésrendet tükrözte, ahogyan a hasonló politikai szóhasználat a parlamenti ülésrendet. A zsidó „kongresszusi” kontextusban a „jobb” a haladókat, a „bal” a konzervatívokat jelölte. L. Tencer Pál: *Album*, i. m., 1869, 7–8., 10., 18., 23., 34.

⁷³ Az orthodox országos szervezetet létrehozó, 1871. nov. 15-én kibocsátott miniszteri rendelet „congressusi”, valamint „orthodox izraelita párt”-ról beszél. Az ehhez mellékelt szervezeti szabályzat címében „Magyar- és Erdélyország autonóm hittörvényhű zsidó hitfelekezete”-et, első paragrafusában „Magyar- és Erdélyország autonóm hittörvényhű (orthodox) zsidói”-t említ. (*Magyarországi Rendeletek Tára*, i. m., 1871, 437–438.)

A rokon, még nyíltabban vallási konnotációjú ellentétpárt – *ortodox* vs. *reform* – az 1840-es évek magyar zsidó radikális reformerei hozták be a magyar köznyelvbe és köztudatba. A *neológ/neológia* terminusokat a német és osztrák konzervatív (elsősorban katolikus) illetve a németországi és ausztriai ortodox zsidó politikai szóhasználat terjesztette el Magyarországon: előbb a német nyelvhasználatban a forradalom és szabadságharc utáni neoabszolútizmus idején (az 1850-es években), majd egyre inkább a magyar nyelvhasználatban is az 1860-as évektől kezdődően. Hogy mikor, meddig, hol és mennyire őrizte ez a megnevezés az eredeti pejoratív felhangját – erről keveset lehet mondani.

Az ortodox – neológ szervezeti szakadást az ortodoxia sikerként, a neológia túlnyomórészt kudarcként könyvelte el. Az inkább az ortodoxok szája íze szerint való *ortodox* – *neológ* terminológia kongresszus utáni meggyökerezése a neológiában és a közvéleményben e szakadás nyelvi vetületének és megpecsételésének tekinthető. A neológoknak annyi elégtétele lehetett e terminológiai csatavesztés után, hogy legalább a reformerekkel való (például Deutsch Ignác által előszeretettel alkalmazott) egybemosást sikerült elkerülniük.

Blau Lajosnak a bevezetőben idézett megjegyzése a *neológ* terminus korai használatának politikai vonatkozását emeli ki – a keresztény teológiai háttérre csak utalást tesz, egy kurzívált szó révén. Korabeli társadalmi, valláspolitikai kapcsolatrendszerüket szem előtt tartva a haladók-neológok leleplezhatték ugyan az ortodoxok reakciós-konzervatív *politikai* velleitásait, de nyíltan nem pellengérezhatték ki keresztény egyházpolitikai affinitásaikat, és nem nagyon ágálhattak a *neológ* terminus ellen, ha távol akartak maradni a katolikus-protestáns egyházpolitikai küzdelmektől.⁷⁴

⁷⁴ E körülmény önmagában is magyarázhatja, hogy miért nem foglalkoztatta a neológ tudományosságot és publicisztikát a *neológ* terminus eredete, miért bizonyult ez bizonyos fókig kényes témának. – Néha persze a neológ polémia is utal az ortodoxok katolikus nexusaira; pl. Mezey Ferenc tollára tűzi az ortodoxok szövetezését az osztrák „klerikalizmussal”, és – kivételes nyíltsággal – azt is szóvá teszi, hogy „a legközelebbi multban orthodoxaink kath. főpapjainknál oldalogtak”. L. Mezey Ferenc: *Az új szövevény...*, i. m., 1891, 240.

A neológia köreibben a szakadást sokan sajnálták vagy fájlalták, a *neológ* megnevezést pedig később is sokan elutasították.⁷⁵ Az azonban kétségtelen (a magyar haladó tábor szerepét nézve az ide vezető hosszú és összetett történeti folyamatban), hogy a szervezeti szakadásra a talajt nagymértékben előkészítették a haladók által adoptált újszerű és éles – az általános és a zsidó felvilágosodás lényegéhez tartozó – vallásfilozófiai, fogalmi szakadások és szakítások: vallásilag korszerű és hagyományos/elavult között; vallási forma/rítus és vallási lényeg/érzület között; egyéni vallási meggyőződés és lelkiismeret-szabadság, illetve közösségi érdek között; a vallási és a civil/polgári szféra között. Az utoljára említett éles és újszerűen alkalmazott distinkció önmagában is elegendő volt ahhoz, hogy a speciális magyar körülmények között a magyar zsidóságon belül visszafordíthatatlan szervezeti szakadást idézzen elő – ahogyan ezt a neológia egyes tisztán látó személyiségei (mint pl. Kármán Mór) is világosan felismerték már a kongresszus előtt.⁷⁶ Ugyanez a distinkció egyébként később a neológ táboron belül is jelentős feszültségekhez vezetett a „laikus” (világi) vezetés és a rabbik között.

A pártelnevezések fölötti szóharc is ezen mélyebb fogalmi különbségek kifejeződése. Miután vallási, „teológiai” különbséget látott a két párt között, az ortodoxia (pontosabban annak terminológiai kérdésekre érzékeny része) a szakadásba torkolló viták során szívesebben látta a magyar nyelvhasználatban az ellentétek vallási

⁷⁵ Néhány, a *neológ* megnevezéssel kapcsolatos kritika neológ körökből (a korábban említettekén túl): Mezey Ferenc: *Szemle...*, i. m., 1891, 331; Kohn Sámuel: *Neolog...* i. m., 1896 (A szócikket Kohn Sámuel jegyzi, de valójában Büchler Sándor írta – I. Büchler Sándor: *Levelek...*, i. m., 1941, xxvii.); Lövy Ferenc: *Neolog...*, i. m., 1910; Neumann Ede: *Az Országos Értekezlet...*, i. m. 1912, 43-44; Anonymus: *Az Országos Rabbiegyesület rendkívüli közgyűlése...* i. m., 1915, 150.

⁷⁶ Kármán Löw Lipóthoz írt leveléből idéz Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság szervezetéről...*, i. m., 1903, 4; vö. Uő. *Egyenlőség* 40. sz. (okt. 4), 6. (Ugyanez különnyomatban: Bp.: Bróza Ottó, 1903, 7, vö. 25–26.) Kármán amúgy a neológia liberális „balszárnnyához” tartozott, de kritikája ezen a ponton egybeesett az ortodox érveléssel – az utóbbihoz l. pl. *Magyar Zsidó* I (1867–68) 9. sz. (febr. 1), 65; 11. sz. (1868. febr. 20), 82.

jellegét kidomborító *óhitű* – *újhitű* és ehhez hasonló megnevezéseket.⁷⁷ A neológok az ellentétet társadalmi-kulturális-politikai természetűnek gondolták, és az ellentétet ilyenként bemutató *haladó* – *konzervatív* megnevezéseket preferálták. Ebből a szempontból a magyar köznyelvben végül leginkább elterjedt *ortodox* – *neológ* aszimmetrikus terminológiai pár adekvátnak, egyfajta kompromisszumos hibridnek tekinthető: az ortodox szempontú vallási szembenállást és a neológ szempontú ideológiai differenciát egyaránt jelzi. Hogy a szembenállás vallási (dogmatikus), vagy inkább ideológiai-kulturális természetű-e, abban az általános és a zsidó közvélemény is mindig megosztott volt bizonyos fokig (éspe dig nem szigorúan párthatárok szerint), és erre a vitára a szakadás ténye sem tett pontot.⁷⁸ A szakadás mindenestre szociológiai alapot, visszaigazolást és megerősítést adott a terminológiai polaritásnak. Egy-két évtized múltával a *neológ* terminus alternatívái már sokkal kevésbé voltak versenyképesek, mint korábban: a *kongresszusi* jelentése megkopott, a *haladó*, *szabadelvű* egyre kevésbé csengett jól. A *neológ* megnevezés egy további szempontból is találónak bizonyult: a zsidó felvilágosodás, a haladók, a neológia kulturális önmeghatározásában és külső percepciójában a nyelv váltásnak (német nyelvterületen a német, magyar nyelvterületen a magyar nyelv preferálásának) kitüntetett szerepe volt, különösen a Habsburg Birodalomban – ehhez jól illett ez a terminus, ami tulajdonképp visszatért önmagához (eredeti nyelvi jelentéséhez) az új, vallási kontextusban.

⁷⁷ A kongresszus és a szakadás után ortodox szerzők a hébernyelvű kommunikációban gyakran minden skrupulus nélkül alkalmazták az ortodoxiára is a hagyományos forrásokban döntően pejoratív értelmű *kat* (szekta, frakció) szót – l. pl. Lichtenstein, R. Hillel: *תשובות בית הלל החדש* i. m., 2004, 88–91.

⁷⁸ Erről szólt az a vita a képviselőházban, illetve a zsidó sajtóban a kongresszus előtt és utána is még sokáig, hogy a neológ és az ortodox zsidóság egy vallás-e vagy két vallás. Ez a vita egyenes folytatása volt a Bécsben az 1850-es években (Deutsch hathatós közreműködésével) politikai síkra terelt hasonló vitának, amely később az ún. Kompert-ügy (1863–64) kapcsán került a széles nyilvánosság elé.

*Felhasznált irodalom*⁷⁹

A magyar országgyűlés mélyen tisztelt képviselőházához intézett emlékirata az izraelita egyetemes gyűlés bizottságának az [...] izraelita congressus által hozott határozatok tárgyában. H.n., k.n. 1870.

Anonymus: Dissonanzen aus der Gegenwart, oder Papa, Löw, Feitel. In: *Der treue Zions-Wachter* 3., 1847, No. 20 (Mai 18.), Beilage, [161]-168.

Anonymus [Adolf Jellinek]: Über Orthodoxie und Reform, mit besonderer Rücksichtigung auf die religiösen Zustände der Juden in Österreich. Votum eines Ungenannten. In: *Ben Chananja* 4., 1861., Nr. 8 (febr. 22.), [65]-67.

Anonymus [Adolf Jellinek]: Orthodoxyáról és reformról, különös tekintettel az ausztriai zsidók vallásos állapotára. In: *Magyar Izraelita* 2., 1862., 35. sz. (szept. 5.), [293]-294.

Anonymus [Adolf Jellinek]: Orthodoxia és reform, tekintettel az ausztriai és hazai viszonyokra. In: *Izraelita Közlöny* 5., 1868., 31. szám (júl. 31), [281]; 32. sz. (aug. 7.), [289]-290.

Anonymus [Kohn Sámuel?]: *Az országos zsidó congressus és titkos ellenei. Intő szózat Magyarország zsidóihoz.* Pest, Heckenast Gusztáv, 1868.

Anonymus [Samuel Kohn?]: *Mahnruf an die Israeliten Ungarns über den israelitischen Landescongreß und dessen geheime Gegner.* Preßburg, Sieber's Erben, 1868.

Anonymus [Leopold Löw]: Ungarische Briefe. IV. In: *Allgemeine Zeitung des Judentums* 16., 1852., no. 50 (6. Dezember)

Anonymus [Löw Lipót?]: Pozsonyi levelek. II. In: *Magyar Izraelita* 3., 1863., 9. szám (febr. 27.), [77]-78.

⁷⁹ Az alábbi jegyzék nem tartalmazza a hivatkozott cím nélküli sajtó-cikkeket és a levéltari forrásokat.

- Anonymus [Löv Lipót?]: Pozsonyi levelek. X. In: *Magyar Izraelita* 3., 1863., 19. szám (máj. 8.), [169].
- Anonymus [Mezei Mór?]: Hitközségi mozgalmak. *Magyar Izraelita* 2., 1862., 40. szám, (okt. 8.), 335.
- Anonymus: Templom és zsinagóga. In: *Magyar Izraelita* 3., 1863., 3. szám, (jan. 16), [25].
- Anonymus: Az orthodoxismus ismérvei. In: *Izraelita Közlöny* 5., 1868., 14. szám (ápr. 3.), 107–108.
- Anonymus: Beleuchtung der die Gemeinden- und Schulen-Organisation betreffenden Vorlagen der ungarisch-israelitischen Konferenzmajorität. In: *Jeschurun* 14., 1867–68., Nr. 2. (1868. April–Juni), 226–249.
- Anonymus: Az Országos Rabbiegyesület rendkívüli közgyűlése. In: *Magyar Izrael* 8., 1915, 9–10. szám, 145–150.
- Aub, Joseph: *Betrachtungen und Widerlegungen. Erstes Heft: Betrachtungen über die den Mosaismus und die Neologie der Rabbinen betreffende Königl. Bayer. Ministerial-Entschliebung.* Nürnberg, Riegel und Wiesner, 1839.
- Az izraelita egyetemes gyűlés I–XXXIII. ülése. 1868. december 14 – 1869. február 23.* Budapest, k.n., 1869.
- Betz, Hans Dieter et al. (hrsg.): *Religion in Geschichte und Gegenwart* (4. Aufl.), Bd. I, Tübingen, Mohr, 1998.
- Bierheim, M[eier]: Geschichtliche Uebersicht der inneren israelitischen Verhältnisse in Bayern. In: *Israelitische Annalen* 1., 1839., Nro. 7 (15. Februar). [49]–53
- Blau Lajos: Horn Ede magyar államtitkár két ifjúkori levele Brill S. L. pesti rabbisági elnökhöz. In: *Magyar Zsidó Szemle* 16., 1899., 258–268.
- Blau Lajos: Theológiánkról. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 8., 1891., 442–447.

- Brett, Samuel: *Two Journeys to Jerusalem, Containing [...]*. London, Nath. Crouch, 1683.
- Brocke, Michael und Carlebach, Julius (hrsg.): *Biographisches Handbuch der Rabbiner. Teil 1: Die Rabbiner der Emanzipationszeit in den deutschen, böhmischen und großpolnischen Ländern 1781-1871*. (bearbeitet von Carsten Wilke) München, K. G. Saur, 2004.
- Büchler Sándor: Levelek. In: Hevesi Simon et al. (szerk.): *Emlékkönyv néhai Dr. Kohn Sámuel [...]*. Budapest, k.n., 1941, xxvii–xxxiv
- Eckstein, Adolf: Die Stellungnahme der bayerischen Staatsregierung zu den Reformrabbinerversammlungen (1837–1846). In: *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, 6., 1936., Heft 1, 51–54.
- Einhorn, Ignaz: *Grundprinzipien einer geläuterten Reform im Judenth.*, Pesth, Basil Kozma, 1848.
- Einhorn, Ignaz: *Einige Bemerkungen über das „Gutachten“ des Herrn L. Schwab [...]*. Pesth, Basil Kozma, 1848.
- Einhorn Ignác: Zsidóügy. In: *Respublica* 1849., 10. sz. (jún. 28), 39.
- Frojimovics Kinga: *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 2008.
- Gelber, Nathan Michael: *Aus zwei Jahrhunderten*. Wien, R. Löwit, 1932.
- Gollwitzer, Heinz: *Ein Staatsmann des Vormärz: Karl von Abel 1788-1859. Beamtenaristokratie – Monarchisches Prinzip – Politischer Katholizismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, Századvég, 1992.

- Grün, Israel: *Was hat bei der aufgeregten Stimmung der Parteien der jüdische Landes-Congress in aller erster Reihe anzustreben, und was zu unterlassen?* Klausenburg, Joh. Stein, 1868.
- Gugenheimer, Joseph: Zum Kompert'schen Preßprozesse. In: *Jeschurun* 10., 1863–64., No. 6. (März, 1864), 189–203; No. 7 (April), 228–231; No. 8 (Mai), 253–276.
- Herrmann, Klaus: „Es ist das Heil uns kommen hier“, Emanzipation und Reform im Judentum. In: Baltrusch, Ernst – Puschner, Uwe (hrsg.): *Jüdische Lebenswelten; Von der Antike bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main etc., Peter Lang, 2016, 211–242.
- Hirsch, Samson Raphael: Die Religion im Bunde mit dem Fortschritt. In: *Gesammelte Schriften*, Bd. III, Frankfurt a.M., J. Kauffmann, 1906, 489–530.
- Hochmuth, Abraham: *Leopold Löw als Theologe, Historiker und Publizist*. Leipzig, F.A. Brockhaus, 1871.
- Jakobovits, Ben-Zion: זכור ימות עולם. vol. 1 (2. kiad.) Bne Brak, 1986/87, no. 1.
- Jörgensen, Bent: *Konfessionelle Selbst- und Fremdbezeichnungen: Zur Terminologie der Religionsparteien im 16. Jahrhundert*. Berlin, de Gruyter Oldenbourg, 2014.
- Kaempff, Saul Isaac: *Biographie des hochberühmten hochseligen Herrn Akiba Eger, Oberrabbiner zu Posen*. Lissa, S. I. Kaempff, 1838.
- Katz, Jacob: *A House Divided: Orthodoxy and Schism in Nineteenth-Century Central European Jewry*. (tr. Zipora Brody) Hanover, N.H., Brandeis U. Pr., 1998.
- Katzburg, Nathaniel: 1939-1870 ההנהגה המרכזית של הקהילות בהונגריה, [A zsidó hitközségek központi vezetése, 1870-1939]. In: *Zion* 50., 1984/85., 379–395.

- Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999.
- Kelen Ferenc: Az 1650-iki zsidó-zsinatról. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 8., 1891., 177–186.
- Kinstlicher, Moshe Alexander Zusa: ה'חתם סופר' ותלמידיו [A Hatam Szofer és tanítványai] Bne Brak, Makhon 'Zikkaron' le-hancahat Jahadut Hungaria, 2004/05.
- Kley, Eduard: עדות יהוה, *Catechismus der mosaischen Religionslehre*. (3. Aufl.) Leipzig, Karl Rüdell, 1839.
- Kohn, Israel Levi [Gerson Wolf]: *Beitrag zur Geschichte jüdischer Tartuffe. Eingaben an das ehemalige k.k. Cultusministerium in Wien über die religiösen Zustände der Juden in Oesterreich*. Leipzig, C. G. Naumann, 1864.
- Kohn Sámuel: Neolog. In: *A Pallas Nagylexikona*, 13. köt., Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1896, 108.
- Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*, I-II. Pozsony, Kalligram, 2012.
- Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, Józsefvárosi Műhely, 1997.
- Köves Slomó: *Zsidó szakadás – Hamburgtól Nagymihályig*. Budapest, Noran Libro, 2009.
- Kutna, Salamon: *Offen und ehrlich! Beantwortung der Fragen: I. Präcisirt die israelitische Religionslehre den Glauben an einem persönlichen Messias? Giebt es ein Schisma im heutigen Judenthume? Nebst einem Anhang* [...] Halberstadt, H. Meyer, 1864.
- Lichtenstein, R. Hillel: תשובות בית הלל ההדש. New York, Sifra, 2004/5.
- Lieberman, Natan: אגרת פתוחה. Ungvár, C. Jager's Witwe, 1868.

- Löw, Leopold: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn*. Budapest, Ludwig Aigner, 1874.
- Löw, Leopold: *Gesammelte Schriften*, I. Szegedin, Alexander Bába, 1889; IV. Szegedin, Ludwig Engel, 1898.
- Löw Lipót: *Zsidó valláselvek, megállapítva a nagy Sanhedrin által [...]*. Pápa, A Ref. Főiskola betűivel, 1848.
- Löw Lipót: *Az áldozatlan zsidó kultus. Történelmi vázlat*. Szeged: Burger Zsigmond, 1871.
- Lövy Ferenc: Neolog. In: *Egyenlőség*, 1910. máj. 8, Melléklet, 3–4.
- Magyarországi Rendeleték Tára, Ötödik folyam, 1871. Hivatalos Kiadás*. Pest, Ráth Mór, 1871.
- McCagg, William O.: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban, 1670-1918*. H.n., Cserépfalvi, 1992.
- Meyer, Michael A.: *Response to Modernity; A History of the Reform Movement in Judaism*. New York – Oxford, Oxford U. Pr., 1988.
- Mezei Mór: Az értekezleti többség álláspontja. In: *Izraelita Közlöny* 5., 1868., 14. szám (ápr. 3), 106.
- Mezey Ferenc: Szemle. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 8., 1891., 330–336.
- Mezey Ferenc: Az új szövetség. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 8., 1891., 235–240.
- Miskolczy Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben*. Budapest, Múlt és Jövő, 1999.
- Neumann Ede: Az Országos Értekezlet. In: *Magyar Izrael* 5., 1912, 3. szám, 41–44.
- Neumann Vilmos: A separatismus jogelve. I. In: *Magyar Zsidó* 1 (1867–68), 27. szám (1868. jún. 21), 215.
- Pillitz (/Pillicz) Dániel: *Zulässigkeit und Dringlichkeit der Synagogen-Reformen, begutachtet von vorzüglichen in- und*

- ausländischen Rabbinen*. Wien, F. Edlen von Schmid und J. J. Busch, 1845.
- Porges, Nathan: Das Wort Pharisäer bei Spinoza. In: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 61., 1917., 150–165.
- Scheiber Sándor – Barabás Györgyi: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. no. 2.
- Schick, R. Mose: שאלות ותשובות מהר"ם שיק, חלק יורה דעה וחושן משפט. Munkács, k.n., 1884.
- Silber, Michael: A pesti radikális reformegylet (Genossenschaft für Reform in Judenthum) társadalmi összetétele 1848-1852 között. In: *Múlt és Jövő*, 1998, 1. szám, 125–142.
- Sorkin, David: *The Religious Enlightenment. Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna*. Princeton and Oxford, Princeton Univ. Pr. 2008.
- Steinherz Jakab: A székesfehérvári zsidók története. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 10., 1893., 548–558, 622–627; 11., 1894., 102–106, 177–190, 539–548, 623–637.
- Szamet, Mose: החדש אסור מן התורה [Ami új, tóráilag tilos]. Jerusalem, Merkaz Dinur le-heker toldot Jisrael – Carmel, 2005.
- Szofer, Slomo (ed.): איגרות סופרים [A Szoferok levelei]. Wien – Budapest, J. Schlesinger, 1929.
- Tencer Pál (szerk.): *Album*. Második füzet – 1869. április 26. Pest, Pesti Könyvnyomda – Részvény-Társulat, 1869.
- Turan, Sinai (Tamas): Leopold Löw and the Study of Rabbinic Judaism: A Bicentennial Appraisal. In: מדעי היהדות / *Jewish Studies* 48., 2012., 41*–75*.
- Venetianer Lajos: *A zsidóság szervezete az európai államokban*. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901.

- Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság szervezetéről*. Budapest, Brózsa Ottó, 1903. (=Egyenlőség 22., 1903., 34. szám [aug. 23.], 3–5., 35. szám [aug. 30.], 4–6., 36. szám [szept. 6.], 7–8., 38. szám [szept. 20.], 3–4., 40. szám [okt. 4.], 5–6.)
- Veritas: *Entgegnung auf den Mahnruf an die Israeliten Ungarns über den israelitischen Landescongreß und dessen geheimen Feinde*. Pest, Gebrüder Légrády, 1868.
- Wohlgemuth, Joseph: Etwas über die Termini ‘Orthodoxes und gesetzestreu es Judentum’. In: S. Eppenstein et al. (hrsg.): *Festschrift zum siebzigsten Geburtstage David Hoffmann’s*. Berlin, L. Lamm, 1914, 435–453.
- Wolf, Gerson: *Geschichte der Juden in Wien (1156–1876)*. Wien, Alfred Hölder, 1876.

KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL –
BÁNYAI VIKTÓRIA¹

Magyarországi zsidó vallási szervezetek, intézmények emlékezetpolitikája

Bár vizsgálódásunk fókuszában kortárs, rendszerváltás utáni jelenségek állnak, mégis történeti visszatekintéssel kell indítanunk, mert enélkül a kortárs jelenségek sem lennének értelmezhetőek. Visszatekinteni a 19. század közepéig kell, amikor a később önálló irányzatokká alakuló és jogi-szervezeti keretet is kapó zsidó csoportok közötti különbségek már világosan érzékelhetőek voltak. A szétfejlődési folyamat kezdőpontját, okát illetően többféle nézet létezik, de mostani témánk szempontjából elég azt látni, hogy az 1850-es évekre több közösséget is megbénítottak a liturgikus és kulturális újítások hívei és a hagyományosnak tekintett zsinagógai rend és a hagyományos vallási oktatás fenntartásához ragaszkodó csoportok közötti ellentétek. Rendszerint ez a két terület volt a közösségen belüli konfliktusok forrása, miközben persze sokkal általánosabb életmódbeli, akkulturalizációs kérdések is feszültek a háttérben. Ekkor azonban még nem nyílt hivatalos lehetőség a különválásra, így a konfliktus megnyilvánulása több községben is az volt, hogy nem tudtak egységre jutni a rabbi személyét illetően.

Bonyhádön például az 1854-ben – szintén az újítások körüli viták miatt – távozó rabbi posztját már egyáltalán nem is töltötték be, új rabbit majd csak az elkülönült községek fogadtak az 1870-80-as években. Pesten az Orczy házon belül a Chortempel létrehozatalával a 19. század elejétől, de még látványosabban a Dohány utcai zsinagóga megépülésével (1859) elkülönült imahely jött létre, való-

¹ A szerzők az MTA TK Kisebbségkutató Intézet munkatársai. E-mail: komoroczy.szonja.rahel@tk.mta.hu és banyai.viktoria@tk.mta.hu

jában tehát megkettőzött struktúra létezett már a szakadással végződő kongresszus előtt is.

A kongresszus (hivatalos nevén *Landes-Congress der Israeliten in Ungarn und Siebenbürgen*, vagy Izraelita Egyetemes Gyűlés) a magyarországi zsidóság 220 választott képviselőjének Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter kezdeményezésére összeült országos tanácskozása volt 1868. december 10. és 1869. február 23. között – a teljes zsidóságot megjelenítő kongresszusként az első és egyetlen.² Feladata a felekezet szervezeti kérdéseinek rendezése, egy egységes szabályzat, az államhatalom számára is átlátható, a modern polgári államba illeszkedő rend kialakítása volt. Az előzetes ígéretek és a témák látszólag külsődleges, szervezeti, igazgatási jellege ellenére hamar alapvető vallási kérdésekhez jutott a tanácskozás. A küldöttek egy része a zsidó közösség meghatározását csak a *Sulhan arukh*³ tekintélyére és szigorára alapozva tudta elfogadni; ők nem elégedtek meg a másik tábor által használt „mosäisch-rabbinisch” kifejezéssel. A *Sulhan arukh* mint sarokkö, mint együttműködési minimum a kongresszus előkészítése során is felmerült már, és Jacob Katz meggyőzően érvel amellett, hogy ez a javaslat az állam által elvárt együttmaradás kompromisszuma lehetett volna, amit előterjesztői nem annyira a teljes közösség életvitelének meghatározására vagy megváltoztatására, mint inkább saját lelkiismeretük megnyugtatóására követeltek.⁴

A *Sulhan arukh* törvényeinek elfogadásáról szóló indítványt az elnök azonban annak vallási-dogmatikus jellege miatt napirendre sem tűzte. Az elutasítás és a vitában elhangzó, sértésekkel is tüzdelte hangok miatt a javaslatot támogatók tekintélyes része (48 képviselő) 1869. február elején kivonult a kongresszusról – a határozatokat, és a szabályzatot már nélkülük fogadták el. A magyarországi zsidóság így módon gyakorlatilag két részre szakadt: a kongresszuson ottmaradó,

² A kongresszusról, illetve annak előzményeiről és következményeiről részletesebben I. Jakov Katz: *Végzetes szakadás...*, i. m., 1999, különösen 125–284; Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem...*, i. m., 2008, különösen 56–85.; Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon...*, i. m., 2012, különösen 110–135.

³ 16. századi vallási törvénygyűjtemény, a szóbeli tan kódex jellegű összefoglalása.

⁴ Katz, Jakov: *Végzetes szakadás...*, i. m., 1999, 204–205.

annak határozatát elfogadó „kongresszusi” – később „neológ” –, illetve a kongresszust otthagyo „orthodox” táborra.

1870 tavaszán a vallásszabadság elvére hivatkozva az Országgyűlés kimondta, hogy a kongresszusi határozatok végrehajtására hatósági eszközökkel nem kényszeríthetők azok, akik magukra nézve elfogadhatatlannak tartják azokat, majd 1871-ben – Európában egyedülálló módon – elfogadta az orthodoxia saját szabályzatát és autonóm szervezetét, jogát egy párhuzamos országos szervezet kiépítésére. Ezáltal lehetőség nyílt arra, hogy az egyes településeken ne csak egy zsidó hitközség szerveződjön, hanem irányzatonként egy, viszont irányzatonként csakis egy. A közösségeknek döntení kellett, hogy a kongresszuson felállított szervezethez csatlakoznak-e vagy az orthodox szervezethez.

A harmadik út – a status quo irányzat kialakulása

A kongresszus után – az elterjedt és nem is alaptalan vélekedés szerint – olyan közösségekben, ahol orthodox és neológ csoportok is éltek, az egység fenntartásának eszköze az lehetett, hogy sem a többségi, sem a kisebbségi csoport nem csatlakozott az irányzatának megfelelő országos szervezethez, hanem megmaradtak a korábbi, a szakadás előtti állapotnál (ezt jelzi a „status quo” vagy „status quo ante” elnevezés), esetleg egyszerűen kívártak, passzívák maradtak, nem hoztak döntést. Magáért beszél, hogy ez az egyensúlyi helyzet épp a nagy orthodox és neológ tömbök közötti földrajzi határvidéken alakult ki: a legnépesebb status quo hitközségek Nagyszombatban, Vácott, Gyöngyösön, Egerben, Nyíregyházán, Szatmárnémetiben, Nagykárolyban, Marosvásárhelyen jöttek létre.

Ugyanakkor Frojimovics Kinga kutatása alapján tudjuk, hogy ezen közösségek csak kevesebb mint felére igaz, hogy valóban sikerült fenntartani is az adott településen az egységet.⁵ A status quo hitközségek mellett ugyanis a települések többségén idővel más irányzatú hitközségek is működtek. Ezek jellemzően (háromnegyed részben) orthodox hitközségek voltak. Ilyen például Galgóc esete – ahol valószínűleg először bukkant fel maga a „status quo” elnevezés is. Galgócon a rabbi az orthodox, a közösség néhány tagja azonban a neológ irányzathoz akart csatlakozni, és a békesség kedvéért a rabbi

⁵ Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem ...*, i.m., 2008, 80.

nem is szorgalmazta tovább az orthodoxiához való csatlakozást, hogy megmaradjon az egységes „status quo”. Ez azonban nem mindenkinek felelt meg: egy kis csoport 1871-ben mégis kivált és csatlakozott az orthodox országos szervezethez.⁶ A status quo mellett idővel más hitközséggel is rendelkező települések maradék egynegyede azon esetek között oszlik meg, ahol a status quo mellett neológ, illetve – nagyon kevés helyen – neológ és orthodox hitközség is működött. Utóbbira példa Kassa, ahol a helyi neológ–orthodox kettészakadás *után*, 1872-ban vált ki egy csoport az orthodoxiából, valójában annak belső konfliktusa miatt. Kezdetben nem is nevezték magukat „status quo”-nak, hisz országos szinten az orthodoxiával azonosultak, de helyi fennmaradásuk jogi kerete, lehetősége végül mégis a status quo besorolás lett. A status quo hitközségek tehát jellemzően inkább az orthodoxia mellett, azzal szemben léteztek.

Az orthodox és status quo közösségek éles különválása korántsem volt helyi jelenség, hanem valójában egyik fontos oka annak, hogy a status quo önálló, országos irányzattá vált. Mose Schick (1807–1879), Huszt híres orthodox rabbija, az orthodox mozgalom egyik motorja, 1872-ben a status quo hitközségek tagjait a nyílt ellenfélnél, a neológoknál is rosszabbnak nevezte, akik épp a küzdelem legnehezebb szakaszában hagyják cserben „a Tóra és a hit katonáit”.⁷ 1887-ben az orthodoxia már általános tilalmat mondott ki a status quo közösségekben foglalkoztatott kántorokra, metszőkre, tanítókra: a neológokhoz hasonlóan alkalmatlanoknak nyilvánítva őket arra, hogy valaha is orthodox közösséghez kerüljenek.⁸

Ezzel szemben sokkal kevésbé volt markáns szembenállás a neológ és a status quo hitközségek között. Tipikus példa erre Pest – és ezzel kapcsolatban egy közkeletű, a mai emlékezetpolitikai retorikára is ható tévedést szükséges tisztázni: Pesten, Budapesten hivatalosan soha nem volt status quo hitközség, így status quo zsinagóga sem. A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga a (neológ) Pesti Izraelita Hitközség konzervatívabb tagjai számára létesült, tehát a mai budapesti közvélekedés⁹ által status quo-nak hitt Rumbach

⁶ Uo. 78.

⁷ Uo. 78–79.

⁸ Cohen, Jichak Jozsef: *Hakhme Hungaria ...*, i. m., 1997, 150.

⁹ L. pl. még a MAZSIHISZ saját honlapján is:

<http://www.mazsihisz.hu/zsinagogak-8.html> (Letöltés, 2015-11-09).

neológ zsinagóga volt a kezdetektől, és hivatalosan később sem vált ki soha a neológiából.¹⁰ A Rumbachhoz hasonlóan több más zsinagóga is volt Budapesten (például a Bethlen téri és a Nagyfuvaros utcai zsinagógák, a Hunyadi téri imaterem), amelyek szokásaikban, imarendjükben, liturgiájukban konzervatívabbak voltak ugyan az orgonás neológ nagytemplomoknál (például a Dohány utcai, az újpesti vagy a Bocskai úti zsinagógáknál), tehát jellegükben akár „status quo”-nak is lehetnek volna tekinthetők, de névben és szervezetiileg mindvégig a neológiához, a Pesti Izraelita Hitközséghez tartoztak.

A három irányzat névhasználati kérdéseit, hivatalos megkülönböztetését Trefort Ágoston igyekezett rendezni az 7768/1877. VKM rendelettel, a „kongresszusi izraelita hitközség” röviden „izraelita hitközség”, „autonóm hittörvényhű zsidó hitközség” röviden „orthodox izr. hitközség” és „status quo hitközség” elnevezéseket nyilvánítva hivatalossá. A „status quo” elnevezés, a magyar zsidóság harmadik irányzata 1877-től számított tehát hivatalosnak. Országos szervezetté azonban csak 1927-ben szerveződött az irányzat, Bernstein Béla (1868–1944) nyíregyházi rabbi felsőházi ambíciói miatt. Hivatalos szabályzatot is csak akkor fektettek le, nem korábban. A *Sulhan arukh* sarkalatos kérdésében annyit ígértek, hogy szervezetük nem lesz annak ellentmondó: „a *Schulchan aruch* határozományaival ellentétben nem állanak”.¹¹ A status quo irányzat ezáltal majd 60 évvel a szakadás után már nem semlegességet (nem-döntést), hanem köztes árnyalatot jelentett. Bernstein Béla szavaival: „Nem vagyunk neológok, mert azok a haladást hirdetik ugyan, de a hagyományt hanyagolják. Nem vagyunk ortodoxok, mert ők a hagyományt ápolják ugyan, de a haladást hanyagolják. Status quo ezek szerint hagyomány és haladás.”¹² A status quo irányzat soha nem volt azonban a magyar zsidóság harmadik lába: 1896-ban 76 anya- és 171 fiókhitközséggel rendelkezett, és ezáltal a magyarországi zsidóság nagyjából 5%-át tette ki. Ebből az 5%-os részarányából a századforduló után még veszített is, ugyanis egyes közösségek végül csatlakoztak a neológiához vagy az orthodoxiához.¹³

¹⁰ Haraszi György: *Két világ határán...*, i. m., 1993, 15–27.

¹¹ VKM 1928. évi 35.847. számú rendelettel jóváhagyott alapszabály 3.§.

¹² Idézi: Deutsch Gábor: *Neológia, orthodoxia, status quo...*, i. m., 2008, 1.

¹³ Zeke Gyula: *Szakadás után...*, i. m., 1990, 152.

A keretek szűkössége: harisnyás neológok

Trefort Ágoston 1877-es rendelete után az egyes települések hitközségei már hivatalosan is három lehetőség, három irányzat közül választhattak: csatlakozhattak a kongresszusi/neológ vagy az orthodox országos szervezetek egyikéhez, illetve status quo hitközségnek vallhatták magukat – ez utóbbi esetben 1927-ig országos központi képviseleti szerv nélkül. Minden településen azonban csak egy hitközség létezhetett irányzatonként. Eleinte az irányzati hovatarozás mögött valóban vallási, ideológiai, életmódbeli különbségek álltak – bár, mint a fenti példából látni lehetett, a tényleges gyakorlat alapján nem feltétlenül voltak egyértelmű válaszvonalak közöttük. Idővel azonban a belső politikai viszályok, hatalmi harcok, helyi szakadások hatására a kép gyakran tovább bonyolódott.

Az orthodox táborhoz a kezdetektől fogva két eltérő irányzat rabbijai, hívei, hitközségei tartoztak: egyrészt a magyar askenázi orthodoxok, akik többnyire a pozsonyi Hatam Szofert (1762–1839) tekintették mesterüknek és példaképüknek, másrészt a haszid irányzat hívei, különféle haszid rabbik és közösségeik. Országos szinten általános és zsidó politikai céljaik és ideológiáik általában azonosak, vagy legalábbis összeegyeztethetőek voltak, és mindkét irányzat egyértelműen elfogadta és követendőnek tartotta a *Sulhan arukh* szabályait – ezért alkothattak a szakadások közös tábort. Tényleges vallási gyakorlatuk, életvitelük azonban sokban különbözött. Ezek közül az egyik apróbb, de jellegzetes különbség a férfiak hagyományos viselete volt: a haszid férfiak általában térd alatt össező nadrágot és hozzá fekete vagy fehér harisnyát hordtak, nem átvéve az európai férfi öltözködésben a 19. század elejétől elterjedő hosszúszerű nadrágot. A vallási különbségek viszont helyi szinten okozhattak komoly konfliktust – amennyiben ez a különféle rabbik vagy hívek közötti személyes konfliktussal is társult, néha kifejezetten lehetetlenné téve az együttműködést.

Beregszászon például a szakadás után az orthodox országos szervezethez csatlakozott a helyi hitközség, de nem sokkal később a haszidok kiváltak a helyi orthodox hitközségből és sajátot alapítottak – mivel hivatalosan még egy orthodoxot nem alapíthattak, így „neológ” néven. Beregszászon tehát már a dualizmus korától két hitközség működött: egy askenázi orthodox „orthodox” és egy haszid

„neológ”. A két hitközség közti konfliktus idővel ugyan elcsitult, de 1930-ban az orthodox rabbi, R. Slomo Szofer (1853–1930) halála kapcsán a viták újra kiéleződtek: a végrendeletében ő a vejét javasolta a rabbiszékre, amit az orthodox hitközség meg is szavazott, a helyi haszidok azonban elleneztek. 1935-ben a környező települések rabbijai megpróbálták kibékíteni a két tábor, de sikertelenül, és ez 1936 után még reménytelenebbé vált, miután az ungvári R. Aron Roth személyében újabb haszid rebe (a későbbi jeruzsálemi Toldojsz Aron irányzat alapítója) és hívei érkeztek a városba.

Munkácson is az orthodox országos szervezethez csatlakozott a szakadás után a helyi hitközség, amely 1881-től a munkácsi haszidok, a Sapira-dinasztia befolyása alatt állt, 1903-tól a karizmatikus R. Hajim Elazar Sapira (1871–1937) vezetésével. 1920-ban több hívét követve Munkácsra érkezett az első világháború során Galíciából menekülni kényszerült belzi rebe, R. Jiszakhar Dov Ber Rokeah (1851–1926), annak reményében, hogy letelepedhet a városban. A munkácsi rebe ezt azonban nem nézte jó szemmel, és a munkácsi és a belzi haszidok között egyre erősödő feszültség és harc alakult ki,¹⁴ míg végül 1923-ban a belzi haszidok saját hitközséget alapítottak – mivel a városban még egy orthodoxot a cseh-szlovák időkben sem lehetett, így „neológ” néven. Munkácson tehát a két világháború között két hitközség működött: egy munkácsi haszid „orthodox” és egy belzi haszid „neológ”. A különválás, sőt a belzi rebe elköltözése ellenére hosszú ideig tartott még a harc a két csoport között, míg végül 1934-ben békét kötöttek, és a „neológok” elismerték az „orthodoxok” vezető szerepét.

Amint a különféle status quo hitközségek kialakulása és sorsa, illetve a neológián belüli különbözőségek is, úgy a beregszászi és a munkácsi példa is azt mutatja, hogy a három irányzat, illetve a három országos szervezet által kínált lehetőségek sokszor szűkös keretnek bizonyultak. Egy-egy hitközség hovatartozását, szakadását vagy épp egyben maradását sokszor véletlenszerű események, pillanatnyi helyi politikai döntések határozták meg. A helyi erőviszonyok, történelmi tények és a kontextus pontos ismerete nélkül a kollektív memória (például a Rumbach mint status quo zsinagóga) vagy az egyes történelmi források (például neológ hitkö-

¹⁴ Weingarten, Samuel ha-Kohen: *Pulmusz Munkacs–Belz...*, i. m., 1959, 225–232.

zség Beregszászon vagy Munkácson) gyakran megtevesztőek lehetnek.

A vészkorszakot és a rendszerváltást követő átrendeződések

A vészkorszak pusztítását követően 1950-ben az állam egységesítette az összes magyarországi zsidó hitközséget, és a korábbi irányzati hovatartozás figyelembevétele vagy megtartása nélkül beleolvasztotta őket a korábbi neológ országos csúcsszervezetbe, a MIOI-ba (Magyarországi Izraeliták Országos Irodája), majd ezt 1951-ben átnevezte MIOK-ra (Magyar Izraeliták Országos Képvisellete / Központja).¹⁵ Az egyesítést és az azt követő évtizedek elnyomását alig valami élhette túl mindabból a hagyományból, amit a három közjogilag is önálló zsidó felekezet jelentett valaha. Ennek ellenére a rendszerváltás után lényegében újra hasonló modell szerveződött meg. A MIOK 1990-ben megszüntette önmagát és MAZSIHISZ (Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége) néven alakult át összefogó, koordináló szervezetté, és ahogy a kényszer-egyesítés előtt, újra elsősorban a neológia képviselőjévé.

1993-ban újraszerveződött az orthodoxia, majd 2012-től államilag elismert történelmi egyház lett, ettől fogva nevében – ahogy a háború előtt is – hangsúlyozva autonóm jellegét: Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség (MAOIH).¹⁶ A háború előtt az „aut. orth.” hitközségek nevében az „autonómia” több mindent is jelentett: egyrészt belső függetlenséget, az egyes tagszervezetek egymástól való függetlenségét, másrészt a neológia teljes elutasítását, az attól való függetlenséget.¹⁷ 2012-es újjáalakulása után az orthodoxia azonban megmaradt a MAZSIHISZ kötelékében: névleg tehát visszatért a vészkorszak előtti identitásához és autonómiához, szervezetenként azonban a MAZSIHISZ tagjaként alakult újjá. Elvileg országos szervezet lett újra, mint a vészkorszak előtt, de ténylegesen szinte csak budapestiként működik.¹⁸ Budapesten öt közösség és zsinagóga tartozik a felügyeletük alá, az egykori –

¹⁵ Frojimovics Kinga: *Tradicionálisan magyar...*, i. m., 2014., Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem...*, i. m., 2008, 421.

¹⁶ www.maoih.hu (Letöltés, 2015-11-09).

¹⁷ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon...*, i. m., 2012, 79.

¹⁸ <http://www.mazsihisz.hu/magyarorszag-autonom-orthodox-izraelita-hitkozseg-36.html> (Letöltés, 2015-11-09.).

a vészkorszak és a kommunizmus után is fennmaradó – vidéki orthodox hitközségek közül azonban csupán a tokaji, ahol már rég nem adott az orthodox mindennapi élethez szükséges közösség és infrastruktúra.

Az egykori status quo közösségek közül a legnagyobb, a debreceni hitközség 2004-ben visszatért a „status quo ante” elnevezéshez, bár továbbra is megmaradt a MAZSIHISZ kötelékében. 2014 – 2015-ben pedig újjáalakult a gyöngyösi status quo ante hitközség, szintén a MAZSIHISZ tagjaként.¹⁹

Nemzetközi hatások

Nemzetközi szinten vallásilag és szervezetenként többé-kevésbé elszigetelt volt a magyarországi zsidóság a rendszerváltásig. A rendszerváltást követően azonban több nemzetközi zsidó szervezet is érkezett Magyarországra, jelentős hatást gyakorolva a zsidó vallási és közéletre, különösen az ifjabb generációk zsidó identitására – és később az alternatív zsidó kulturális és részben vallási szcéna kialakulására. A Szochnut (The Jewish Agency For Israel) hivatalosan 1989-ben kezdte meg tevékenységét Magyarországon, eleinte főképp az izraeli kivándorlást szorgalmazva, majd egyre inkább az Izraellel való kulturális kapcsolatot építő izraeli utakat, nyelvtanulási, munka- és továbbtanulási lehetőségeket biztosítva, 2010 óta az Izraeli Kulturális Intézetben az izraeli kultúrát ismertetve és népszerűsítve.²⁰ Több nemzetközi, főképp cionista ifjúsági szervezet is alakult vagy alakult újjá a rendszerváltás után: a Hasomer Hacair 1989-ben, majd a Habonim Dror, a Hanoar Hacioni, a Bnei Akiva. 1989 óta van a Union of Jewish Students (UJS)-nek is magyar tagozata. 1990 nyara óta működik az American Joint Distribution Committee és a Ronald S. Lauder Foundation közös zsidó nyári tábora Szarvason.

A cionista szervezeteken kívül több nemzetközi vallási irányzat és szervezet is megjelent a rendszerváltást követő években Magya-

¹⁹ <http://www.mazsihisz.hu/2015/02/16/ellenzavazat-nelkul-nyert-felvetelt-az-ujjaalakult-gyongyosi-hitkozseg-a-mazsihisz-kotelekebe-7701.html> (Letöltés, 2015-11-09).

²⁰ <http://szochnut.hu/szochnut> (2015.11.09.), illetve <http://izraelikultura.hu/kuldetes> (Letöltés, 2015-11-09).

rországon, jelentősen felpozícióba hozta a vallásos életet, több-kevesebb sikerrel híveket és követőket toborozva. Rabbik vagy küldöttek (héberül: *saliah* vagy *saluah*) útján ifjúsági rendezvényeket, szabadegyetemeket szerveznek, hosszú hétvégéken és közös utazásokon tanítanak, jesivákat vagy *kolel*-okat (felnőtt oktatási központokat) alapítanak, különféle továbbtanulási lehetőségeket ajánlanak Magyarországon vagy külföldön, elsősorban Izraelben. Néhánynak közülük jelentős történelme és előzménye volt Magyarországon a vészkorszak előtt is: az 1990-es évektől hosszabb-rövidebb időre érkező szatmári vagy belzi haszid, vagy a Hatam Szofer iskoláját követő askenáz orthodox rabbik, vallási tanárok, sakterok, kósersági felügyelők gyakran Magyarországon születtek a háború előtt, vagy magyar zsidók leszármazottai, és ősük egykori közösségeinek asszimilálódott leszármazottai között remélték újjáéleszteni a zsidó vallásos életet – természetesen a saját irányzatukon belül az azóta eltelt évtizedek változásait is importálva. Így alakult meg a Wesselényi utcában a Maszoret Avot Amerikai Alapítványi Iskola az orthodoxia égíse alatt, és alakult több *kolel* is, például a Kazinczy utcai orthodox hitközségi központban, vagy a „Litv Kolel”. A rendszerváltás után érkező nemzetközi szervezetek között olyan irányzatok is voltak, amelyek új szint hoztak a magyar zsidóság életébe, mint a Chabad-Lubavics haszid irányzat vagy a litván típusú orthodoxia (*litvis*), és alakítottak idővel ők is olyan intézményeket, mint a lubavicsi „Pesti Jesiva” a Vasvári Pál utcában, vagy a „Tikva” nevű litvis kolel a Király utcában.

A Chabad-Lubavics legitimáció-teremtése

1989-ben érkezett Budapestre a világ legnépesebb, expanzív haszid irányzata, a ljubavicsi (Любовичи, Oroszország) eredetű, mára amerikai központú Chabad-Lubavics mozgalom első küldötteként Baruch Oberlander is. Bár ő maga magyar zsidók leszármazottja, a Chabad haszidizmus Magyarországon nem rendelkezik történelmi gyökerekkel. Első, máig működő központjuk a Vasvári Pál utcai zsinagóga volt – amely mind a mai napig a MAZSIHISZ tulajdonában áll, és a neológ BZSH (Budapesti Zsidó Hitközség) tagszervezete. Idővel több más küldöttük is érkezett, és saját zsinagógát is létesítettek, mint például a Károly körút 20-ban kialakított *Keren Or*, amely elsősorban izraeli diákok és üzletemberek

központjaként szolgál, vagy 2010 óta az államtól megszerzett, újjá-
avatott és felújított óbudai zsinagóga. Nem véletlen az sem, hogy ez
az irányzat biztosítja a Magyarországon tanuló izraeli egyetemisták
vallásos részének a liturgiai alkalmakat Budapest mellett Szegeden
és Debrecenben is – a helyi zsidó közösségektől általában
elkülönülve, elsősorban izraeli rabbijaik, diákjaik, küldötteik által.²¹
Ezen kívül Chabad rabbi szolgál még a Nagyfuváros utcai, a MA-
ZSIHISZ tulajdonában és fenntartása alatt működő, hagyományosan
neológ zsinagógában, illetve a Teleki téri, a MAOIH tulajdonában
álló, orthodox imaházban is. Ez utóbbinak a közössége mindeközben
a hely történelmét, az eredeti közösség csortkovi haszid örökségét
kutatja – többek között egy dokumentumfilmet is készítettek *Teleki
téri mesék* (2014) címen. 2010-ben szervezetenként csatlakozott még a
Chabad-Lubavics irányzathoz a keszthelyi hitközség is, miután
kisebb botrányt követve 2006-ban kivált a MAZSIHISZ-ből.²²

A nyilvánosságot, ön maga megmutatását a kezdettől kereső, profi
PR és szervezetépítési eszközökkel dolgozó, erős stratégiával és
anyagai bázissal rendelkező nemzetközi háttérre támaszkodó
szervezet a zsidó fiatalok, majd középkorúak körében is erőteljes
térítő munkát végezve, nagy energiával szervezte meg a haszid szel-
lemiségű vallási és közösségi életet a bölcsödétől a jesiváig, a
könyvkiadástól a szabadegyetemig, a kóser pékségtől, bolttól és
vágástól az étteremig, kávézóig és cukrászdáig. Saját közösségeinél
messze szélesebb körben terjedtek el új fordítású imakönyvei,
oktatási anyagai, ezáltal gyakran sztenderdnek beállítva, sztenderddé
téve speciálisan haszid, kifejezetten Chabad szövegváltozatokat,
szokásokat, tanításokat is. Fontos – bár nem kizárólagos – szerepük
volt abban, hogy a zsidó hagyományok rendszerváltás utáni vissza-
tanítási folyamatában a helyi zsidó hagyomány sok esetben háttérbe
szorult.

Nemzetközi, a világ zsidóságában betöltött súlyánál és
lobbierejénél fogva ez a közösség tudja a médiában leginkább
felmutatni izraeli főbbik és más nehezen vitatható vallási tekinté-
lyek támogatását, elismerését – és mindezt saját legitimitásának,

²¹ <http://zsido.com/bemutakozas/zsinagogaink-kozossegeink/> (Letöltés, 2015-11-09).

²² <http://zsido.com/fejezetek/mikor-szakithatunk-a-keszthelyi-zsido-hitkozseg-megszuntetese/> (Letöltés, 2015-11-09).

autenticitásának bizonyítására használja, elvágva ezáltal további kérdések útját, és magának vindikálva a jogot a magyarországi zsidóság képviseletére, a rituális életvitel feltételeinek megteremtésére. A közösség nyilatkozataira és sajtóközleményeire általában vakon támaszkodva az ilyen jellegű eseményeket készségesen fel is nagyítja a magyar média. 2003-ban például Köves Slomót Budapesten, a Vasvári Pál utcai zsinagógában Mordekhaj Eljahu, Izrael frissen nyugalmazott szefárdi országos főrabbija avatta rabbivá. A közösség narratíváját követve a magyar sajtóból azonban nem derült ki, hogy ez formális médiaesemény volt csupán, hisz Köves Slomó amerikai és izraeli Chabad intézményekben végezte el, fejezte be már korábban tanulmányait, és az sem, hogy a főrabbi ekkor már nem volt aktív.²³ A vészorszak utáni első rabbiavatásnak hirdetett esemény ráadásul sem rabbiavatásként, sem orthodox rabbiavatásként nem volt az első. 2004-ben és 2005-ben, szintén a Chabad meghívására járt Budapesten Jona Metzger, Izrael akkori askenázi főrabbija, aki részt vett a Nyugati téren rendezett hanukai gyertyagyújtásukon, illetve a Károly körüti Chabad imaterem felavatásán; az egyik alkalom során Mádl Ferenc köztársasági elnök is fogadta, és ott egyértelműen a Chabad mozgalom érdekében lobbizott.²⁴ 2014 tavaszán pedig a Rabbinical Center of Europe több száz rabbija emlékezett együtt Baruch Oberlanderrel, Köves Slomóval és a magyarországi Chabad többi rabbijával a magyarországi vészorszakra a Duna-parton, Pauer Gyula emlékművénél.²⁵ A beszámolók egyike sem említette azonban meg, hogy ez nem független, hanem egy kifejezetten Chabad-közeli nemzetközi szervezet.

A rituális életvitel feltételeinek megteremtése (például kóser hús és egyéb élelmiszerek gyártása és árusítása, rituális fürdő fenntartása) az irányzatok szétválása utántól az orthodoxia fennhatósága volt Magyarországon. Hosszú évekig használta is ezt az infrastruktúrát a lubavicsi mozgalom Magyarországon. Idővel azonban, és különösen ahogy nőtt a Chabad küldötteinek száma, egyre több mindenből vette ki részét a mozgalom. Gyakran javítva a

²³ <http://www.szombat.org/archivum/%E2%80%9Eortodox-rabbiavatas-%E2%80%93-tevekamerak-elott-1352774056> (Letöltés, 2015-11-23).

²⁴ <http://nol.hu/archivum/archiv-348866-164166> (Letöltés, 2015-11-23).

²⁵ <http://vs.hu/kozelet/osszes/rabbik-emlekeztek-a-duna-parton-kepekkel-0324#!s0> (Letöltés, 2015-11-20).

szolgáltatás minőségén és a kínálaton, de sok esetben – akár tudatosan és szándékosan, akár nem – ezáltal fokozatosan kiszorították, ellehetetlenítették konkurenciát. Az orthodoxia történeti–vallási tekintélyének azonban egyértelmű, tudatos és szándékos kisajátítása az, amikor Baruch Oberlander rabbi hivatalosan a „Budapesti Ortodox Rabbínatus” vezetőjeként lép fel,²⁶ illetve amikor kóserügyi pecsétjeit a Beth Din Tzedek of the Chareidi Communities of Budapest / *Bet din cedek de-kehilot ha-haredim de-Budapest* [„a budapesti (ultra-)orthodox közösségek igaz rabbinikus bírósága”] nevében adja ki – egyik esetben sem említve, hogy kizárólag a Chabad-Lubavics mozgalmat képviseli, a budapesti, a magyar orthodoxia nélkül, sőt ellenében.

A magyarországi történelmi legitimitás megteremtése érdekében, és ettől nem elválaszthatóan a közjogi elismertség és anyagi érdekek miatt, 2004-ben a magyarországi Chabad rabbik és küldöttek vezetése alatt megalakult az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség (EMIH), amely a status quo irányzat örököséiként identifikálta önmagát. Nem érdektelen megjegyezni, hogy az EMIH bejegyző határozata az 1877-es, Trefort-féle rendeletről hivatkozik mint történelmi előzményre,²⁷ és nem 1927-re, amikor szervezetét alakult a status quo irányzat – ezáltal igyekszik még 50 év történelmi-séget nyerni. Az EMIH kommunikációjában (honlap, nyilatkozatok, levelezőlista) problémamentesnek, sőt magától értetődőnek állítják be a haszid és a status quo szellemi örökség szinkretizmusát. Mintha a Chabad Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület szellemiségének és tevékenységének továbbvitelére a status quo szervezeti keretnél autentikusabb nem is létezhetne. Köves Slomó, az EMIH vezető rabbija így nyilatkozott a status quo identitás ügyében:

„A szakadás áthidalását szorgalmazó status quo ante irányzat vallási tekintetben ugyan orthodox volt, de nem ítélte el például, ha valaki világi tudományokban is járatos volt. Jómagam is nemrégiben nyertem el a doktori fokozatot a Debreceni Egyetemen,

²⁶ L. hivatalos honlapjukon, pl. <http://zsido.com/ortodox-rabbik-fuggesszek-fel-belepteto-rendszerezest/> (letöltés, 2015-03-25) Míg a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség a helyi kultúrtörténeti hagyományokat követve, mindig a th-s írásmódot használja, addig a Chabad körök „ortodox” formában írják.

²⁷ <http://zsido.com/bemutakozas/> (Letöltés, 2015-03-25).

magyar történelemből. (...) A zsinagógalátogató zsidók nagy többsége ugyanis nem neológoknak vagy ortodoxnak definiálja önmagát, hanem olyannak, aki keresi a visszautat hagyományaihoz. Az EMIH-nek közös a feladata más hitközségekkel megtalálni az eltávolodott zsidók tömegeit”²⁸

Reform és Conservative

Magyarországon a reform zsidóság Chorin Áron (1766–1844) aradi főrabbit tekinti előfutárának. Ténylegesen reform közösség 1846-tól volt Budán, 1848-ban, a forradalom után nem sokkal pedig Einhorn Ignác (később Horn Ede, 1825–1875) alapított radikális reform hitközséget Pesten a Valero-udvarban, amelyet névrokona, David Einhorn (1809–1879) vett át tőle. Az Einhornék féle reform azonban túl radikálisnak bizonyult Pesten, és ezt a Reformegyletet végül a helyi haladó rabbi, a későbbi neológ rabbik példaképeként számító Schwab Löw (1794–1857) kezdeményezésére 1852-ben a Helytartóság feloszlatta.²⁹ Idővel azonban a pesti – majdani kongresszusi / neológ – hitközség az Einhornék által is meghonosított németországi reform több újítását is elfogadta, aminek jelképes példája a Dohány utcai zsinagóga lett.

A rendszerváltás után az amerikai és az izraeli zsidóság reformirányzatai közül is többen megjelentek Magyarországon. Ezek eleinte mind a neológiára tekintettek bázisként, hiszen az a 19. századi haladó zsidóság továbbéléseként tekintett magára, ahogy ők is saját irányzataikra. De egyrészt a magyar zsidóság is változott az elszigeteltség évtizedei alatt, másrészt a 19. századi nyugat-európai reform zsidóság is gyökeresen átalakult Amerikában a 20. század végére. Az amerikai reform irányzat modern rabbiképző intézete 1875-ben Cincinnatti (Ohio) székhellyel nyílt meg Hebrew Union College néven. 1883-ban, egy „tréfli bankett” apropóján az irányzathoz levált egy, a hagyományokhoz jobban ragaszkodó, konzervatívabb csoport, Jewish Theological Seminary néven New

²⁸ Joó István interjúja Köves Slomóval. In: *Magyar Nemzet Online*, 2008. július 5. http://mno.hu/migr_1834/megmutatjak-hogy-mi-is-a-zsidóság-397901 (Letöltés, 2016-01-10).

²⁹ Komoróczy Géza, (szerk.), *A zsidó Budapest...*, i. m., 1995, 138–141.

Yorkban saját rabbiképző intézetet is alapítva.³⁰ Így vált külön az amerikai reform zsidóság két legfontosabb és a mai napig legnagyobb irányzata, a Reform és a Conservative mozgalom. A két irányzat között jelentős különbségek vannak vallásgyakorlat, liturgia, teológia és politika terén egyaránt. A magyar zsidó szokások felől nézve azonban egységesnek tűntek két fő szempontból: a 20. század végére a nők vallási egyenjogúsítása egyértelművé, a homoszexualitás pedig elfogadottá vált mindkettőben. Reform és Conservative zsinagógákban nők akárhova ülhetnek, nincs külön női részleg, nőket is beszámítanak a hagyományosan tíz felnőtt zsidó férfiből álló *minjenbe*, nők is hordhatnak *taleszt* [imasál] és *tfilint* [imaszj], a nőket is felhívják a Tórához, nő is lehet előimádkozó és rabbi. A mozgalmak Magyarországra érkezésekor tehát az általuk képviselt vallási gyakorlat és szemlélet ismeretlen és idegen volt, és nagyon sok ellenérzést, vitát váltottak ki a közösségen belül.

A neológia azonban alapvetően mégis húzott a Conservative irányzathoz – részben személyes kapcsolatok miatt, részben pedig mert természetes szövetségesként tekintettek egymásra. Ahogy a Conservative (héberül: *maszorti*, „hagyományörző”) mozgalom is a reformhoz képest konzervatív csupán, és az amerikai skálán a reform és az orthodoxia között helyezkedik el, úgy a neológia is a kettő között határozta, határozza meg önmagát. Ezt dr. Schweitzer József (1922–2015), a kor neológiájának meghatározó rabbija így fogalmazta meg:

BT: Meg lehetne-e teológiai értelemben határozni a neológiát?

SJ: Liberális ortodoxia.

BT: Tehát csak az ortodoxiához és a reformhoz képest?

SJ: Az ortodoxinál liberálisabb, a reformnál ortodoxabb. Svil há-záháv – 'az arany középút', Maimunit idézve.³¹

A neológ rabbik többsége ennek megfelelően belépett a mozgalom nemzetközi rabbikarába, a Rabbinical Assembly-be – többségük azóta is tag, egy részük állandó kapcsolatban is van a szervezettel. Kis ideig közös rabbinikus bíróságot is működtettek magyar neológ rabbik külföldi Conservative rabbikkal, alternatívát

³⁰ Gillman, Neil: *Conservative Judaism...*, i. m., 1993.

³¹ Biró Tamás: *A szívnek van két rekesze ...*, i. m., 2012, 17.

nyújtva a hivatalos neológ *bet din*-nek.³²A neológ Országos Rabbiképző Intézet is angolul hosszú ideig egységesen a Jewish Theological Seminary of Hungary nevet használta,³³ utalva ezzel is a Conservative mozgalom első rabbiképző intézetére és egyetemére. Hosszú ideig a pesti rabbiképzőben rabbinak és judaisztika tanárnak tanuló diákok kötelezően fél évet Jeruzsálemben töltöttek, a mozgalom ottani központjában, a Machon Schaechter-ben tanulva. A Masorti Olami (a Conservative mozgalom nemzetközi szervezete) büszkén hirdeti hírlevelén sajátjaként a Frankel Leó utcai neológ zsinagóga rabbijának, Dr. Verő Tamásnak hanukai akcióját, amikor ő „szuper-rabbiként” elmegy nagyobb társaságokhoz gyertyát gyűjtani, vagy feleségének, Verő-Bán Lindának a zsidóságról szóló gyerekkönyveit.

Vallásgyakorlatban és tanításaikban a neológ rabbik és közösségeik azonban nem vették át a Conservative mintát, sőt gyakran határozottan elutasítják azt – ők jóval konzervatívabbak maradtak annál. A kevés kivétel közé tartozik, hogy 2014 óta Darvas István rabbi a Rabbiképző Intézet zsinagógájában (2015 óta: Scheiber Sándor utcai körzet) megváltoztatta a reggeli áldások szövegét a *masorti* sztenderd szerint. De a legtöbb neológ zsinagógában külön ülnek a nők, általában orthodox módon még válaszfallal (*mehica*) is elkülönítve, és sehol nem lehetnek a *minjen* tagjai, előimádkozók, rabbik; a legtöbb helyen még az is elképzelhetetlen, hogy beszédet tartsanak. Nem hordhatnak nők neológ zsinagógában *taleszt* és *tfilint* – sőt, ha ez előfordul, abból óriási vita kerekedik. A melegházasságot a neológiában egyértelműen elutasítják, deklarált meleg nem lehetnek rabbik.

A neológia ezen konzervativizmusával szemben alakult meg 2002-ben a Masorti Olami ifjúsági szervezetének magyar tagozata, a Marom. Eleinte elsősorban kulturális programokat és fesztiválokat szerveztek, majd 2006–2013-ig egy Király utcai foglalt házban „Sirály” néven kultikus helyé váló szórakozóhelyet, kulturális központot is tartottak fenn, amit 2014 őszétől az Auróra utcában „Auróra” néven folytatnak – mindezt elsősorban liberális, csak másodsorban zsidó, és szinte alig zsidó vallásos értékek mentén. A Masorti Olami ugyanolyan büszkén vállalja a kapcsolatot ezzel a

³² Gadó János: *Győzelem vagy vereség? ...*, i. m., 2008, 15.

³³ <http://www.or-zse.hu/ang/foiskonert-ang.htm> (Letöltés, 2015-11-08).

közösséggel, mint a hivatalos neológia egyes elemeivel: a szervezet alapítója és vezetője, Schönberger Ádám 2014-ben az irányzat „Rabbi Benjamin Kreitman International Leadership Award” díjában részesült.³⁴ A 2007-ben Dor Hadas néven megalakult imacsoportjukban, amely 2012 óta szintén a Masorti Olami tagja, a nemzetközi maszorti gyakorlatnak megfelelően teljes egyenjogúság van nők és férfiak között,³⁵ elfogadják a homoszexualitást, LMBT szombatfogadásokat társszerveznek.³⁶ Sőt, ez a közösség liberálisabb a nemzetközi szervezetnél: befogadók mindenkiel szemben, nemtől, nemi orientációtól, vallástól, származástól függetlenül. A Marommal és a Dor Hadassal eleinte erősen összefonódva alakult meg a nemzetközi „Moishe House” magyar tagozata is,³⁷ amely saját hitvallásuk szerint „a hotspot for cool young Jews and Jew-lovers”.

Szintén a neológia konzervatívizmusával szemben alakult meg a Szim Salom nevű közösség, amely 1992 októbere óta létezik egyesületi formában, 2004 óta független hitközségként (regisztrált egyházként), és amely az Einhornék féle 19. századi magyarországi reform zsidóság, a Reformegylet szellemi örököseként tekint magára.³⁸ Nemzetközileg a Reform (Progressive / Liberal) zsidó irányzathoz tartoznak – és az irányzat vallási ideológiájának megfelelően vallásilag minden szempontból egyenjogúak a nők, és általában is nyitottak és liberálisak. Rabbijuk, Kelemen Kata az irányzat legfontosabb európai rabbiképző intézetében, a londoni Leo Baeck College-ban végzett 1998-ben. Ebből a közösségből kiválva alakult meg 2006-ban a Bet Orim közösség – akik ugyanúgy a 19. századi Reformegylet örökségére hivatkozva építik fel saját történelmi legitimitásukat. A Bet Orim alapító rabbija Raj Ferenc, aki a neológ Rabbiképző Intézetben szerezte rabbidiplomáját 1967-ben, majd Amerikában reform rabbiként helyezkedett el, és onnan jár vissza Magyarországra. A Leo Baeck College-ban 2012-ben végzett reform rabbi, Radvánszki Péter viszont segéd rabbiként, illetve vallási vezetőként neológ zsinagógákban szolgál: 2014–2015 között a látymányosi Bét Salomban, 2015 óta pedig a Páva utcai körzetben.

³⁴ <https://masortiolami.org/wp-content/uploads/2014/07/Invitation-in-one-page1.pdf> (Letöltés, 2015-11-08).

³⁵ <https://www.facebook.com/dorhadasbudapest/info> (Letöltés, 2015-11-08).

³⁶ Langer Ármin: *Melegbarát zsidó istentisztelet?* ..., i. m., 2013.

³⁷ Köves Gábor: *Mózes, a negyedik lakó...*, i. m., 2009.

³⁸ <http://www.szimsalom.hu/kik-vagyunk/history/> (Letöltés, 2015-11-08).

Első ránézésre tehát sem a Reform, sem a Conservative mozgalom nem talált egyértelmű partnert a magyar zsidó közéletben. Mindkettő valamennyire beépült a MAZSIHISZ-be és a neológ infrastruktúrába, bár a Conservative mozgalomnak kétségtelenül szorosabbak a kapcsolatai, és Conservative mozgalom is bástyájaként tekint a magyar neológiára, annak egyes rabbijaira, közösségeire. A gyakorlatban azonban a neológia konzervativizmusa és centralizáltsága mellett mindkét mozgalom épített ki független bázisokat is: két működő reform hitközség és egy Conservative kulturális-vallási szervezet is létrejött a rendszerváltás óta.

A neológia konzervativizmusa

A neológia rabbikara, szervezete és arculata korántsem egységes. A korábban leírt esetekből látni lehetett, hogy egyes MAZSIHISZ kötelékébe tartozó, neológ zsinagógákban Chabad, míg másokban reform rabbi szolgál, sőt 2015 ősze óta a Bethlen téri körzetnek orthodox, online tanfolyamon szerzett, korábban a neológia által egyértelműen elutasított rabbidiplomával³⁹ rendelkező rabbija van. Mindeközben a vallási gyakorlatban, vagy legalábbis az azzal kapcsolatos jelképes lépésekben és nyilatkozatokban a neológia szervezetileg is és egyes tagközségek szintjén is több lépést tett az egyre konzervatívabb irány felé.

Miután 2004-ben megalakult és magát a status quo hitközség örökösének nevezte az EMIH, a MAZSIHISZ taghitközségei közül az eredetileg is status quo debreceni hitközség mellett három mindig is neológ budapesti körzet is status quo-nak deklarálta magát: a Hegedűs Gyula utcai, a Nagyuvaros utcai és a Bethlen téri körzetek. Ahogy a Bethlen téri körzet saját magát definiálja: „Status quo Anteszemléletünk szerint nyitva állunk minden zsidó előtt, aki gyökereit keresi, és hagyományai szerint kíván élni.”⁴⁰ E három pesti körzet számára azonban, bár sok más pesti zsinagógával együtt mindig hagyományosabbak voltak a Dohánynál, a status quo örökség kreált közösségi identitás csupán, ugyanúgy történelmi alap nélkül, ahogy az EMIH esetében is. A politikai térfoglaláson túl ez a lépés jelké-

³⁹ <http://www.szombat.org/politika/a-deutsch-schwezzoff-tengely> (Letöltés, 2015-11-08).

⁴⁰ <http://bethlenter.com/bemutakozas> (Letöltés, 2015-11-08).

pesnek is tekinthető: a három közösség a neológ szervezeten belül maradvá ugyan, de a neológiához képest konzervatívabbnak deklarálta magát.

Szintén a neológia identitáskeresését és konzervatív fordulatát mutatja, hogy a történelmi előzmények, a mozgalom kialakulása körüli legfőbb vita ellenére a MAZSIHISZ, (tehát a neológia) alapszabályba vette, hogy a hitközség, annak zsinagógái, rabbijai és tagjai a *Sulhan arukh* szabályainak alapján állnak, és az alapszabályt 2008-ban újra megerősítették.⁴¹ Ezzel párhuzamosan több hagyományosan orgonás templomban elhagyták az orgona használatát (például a Frankel Leó utcában és a Rabbiképző Intézetben) – így már csak a Dohány és a szegedi zsinagóga maradtak orgonás közösségek. Míg eredetileg, több mint százötven évig a Dohány utcában orgona és vegyes kórus volt, mára a Dohány rabbija kitiltotta a női kart, és csak férfikórus énekel, ahogy az korábban a hagyományosabb zsinagógákban, például a Rumbachban volt. Ahogy Schweitzer József fogalmazott: „most a forradalmi magatartás a neologizmusból egy kis visszatérés.”⁴²

Ahogy látni lehetett, Magyarországon egy-egy zsidó község, közösség identitása és szokásai a történelem során mindig helyhez és csoporthoz köthetőek voltak – általában egy adott rabbi, tanító vagy vezető személye határozta azt meg, és leginkább a környező hitközségekhez képest definiálták magukat. A 19. századi Magyarországon ezen kisebb szervezeti egységek országos egyesítése nem működött: ahogy a kongresszus idején nem lehetett egy egységes országos szervezetet létrehozni, és a későbbiek során nem lehetett két országos szervezetbe sorolni a helyi hitközségeket, úgy a három országos szervezet sem nyújtott minden esetben elégséges, egyértelmű kereteket. Ez nem működött a 19. században, nem működött a vészkorszak előtt, és nem működik ma sem. Gyakran országos és helyi politikai, anyagi, személyes megfontolások, véletlenek álltak egy-egy hitközség országos hovatartozása mögött. Ma is sokszínűség van a zsidó vallási közösségek, szervezetek,

⁴¹ http://mazsihisz.hu/userfiles/file/downloadmanager/Mazsihisz_Alapszab%C3%A1ly.pdf (Letöltés, 2015-11-08).

⁴² Biró Tamás: *A szívnek van két rekesze* ..., i. m., 2012, 17.

intézmények között, és történelmi, országos, nemzetközi affiliációjuk szinte véletlenszerű.

Felhasznált irodalom

- Biró Tamás: A szívnek van két rekesze: Interjú Schweitzer József professzorral a neológjáról, 2012. május. In: Koltai Kornélia (szerk.): *A szívnek van két rekesze. Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából.* Budapest, L'Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság, 2012, 9–28.
- Cohen, Jichak Joszef: *Hakhme Hungaria ve-ha-szifrut ha-toranit bah.* Jeruzsálem, Makhon Jerusalaïm, 1997.
- Deutsch Gábor: Neológia, orthodoxia, status quo. In: *Új Élet*, 2008. szeptember 1., 1.
- Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950.* Budapest, Balassi, 2008.
- Frojimovics Kinga: Tradicionálisan magyar vagy magyarországi? In: Galamus: Napi közéleti reflexiók, 2014. március 21.
http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/364886_tradicionalsan_magyar_vagy_magyarorszagi (Letöltés, 2015-11-09)
- Gadó János: Győzelem vagy vereség? – Nem szakad a rabbiság. In: *Szombat*, 2008, 4. szám, 15.
- Gillman, Neil: *Conservative Judaism: The New Century.* Springfield, NJ, Behrman House, 1993.
- Haraszi György: Két világ határán. Tradíció és modernitás: A Rumbach utcai zsinagóga és hívei. In: *Múlt és Jövő*, 1993, 15–27.
- Katz, Jakov: Végzetes szakadás: Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Budapest, *Múlt és Jövő*, 1999.
- Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon, II. 1949-től a jelen korig.* Pozsony, Kalligram, 2012.

Komoróczy Géza (szerk.): A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem. Budapest, Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.

Köves Gábor: Mózes, a negyedik lakó. In: Magyar Narancs, 2009, 51. szám

http://magyarnarancs.hu/elet_mod/mozes_a_negyedik_lako_-_balint_anna_haztulajdonos-72840 (Letöltés, 2015-11-08)

Langer Ármin: Melegbarát zsidó istentisztelet? Ezt meg hogy?! In: Szombat, 2013 (Letöltés, 2015-11-08)

Weingarten, Samuel ha-Kohen: Pulmusz Munkacs–Belz. In: Erez, Jehuda (ed.): *Enciklopedia sel galujot, 7: Karpatorusz*. Jeruzsálem – Tel-Aviv, 1959, 225–232.

Zeke Gyula: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez. In: Lendvai Ferenc et al. (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében, I.* Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 1990, 152.

MENEKÜLTEK, MIGRÁNSOK RÉGEN ÉS MA

DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i3.129>

KRÁNITZ PÉTER PÁL*

Menekült vagy migráns?

A (kényszer)migráció első nemzetközi meghatározásai¹

A „menekültkérdés” az európai és hazai politikai diskurzus és közbeszéd talán leginkább konnotatív és ellentmondásos kérdésköreinek egyike. A migráció és a menekültügy a (társadalom)tudományos és politikai élet egy-egy csomóponti diskurzusát adják,² a hazájukat elhagyó, illetve elhagyni kényszerülő személyeket az „illegális bevándorló” és a „menekült” két fogalmi tengelye mellé rendelhető koordinátarendszeren a legkülönbözőbb meghatározással méltatva. Ám a kényszmigráció definiálása nem csupán játék a szavakkal, emberi sorsok millióit határozhatja meg – beleértve a menedékkérőket és a menedéket nyújtó államok lakosságát is. A „menekült” és „bevándorló” jogi terminusok, így kölcsönös jogokat és kötelezettségeket allokálnak államok és személyek között, csakúgy, mint az állampolgárság intézménye.

Bár egy egészen más kontextusban és mértékben, de korunk „menekültválságához” hasonló folyamatok zajlottak le az I. világháborút követő évtizedben is. A Nagy Háború, a polgárháború

* A szerző történész, doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola. E-mail: kranitz_peti@hotmail.com

¹ A tanulmány a Centre for Culture and Cultural Studies szervezésében Szkopjében, a Macedón Köztársaságban, 2016. szeptember 1-3. között rendezett, *Dislocations and Cultural Conflicts: Migrations, Diaspora, Terrorism, Borders* című nemzetközi tudományos konferencián a szerző által megtartott, *Migrants or refugees? Defining forced migration in the 1920s* című előadás alapján íródott.

² Bővebben számot ad: Nemesi Attila László: *A nyelv a nyilvánosságban...*, i. m., 2015.

és a bolsevik üldöztetések pusztításai, az éhínségek és járványok Oroszországban, az örmény népirtás és az ún. török függetlenségi háború az Oszmán Birodalomban és Törökországban körülbelül hárommillió személyt kényszerített lakóhelye elhagyására. Mindeközben 220 000 bolgár, félmillió magyar, körülbelül egymillió görög és több százezer török, lengyel, német, zsidó stb. menekültet üldöztek el otthonukból. Mindez egy olyan korban történt, amelyben még nem létezett nemzetközileg szabályozott és ratifikált menedéknújtási rendszer, sőt, még a határátlépés és útlevél ellenőrzés nemzetközi szabályrendszere is csupán kialakulóban volt.

A nemzetközi közösség a Nemzetek Szövetsége kezdeményezésére az 1920-as évek során fogalmi kereteket alkotott a menekült és a bevándorló meghatározására, mindazonáltal 1928-ig bezárólag csupán két etnikai csoportot, az orosz és örmény menekülteket ismerte el menekültként, meghatározásuk pedig inkább korunk *hontalan* státusjogi megfogalmazásához hasonlítható. Jelen tanulmány a kényszermigrációs jogi terminusok első nemzetközi klasszifikációs modelljeit és az ehhez kapcsolódó jogalkotási folyamatot elemzi.

Egy humanitárius krízis

Az I. világháború alatt és azt követően Európába érkező, illetve Európa országain áthaladó menekültek többsége utazási engedély és útlevél nélkül kívánta a régi és új határokat átlépni, sok esetben hontalanként. Nap mint nap menekültek ezrei lépték át származási országuk határait és kerestek menedéket Európa valamely biztonságos országában. Lengyelország határain 1922 első hónapjaiban, évekkel az orosz menekülthullám megindulása után hozzávetőleg 150 000 orosz menekült vesztegelt,³ s ezen év nyári hónapjaiban naponta csaknem 3000 további menekült érkezett.⁴ Amíg 1919 és 1920 során összesen 8640 orosz menekült keresett

³ Report of the Health Committee. Council /16th Session/P.V.11. Eleventh Meeting (Public) held Saturday, January 14th, 1922, at 9:30 a.m. *Örmény Nemzeti Levéltár* (Հայաստանի ազգային արխիվ), a továbbiakban: ÖNL), 430/1/1237. 12983-12989.

⁴ Governmental Conference on Identity Papers for Russian refugees. 2nd meeting. Monday, July 3rd, at 15.30. MNL OL K84/24, 79. cs. [Eredeti iktatási szám: C.R.R./C.I./P.V.2 (I)]

menedéket Bulgáriában, addig pusztán 1921-ben nem kevesebb, mint 21 460 fő érkezett.⁵

A Menekültügyi Főbiztosság 1926-os felmérése alapján az adott évben 14 314 orosz menekült tartózkodott Finnországban, 19 000 Észtországban, 30 000 Csehszlovákiában és 2465 Ausztriában.⁶ Ugyanebben az évben összesen 28 340-en voltak Bulgáriában.⁷ Marina L. Galasz kutatásai alapján 1924-ben Lettországon 15 000, Litvániában 2500, Besszarábiában 20 000, Csehszlovákiában 30 000, Jugoszláviában 30-35 000 és Törökországban 10 000 orosz menekült tartózkodott.⁸ Mindazonáltal ezek a számok évről-évre, hónapról-hónapra erős eltérést mutattak a menekültek további (nyugati irányú) migrációs folyamatai következtében. Magyarországon 1936 szeptemberéig bezárólag összesen 3935 orosz menekültnek állítottak ki személyazonossági igazolványt, ún. Nansen-útlevelet (a fiatalokú hozzátartozók ezen felül számítandók),⁹ holott 1928-ban már csupán 459 orosz menekült tartózkodott az országban.¹⁰

Társadalmi és foglalkozásköri összetételüket tekintve él néhány következtetés a szakirodalomban, miszerint az orosz menekültek (többségében) „arisztokraták, gyárosok, magas rangú állami alkalmazottak”¹¹ voltak (fehér emigráció), holott kimutatható, hogy túlnyomó többségük munkás, illetve paraszti származású volt. Finnországban 1926-ban a 10 829 orosz menekült 62%-a volt

⁵ Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. *Централен държавен архив* (Központi Állami Levéltár, Szófia. A továbbiakban: ЦДА); 24/891/3. 49.

⁶ Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. ЦДА КМФ 176/10/459. 69-96.

⁷ А. Лиартчефф; 1926. február 13. ЦДА КМФ 176/10/459. 39.

⁸ ГАЛАС, Марина: *Россия, которая «само́й себе была Лигой Наций»: правовой статус, политическая, социально-экономическая, идеологическая адаптация российских эмигрантов, беженцев, ремигрантов*. Москва, 2011. 134.

⁹ Menekültek statisztikája a Nansen-hivatal részére. 609/1936. hivatkozási szám. MNL OL K 107/43/2/c. 53. cs.

¹⁰ Kimutatás – Magyarországon tartózkodó orosz állampolgárokról. A m.kir. Belügyminisztérium VII. osztálya, 1928. május 29. MNL OL K 107/43/2/b/1, 52. cs.

¹¹ Tóth Judit: *Státuszjogok...*, i. m., 2004, 231.

mezőgazdasági vagy ipari munkás és csupán 582 személy, 5,4%-uk volt szabadfoglalkozású (Professions libres).¹² Bulgáriában 1925-ben 14 471 orosz menekült közül 9250 személy (64%) volt mezőgazdasági vagy ipari munkás és csupán 2,6%, 371 fő tartozott az ún. értelmiséghez (intelligentsia).¹³ 1928-ban a Magyarországon tartózkodó oroszok (beleértve a hadifoglyokat, illetve az egyéb körülmények, például házastársi kapcsolatuk miatt itt tartózkodó oroszokat is) 57%-a volt munkás, és csak 3%-uk, 83 személy volt „értelmiségi.”¹⁴

Az 1920-as évek elején hozzávetőleg 6000 örmény menekült tartózkodott Konstantinápoly tizenhárom menekülttáborában, és ezen felül körülbelül további 30 000 szervezett elszállásolás és étkeztetés nélkül.¹⁵ 1924-ben 7500 örmény menekült vesztegelt Trákiában,¹⁶ míg Görögország egész területére (Richard Clogg kutatásai alapján) körülbelül 88 000 fő érkezett (elsősorban a Görögország és Törökország közötti háború során), mindazonáltal nagy részük továbbvándorolt, és 1924 augusztusára már csupán hozzávetőlegesen 55 000 fő maradt a balkáni országban.¹⁷ Bulgáriában az 1920-as

¹² Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. *ИДІА КМФ 176/10/459*. 69-96.

¹³ Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. Prepared by Colonel James Procter, International Labour Office. Lásd: *ИДІА КМФ 24/891/3*. 30.

¹⁴ Kimutatás – Magyarországon tartózkodó orosz állampolgárokról. A m.kir. Belügyminisztérium VII. osztálya, 1928. május 29. MNL OL K 107/43/2/b/1. 52. cs.

¹⁵ 1923 szeptemberében összesen 6206 fő. Lásd: Childs, Lawford: Report on the Armenian refugee situation in Constantinople. High Commission for refugees, Constantinople Office Pera, Hanal Bachi, Rue Serkis, 11. 25th October 1923. Annex: Number of the Armenian Refugees within the camps for the month of September 1923. ÖNL 430/1/1259. 576. Bővebb információval szolgál: Kránitz Péter Pál: *Survivors, asylum-seeking and repatriation...*, i. m., 2015.

¹⁶ 25% férfi, 35% nő és 40% gyermek; 30% földműves (cultivateurs), 25% kereskedő (artisan), 25% munkás (ouvrier) és 20% kézműves volt. A nők többsége munkaképes, gyakorlott takács, szőnyegszövő és kézműves volt. L. Les réfugiés arméniens de Thrace. ÖNL 430/1/1314. 2362.

¹⁷ Clogg, Richard: *Minorities in Greece: aspects of a plural society...*, i. m., 2002, 95. A görög hatóságok ennél jóval nagyobb mennyiségű menekültől adtak

népszámláláskor még csupán 11 102 örmény élt (menekültek és a történelmi örmény diaszpóra együttesen),¹⁸ 1926-ra azonban az örmény menekültek száma körülbelül 20 000 főre duzzadt.¹⁹ Carlile Aylmer Macartney és Enrico Aci Monfosca egyidejű felmérései alapján Romániában az 1920-as évek végén nagyjából 12 000, míg Csehszlovákiában és Magyarországon 200-250 örmény menekült tartózkodott.²⁰

A különféle járványok, elsősorban a kolera és a tífusz, gyorsan terjedtek a menekültek körében. 1921 novemberében és decemberében 323 menekültet diagnosztizáltak tífusszal Varsóban. A lengyel és litván határokon karanténállomásokat létesítettek a fertőzések növekvő számának visszaszorítása érdekében, mindazonáltal a menekültek csupán 20%-a haladt át rajtuk, a fennmaradó 80%-ot nem tudták megvizsgálni. Hamarosan azonban a „lengyel kormány által felállított egészségügyi kordon részben összeomlott a nagyszámú menekültek nyomása alatt” – amint arról a Nemzetek Szövetsége Egészségügyi Tanácsa tudósított 1922-ben.²¹

a korban számot, 120 000-ben határozva meg az örmény menekültek számát. L. Armenian refugees. Council/29th Session/P.V.2 (1) League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. ÖNL 430/1/1314. 2653. 1929-ben Elliot Grinnell Mears szerint 30,000 örmény menekült tartózkodott az országban. Vö.: Grinnell Mears, Elliot: *Greece today...*, i. m., 1929, 302.

¹⁸ Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. Prepared by Colonel James Procter, International Labour Office. Lásd: *ЦДИА КМФ 24/891/3*. 30.

¹⁹ Reply of the Bulgarian Government to the enquiry letter of the High Commissariat for Refugees of the League of Nations in connection with the Russian and Armenian refugees residing in the country, signed by later Prime Minister, that time Minister of Foreign Affairs Andrei Liaptcheff. Lásd: *ЦДИА Fond 176/10/459*. 39–43.

²⁰ Macartney, Carlile Aylmer: *National States and National Minorities...*, i. m., 1934., Monfosca, Enrico: *Le Minoranze Nazionali contemplate dagli Atti internazionali...*, i. m., 1928., Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. Lásd : *ЦДИА КМФ 176/10/459*. 69–96.

²¹ Az eredeti jelentés így szólt: the “sanitary cordon established by the Polish Government had partially broken down under the weight of the numbers of the refugees”. Lásd: Report of the Health Committee. Council/16th Session/P.V.11.

Egyéb, a társadalmi térben értelmezhető nehézségek is érték a menekülteket, mint a munkanélküliség vagy tanulmányi restriktciók. Az átlagnál magasabb munkanélküliségi arány mutatkozott a menekültek körében, így 1925-ben Bulgáriában a 28 340 orosz menekült közül nyáron 4500, télen körülbelül 10 000 maradt munkalehetőség nélkül, és nem több mint 256 menekült tudta folytatni tanulmányait.²² Ugyanakkor a menekülteknek Ausztriában csupán 10%-a, Észtországban 8,4%-a, míg Csehszlovákiában 12-15%-a volt munkanélküli ebben az évben.²³

Az „útlevéltől” a menekültjogig

A nemzetközi menekültjog gondolata a Nemzetközi Vöröskereszt Tanács 10. Nemzetközi Konferenciáján merült fel a résztvevő intézmények és államok képviselői 1921-ben, Genfben. A konferencia elsősorban az orosz polgárháború áldozataival és segélyezésükkel foglalkozott, s jegyzékben kérte a Nemzetek Szövetsége Tanácsától a menekültek ügyének napirendre tételét és egy, a menekültek ügyével foglalkozó Főbiztos kinevezését. Ennek alapján került első alkalommal 1921 júniusában tárgyalásra a Nemzetek Szövetsége Tanácsán a kérdéskör, amely során felkérték a Nemzetek Szövetsége Titkárságát az Orosz Menekültek Főbiztossága felállítására és egy főbiztos kinevezésére, amely végül 1921. szeptember 1-jén Fridtjof Nansen norvég sarkkutató és diplomata (1861–1930) menekültügyi főbiztosi kinevezésében realizálódott.²⁴ Az orosz polgárháború áldozatainak és menekültjeinek ellátására szervezett első nemzetközi

Eleventh Meeting (Public) held Saturday, January 14th, 1922, at 9:30 a.m. ÖNL 430/1/1237. 12983–12989.

²² Reply to the enquiry of the High Commission for Refugees. Ministère des Affaires Étrangères et des Cultes. No.524. Sophia, 13 février 1926. ЦДА КМФ 176/10/459. 39–43.

²³ Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. Lásd: ЦДА КМФ 176/10/459. 69–96. Bővebb információkkal szolgál: Kránitz Péter Pál: *Az új otthon...*, i. m., 2013.

²⁴ További információkért lásd: Simpson, John Hope: *The Refugee Problem...*, i. m., 1939. Fridtjof Nansen életéről és menekültügyi tevékenységéről lásd: Huntford, Roland: *Nansen – the explorer as hero...*, i. m., 1997., Noel-Baker, Philip: *Nansen's Place in History...*, i. m., 1961.

konferenciát 1921. augusztus 15-16. között Genfben tartották meg – ekkor még a „menekültprobléma” megoldását pusztán a repatriációban, a menekültek származási országukba való visszatelepítésében látták, és pusztán az orosz menekülteket érintette.²⁵

Tehát menekültek százezrei torlódtak fel a kelet-európai államok határain (valamint Nyugat-Európa kikötővárosaiban, a Közel-Keleten stb.), köreikben járványok terjedtek, s hontalanokként jogi státusuk teljesen rendezetlen volt. E messzemenően problematikus helyzet enyhítése érdekében született meg az (ekkor még csupán orosz) menekültek részére szóló nemzetközi személyazonossági igazolványok rendszerének ötlete, amelyet végül az 1922. évi genfi Orosz Menekültek Személyazonossági Igazolványáról Szóló Kormányközi Konferencián tárgyaltak meg az érdekelt kormányok képviselői. 1922. július 5-én írták alá (1928-ig bezárólag összesen 52 állam) az első nemzetközi menekültügyi megegyezést, bevezetve az orosz menekülteknek kiállítandó igazolványok, az ún. Nansen-útlevelek rendszerét, hogy enyhítésre kerüljön „a nehéz helyzet, amelyben most oly sok orosz menekült találja magát, s amely igen-csak ismeretlen volt korábban” – amint azt a konferencia megfogalmazta.²⁶

A megegyezés nem határozta meg az (orosz) menekült fogalmát, jogi státusát nem rendezte. Az igazolványok kiállítása (a konferencia és a megállapodás javaslata alapján) általában be- és átutazási engedély iktatásával is együtt járt, sőt, sok esetben utazási kedvezménnyel (például Magyarországon is), így a menekült könnyebben, az esetleg fennálló útlevélkényszert megkerülve folytathatta (kényszer)migrációs folyamatait, és nem, vagy legalábbis kevésbé volt kitéve a fizikai épségét, szabadságát és emberi méltóságát potenciálisan fenyegető visszatoloncolás veszélyének. Az igazolványokat két példányban, két nyelven – francia és a helyi nyelven – kellett kibocsájtani, megjelölve a menekült személyes adatait, külső ismertető jegyeit.

A nemzetközi menekültügy fejlődéstörténetében a következő lépcsőfokot az eddig csupán orosz menekültek részére szóló

²⁵ Barnett, Laura: *Global Governance and the Evolution...*, i. m., 2002.

²⁶ Papers of Identity. Memorandum of the High Commissioner for Russian Refugees. MNL OL K 84/24, 79. cs. Eredeti iktatási szám: C.L.79(b) 1922.

személyazonossági igazolványnak az örmény menekültek részére történő kiterjesztése jelentette, amelyre a tervezetet a Nemzetek Szövetsége Tanácsa elé maga Fridtjof Nansen nyújtotta be 1923. szeptember 28-án, amely a személyazonossági igazolványoknak már egy egészen pontos meghatározást adott. A tervezet alapján az igazolványok nem állhattak ellentétben a kibocsájtó állam jogszabályaival; nem jogosítják fel a menekültet a kibocsájtó államba való, továbbvándorlását követő visszatérésre; mindazonáltal ajánlotta, hogy az igazolványt vízum (Travel Visa) kibocsájtása mellett iktassák be a szerződő államok.²⁷ A megegyezés megkötésére végül 1924. május 31-én került sor harmincnégy – majd 1929-ig bezárólag további öt – állam képviselője által, s ezzel a nemzetközi közösség az örmény menekültek csoportjait is felemelte a nemzetközi védelem kezdetleges szintjére.²⁸

1926-ban került sor az orosz és örmény menekültek ügyét érintő következő nemzetközi konferenciára Genfben, amelyen megalkották az orosz és örmény menekültek fogalmi meghatározását. Az 1926. május 12-én aláírt megegyezés ezen túl kinyilvánította a Nemzetek Szövetsége legfőbb menekültügyi célkitűzéseit: „1) Az orosz és örmény menekültek részére kibocsájtandó személyazonossági igazolványok rendszerének szabályozása; 2) Az orosz és örmény menekültek számának és helyzetének konkrét meghatározása; 3) A menekültek utazásának és letelepülésének megkönnyítését szolgáló segélyezési alap létrehozása.”²⁹ Az egyezmény immár ajánlotta az igazolványokat kibocsájtó államoknak a visszatérési vízum menekültek részére történő, valamint a be-, át- és kiutazási vízumok ingyenes iktatását, mindazonáltal egy kölcsönalap felállítását is javasolta, amelyet a menekültek által az igazolványok kiállításának

²⁷ Plan for the issue of a certificate of Identity to Armenian Refugees. Submitted for the Consideration of interested governments by Dr. Nansen, High Commissioner for Russian Refugees in Execution of the Resolution of the Council of the League, Adopted on September 28th, 1923. MNL OL K78/XIII-7, 43. cs. [Eredeti iktatási szám: C.L.173.1924.CXIII. ANNEX I. (C.L.72 (a).1924)]

²⁸ Russian, Armenian, Assyrian, Assyro-Chaldean, and Turkish Refugees. Report to the Tenth Assembly. MNL OL K 78, 43/XIII-8. [Eredeti iktatási szám: A.23.1929.VII.]

²⁹ Russian, Armenian, Assyrian, Assyro-Chaldean, and Turkish Refugees. Report to the Tenth Assembly. MNL OL K 78/XIII-8, 43. cs. [Eredeti iktatási szám: A.23.1929.VII.]

fejében igényelt, igazolványonkénti öt svájci frank értékű hozzájárulásból kívántak létrehozni.³⁰

Mindezek azonban csupán ajánlások voltak, kötelező erővel nem bírtak. Az egyetlen nemzetközi „menekültjog” az ötvenkét állam által elismert személyazonossági igazolvány birtoklása volt, amely pusztán az orosz és örmény menekülteket illette meg. Az első valós, nemzetközileg elismert menekült-státuszjogokat előirányzó kormányközi egyezmény (*Orosz és Örmény Menekültek Jogi Státusára vonatkozó Megegyezés*) aláírására 1928. június 30-án került sor. Az egyezmény értelmében a szerződő felek „megegyeznek abban, hogy az orosz és örmény menekültek jogi státusának körültekintőbb definiálása szükséges,” így támogatják, hogy a Menekültügyi Főbiztosság képviselői által a lehető legtöbb államban a menekülteket érintő legfőbb státuszjogok biztosítását előmozdítsa. A főbiztosság képviselőinek közbenjárását azzal indokolták, hogy „az ilyen szolgáltatások nem tartoznak a nemzeti hatóságok kizárólagos kompetenciái közé.” A menekültek jogi státusának rendezési folyamatában elsődleges fontosságúként a menekültek polgári jogainak, családi állapotának (származási országukban iktatott iratok alapján) és aláírásának (valamint származási országukból származó okirataik másolatainak és azok helyi nyelvű fordításainak) igazolása, valamint a „származási országuk korábbi törvényeivel való konformitás, érvényesség és szabályosság” és egyetemi, illetve akadémiai végzettségük tanúsítása szerepelt. Az egyezmény ezen felül ajánlotta a szerződő felek részére, hogy biztosítsák a menekültek számára a közoktatásban való részvétel jogát és az állandó tartózkodási engedélyt.³¹ Az első menekült-státuszjogok tehát az alap-

³⁰ Az öt aranyfranknyi támogatást „a magyarországi orosz menekültek helyzetére való tekintettel” Baranyai Zoltán, magyar királyi konzul a konferencián felszólalásai során több ízben is megvalósíthatatlannak minősítette. A magyar diplomácia ezen álláspontját számos esetben, a későbbi évek során is kifejezésre juttatta, így 1928 márciusában is: „a Magyarországon tartózkodó orosz és örmény menekültek mindannyira vagyonatlanok s nagyrészüik maga is segélyre szoruló, úgy hogy tőlük egy létesítendő alap céljára 5-5 franknak a bekívánása teljesen lehetetlen.” Lásd: Magyar királyi belügyminisztériumi rendelet. 118.672/1926. sz. MNL OL K 107/43/2/c. 53. cs., és 20.5201-s. 1928. március 31. MNL OL K 107/43/2/c. 53. cs.

³¹ League of Nations, Arrangement Relating to the Legal Status of Russian and Armenian Refugees, 30 June 1928, League of Nations Treaty Series, Vol. LXXXIX, No. 2005, available at:

vető polgári jogok (családi állapot, közoktatás) és a praktikusság (egyetemi végzettség tanúsítása) alapján és szellemében, igen kedvező feltételekkel szolgálták a menekültek integrálódását. Ám az egyezményt csupán egy maroknyi, 1930-ig bezárólag tizenegy állam írta alá, és szintén csupán lehetőségeket, irányelveket vázolt fel, amelyek államonként különböző mértékben valósultak meg.

A menekült és bevándorló meghatározása

Az I. világháborút követő évtized során kerültek realizálásra az első nemzetközi menekültügyi egyezmények mellett a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet és Eric Drummond (1876-1951), a Nemzetek Szövetségének első főtitkára szervezésében megvalósuló Nemzetközi Kivándorlás- és Bevándorlásügyi Értekezletek, melyek első, nyitó tanácskozására 1924-ben Rómában került sor, majd 1928-ban Havannában folytatódtak.³² Utóbbin meghatározásra került a kivándorló fogalma:

„Kivándorlónak tekintetik azt, aki hazáját avégből hagyja el, hogy munkát keressen, vagy az, aki őt kíséri, vagy aki hozzá kiutazik, mint feleség, felmenő és lemenő rokon, fivér, nővér, nagybátya és nagynéne, unokaöcs, illetve unokahúg, ezek házastársai, akik

<http://www.refworld.org/docid/3dd8cde56.html> [letöltve: 2016. szeptember 14.]
Bővebb információval szolgál: Hathaway, James C.: *The rights of refugees under international law...*, i. m., 2005.

³² A havannai értekezlettel azonos évben, 1928-ban, szintén Havannában került sor az ún. Pán-amerikai Konferenciára (Amerikai Államok Hatodik Nemzetközi Konferenciája), amely szintén foglalkozott a bevándorlással és a menedéjjoggal is. A konferencián elfogadott bevándorlásügyi határozat azonban nem sok újdonsággal szolgált a ki- és bevándorlók jogait tekintve, legfőbb üzenetét talán első cikkében lehetne megragadni: „Az államoknak jogukban áll jogalkotás útján meghatározni a feltételeket, amelyek alapján külföldiek beléphetnek területükre és ott tartózkodhatnak.” A konferencián elfogadott menedéjjogi egyezmény szintén elsősorban az államoknak a menekültekkel szembeni jogait és a menekültek kötelezettségeit határozta meg, és nem határozta meg a menekült fogalmát, csupán bizonyos eseteket, amikor menedéjjog nem biztosítható menedékkérőknek. Vö.: *Convention on the Status of Aliens...*, i. m., 1928. és *Convention on Asylum...*, i. m., 1928.

ugyanazon célból mennek ki, avagy akik a munkakeresés helyére, ahová már korábban kivándoroltak volt, visszatérnek.”³³

Továbbá megkülönböztetésre került a bevándorló („az az idegen, aki valamely országba munkakeresés végett érkezik és kifejezett, vagy vélelmezett szándéka, hogy ott állandóan megtelepedjék”) és az egyszerű munkás („minden idegen, aki azért megy valamely országba, hogy ott időlegesen dolgozzék”) fogalma is.³⁴ E meghatározások pontosak és univerzálisak voltak, amelyek alapján bármely, az adott állam határát letelepedés és/vagy munkakeresés céljából átlépni kívánó személyt pontosan klasszifikálni lehetett, mindazonáltal a bevándorlók jogait és státusát az államok abszolút belügyeként tartották fenn.

Ezzel ellentétben a menekültek meghatározása az 1920-as évek során sem pontosak, sem pedig univerzálisak nem voltak, de mint azt láthattuk, az egyezmények bizonyos „menekültjogok” biztosítását javasolták a menedéket nyújtó államok részére. Az 1926. évi egyezmény a következőképpen határozta meg a menekülteket, illetve azok két csoportját, amelyet így implicit „elismert” menekültként, nemzetközi védelem alá helyezett:

„Orosz: Bármely orosz származású személy, aki nem élvezi, vagy többé már nem élvezheti a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Kormányának védelmét, s nem szerzett más állampolgárságot.

Örmény: Bármely örmény származású személy, aki az Oszmán Birodalom egykori alattvalója, s nem élvezi, vagy többé már nem élvezheti a Török Köztársaság Kormányának védelmét, s nem szerzett más állampolgárságot.”³⁵

³³ A Kivándorlási Tanács Iratai. MNL OL K 28 173. *doboz, 1927-A-10947*

³⁴ Ezen új fogalmi meghatározások hatására a Magyarországon ekkor hatályos 1909:II. törvénycikk („1. § Kivándorlónak tekintendő az, aki tartós kereset céljából külföldre távozik”) módosítására tett javaslatot a Kivándorlási Tanács, miszerint kivándorlónak „csak azt lehet tekinteni, aki kedvezőbb életkörülmények reményében, jobb megélhetésének biztosítása végett állandó megtelepedés szándékával meg külföldre.” L. A Kivándorlási Tanács Iratai. MNL OL K 28 173. *doboz, 1927-A-10947*

³⁵ League of Nations, Arrangement Relating to the Issue of Identify Certificates to Russian and Armenian Refugees, 12 May 1926, League of Nations, Treaty Series Vol. LXXXIX, No. 2004, lásd:

<http://www.refworld.org/docid/3dd8b5802.html> [letöltve: 2016. október 5.]

A fenti meghatározás a mai legáldefiníciók értelmében nem menekülteket, hanem pusztán egy-egy etnikai csoporthoz tartozó kvázi-hontalan személyeket körvonalaz, igen pontatlanul. Bár nem kérhetjük számon az 1920-as évek diplomatáin és a Nemzetek Szövetsége technikai intézményeinek (Menekültügyi Főbiztosság, Munkaügyi Szervezet stb.) képviselőin korunk nemzetközi humanitárius norma- és jogrendszerének univerzalitását és alapvető megfontolásait (amelyek a nemzetközi menekültjog tekintetében éppen ezekre az egyezményekre épültek, továbbgondolva azokat), mégis, érdemes ezeket a definíciókat a jogtörténet kronológiai fonálán előre- és visszautalóan összehasonlítani, hiszen így az 1920-as évek menekültügyi egyezményei a nemzetközi jogalkotás folyamatának a kontextusában érthetőbbé és árnyaltabbá válhatnak.

Herczegh Géza a humanitárius megfontolású karhatalmi rendelkezések történetét II. Kúrosz perzsa királyig vezette vissza,³⁶ de a nemzetközi humanitárius egyezmények csíráját a 19. században kell keresnünk. A szakirodalom hagyományosan a nemzetközi emberi és humanitárius jog közvetlen előzményeiként a 19. századi rabszolgakereskedelmet korlátozó és tiltó megállapodásokat, az Oszmán Birodalom kisebbségeinek védelmét szabályozó nemzetközi szerződéseket, valamint a genfi és hágai konferenciákat és egyezményeket tartja számon.³⁷ Az 1864. és 1906. évi genfi, illetve az 1899. és 1907. évi hágai konferenciák elsősorban a háború témakörét járták körül, a fegyveres konfliktusok során és kapcsán elfogadható norma- és szabályrendszert tereltek jogi mederbe a szerződő felek. Ezekben került először megfogalmazásra és jogosításra nemzetközi szerződés képében az „emberséges bánásmód” elve, elsősorban a hadifoglyok és a hadiövezetben élő polgári lakosság, de a sorkatonák tekintetében is.³⁸ Közvetlen előzményeül szolgálnak a nemzetközi menekültjognak, hiszen a menekültek kérdése is először a (polgár)háború sújtotta (orosz) polgári lakosság és a hadifoglyok ügye kapcsán került a Nemzetközi Vöröskereszt és a Nemzetek Szövetsége által először megfogalmazásra. Mindazonáltal a menekültek ellátásának és jogainak, államok képviselői között,

³⁶ Herczegh Géza: *A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái...*, i. m., 1981, 16.

³⁷ Buergenthal, Thomas: *Nemzetközi emberi jogok...*, i. m., 2001, 17.

³⁸ Bővebb információval szolgál: Lamm Vanda: *Egy konferencia, amely békét akart...*, i. m., 1999.

nemzetközi konferencián való megvitatására és nemzetközi egyezmények képeben történő meghatározásaira – bár mindennek volt jogi előzménye, így a háborús menekültekkel szembeni bánásmódra való 19. századi utalások – korábban nem volt példa.

A nemzetközi menekültjog fejlődéstörténetének egyik csúcspontját a menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi Egyezményben és az azt módosító 1967. évi New York-i Jegyzőkönyvben kell keresnünk. Ezeket összesen 144 állam írta alá és (egyes esetekben csupán részben, az egyezmény bizonyos cikkeitől eltekintve) emelte törvényerőre saját jogrendszerében. Az egyezmény a következőkben határozta meg a menekült fogalmát:

„...a *menekült* fogalma alkalmazandó minden olyan személyre, aki [...] faji, vallási okok, nemzeti hovatartozása, illetve meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozása, avagy politikai meggyőződése miatti üldözéstől való megalapozott félelme miatt az állampolgársága szerinti országon kívül tartózkodik, és nem tudja, vagy az üldözéstől való félelmében nem kívánja annak az országnak a védelmét igénybe venni; vagy aki állampolgársággal nem rendelkezik és korábbi szokásos tartózkodási helyén kívül tartózkodva ilyen események következtében nem tud, vagy az üldözéstől való félelmében nem akar oda visszatérni.”³⁹

Bár az 1951. évi egyezmény csupán az „1951. január 1. előtt történt események következtében” menekülsorsra jutott személyeket ismerte el menekültként, térben, származása és etnikai hovatartozása tekintetében nem tett különbséget menekült és menekült között. Az időbeli korlátozást végül az 1967. évi jegyzőkönyv törölte el, így a menekült fogalmi és nemzetközi jogi meghatározása – a továbbra is jelentkező hiányosságok mellett is – univerzális, kollektív definíciót nyert.⁴⁰

³⁹ A menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi genfi Egyezményt és az ahhoz tartozó 1967. évi New York-i Jegyzőkönyvet kihirdető 1989. évi 15. törvényerejű rendelet. *Magyar Közlöny* 1989. 60. sz. 1034–1045.

⁴⁰ Az egyezmény továbbra sem rendelkezik az instabil politikai helyzetből – politikai vagy katonai konfliktus, a közrend megzavarása az ország területének részén vagy egészén stb. – fakadó destabilizációs körülmények hatására, vagy éppen szexuális identitása miatti, illetve szexuális erőszakkal történő üldözés okán származási országát elhagyni kényszerülő menekültekről. Az előbbi kategóriába tartozó menekültek védelmét az Afrikai Egységsszervezet 1969. évi *Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa* című

A jelenleg is hatályos 1951. évi genfi egyezmény tükrében az 1920-as évek menekültügyi egyezményei kapcsán számtalan hiányosságot vélhetünk felfedezni, a különböző korok egyezményeiben foglalt irányelvek (ajánlott jogok és követelmények) és a bennük foglalt jogi definíciók különbözőségeiből fakadóan merőben különböző menekültellátás következett. Az 1920-as évek menekültügyi egyezményei visszamenőleg és előre korlátozták a különleges bánásmódban részesítendő (személyazonossági igazolvánnyal, vízummal és esetlegesen az 1928. évi megegyezés alapján javasolt jogokkal ellátandó) menekültek kiválasztását az orosz és örmény menekültekre.

Menekültlétük egyetlen megkülönböztető karakterisztikája e megegyezések alapján abból fakadt, hogy „nem élvezzi, vagy többé már nem élvezheti” a származási országuk területén államcsíny következtében hatalomra kerülő politikai formációk által kialakított kormányzatok védelmét; a menekülés okát, az üldöztetést és az attól való félelmet nem tekintették mérvadónak a menekültek meghatározása során. Az orosz és örmény menekültek meghatározása az ENSZ égisze alatt az 1950-es években lezajlott, máig maradvó nemzetközi emberi- és humanitárius jogi kodifikálási folyamat tekintetében inkább a *hontalan személy*, mintsem a menekült meghatározásával mutat hasonlóságokat. A hontalan személyek jogállásáról szóló 1954. évi Egyezmény ugyanis a hontalan személyt úgy határozza meg, mint „akit egy állam sem tart saját joga alapján állampolgárának.”⁴¹ Az 1920-as évek menekültmeghatározását összevetve az 1951. és 1954. évi ENSZ egyezményekkel

szerződése biztosítja a szerződést aláíró afrikai államokban. Utóbbit érintő irányelvet, egyebek mellett a Végrehajtó Bizottság 73 (XLIV) (1993) számú határozata jelenthet. Vö.: Hurwitz, Agnes: *The collective responsibility...*, i. m., 2009., *Menekültek, hazatérők és belső menekültek elleni szexuális és nemi alapú erőszak...*, i. m., 2003. 131., *OAU Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa*, United Nations, Treaty Series, No. 14691. <http://www.unhcr.org/45dc1a682.html> [Letöltve: 2016.02.17.]; Whittaker, David J.: *Asylum Seekers and Refugees in the Contemporary World...*, i. m., 2006.

⁴¹ 2002. évi II. törvény az Egyesült Nemzetek Szervezete keretében New Yorkban, 1954. szeptember 28-án létrejött, a Hontalan Személyek Jogállásáról szóló Egyezmény kihirdetéséről. Lásd: <http://www.unhcr-centraleurope.org/hu/pdf/informacioforrasok/jogi-dokumentumok/nemzetkozi-menekultjog/a-hontalanok-helyzetere-vonatkozo-1954-evi-ensz-egyezmény.html> [letöltve: 2016. október 5.]

megállapítható, hogy mai terminusaink alapján a Nemzetek Szövetsége valójában orosz és örmény hontalanokat határozott meg menekültekként, mindannak ellenére, hogy nem minden orosz és örmény menekült volt hontalan, és nem minden orosz és örmény hontalan volt menekült. (Megjegyzendő, hogy bár a hontalanság és a menekültlét az esetek többségében máig egybeesik, korunk nemzetközi és nemzeti humanitárius- és státuszjog-rendszerének többsége nem adott még megfelelő választ e két, különböző problémával küszködő csoport eltérő jogi státusának és ellátásának pontosabb körvonalazhatóságának kérdésére.)⁴²

Amíg az 1951. évi egyezmény „minden” üldözött személyt nemzetközi védelem alá helyez, addig ezen megegyezések pusztán orosz és örmény menekültekről tettek említést. Az egyezményekben körvonalazott kezdetleges „menekültstátus” más menekültcsoportok részére történő kiterjesztésére irányuló első kísérletre 1927-ben, a Nemzetek Szövetsége Tanácsának 46. ülésén került sor, de visszautasították a javaslatot, amely alapján a szír, „káldeus-asszír”, rutén, montenegrói, zsidó, török és közép-európai menekültekre is kiterjesztették volna a jogokat, melyeket az orosz és örmény menekültek korábban elnyertek.⁴³ Döntését így indokolta a Tanács: „a pusztán tény, miszerint személyek bizonyos csoportja bármely nemzeti kormány támogatása nélkül való, még nem teszi a csoport tagjait menekültekké, hiszen ezen az alapon minden állampolgárság-

⁴² Fullerton, Maryellen: *The Intersection of Statelessness and Refugee Protection...*, i. m., 2014.

⁴³ Közép-Európa menekültjeit említve, azt pontosítva a Tanács üléséről szóló jegyzőkönyv a következőkben határozza meg a menekültek e csoportját: „elsősorban korábbi magyar állampolgárok, akiknek száma: 10.000 fő Ausztriában, Franciaországban és Romániában.” Ebből a megfogalmazásból is világosan látszik, hogy a tervezet nem az elcsatolt területekről hazánkba érkező menekülteket kívánta támogatni, a „magyar menekültek” e kategóriája az 1919 őszi bekövetkezett belpolitikai fordulat után és okán hazánkat elhagyó személyekre vonatkozott. L. Extension to other categories of refugees of the measures taken to assist Russian and Armenian refugees. Extract from the minutes of the sixth meeting of the forty-sixth session of the council. Held on September 15, 1927. MNL OL K 78/XII-1, 42. cs. [Eredeti iktatási szám: C.L.159.1927.VIII.]

gal nem rendelkező, illetve vitatható állampolgársággal bíró személyt el kellene ismernünk [menekültként].”⁴⁴

Láthatjuk, hogy a Nemzetek Szövetsége Tanácsa szemében 1927-ben az orosz és örmény menekültek pusztán állampolgársággal nem, vagy csupán vitatható állampolgársággal rendelkező (hontalan) személyek voltak, akiknek jogi státusát nagy számuk és „nehéz helyzetük” okán, adminisztratív megfontolásokból bizonyos mértékig rendezni kívánták. Vagyis a Nemzetek Szövetsége különböző intézményeiben az évtized során egyre nagyobb teret nyerő humanitárius megfontolásokra a Tanács 1927-ben, egy ilyen léptékű döntésnél nem volt tekintettel.

A Fridjof Nansen vezette Menekültügyi Főbiztosság és egyéb szereplők hathatós lobbitevékenységének köszönhetően azonban „az orosz és örmény menekültek részére tett intézkedéseket” (az 1922., 1924. és 1926. évi egyezmények) egy 1928. évi megegyezés értelmében kiterjesztették a török, asszír, „káldeus-asszír” és „asszímilált” (szír és kurd) menekültekre. Az egyezmény a következőkben határozta meg e menekülteket:

„Asszír, Káldeus-Asszír és asszímilált menekült.

Bármely asszír vagy káldeus-asszír származású, valamint szír vagy kurd származású asszímilált személy, aki nem élvezzi, vagy többé már nem élvezheti a védelmét azon államnak, amelyhez korábban tartozott, s nem szerzett más állampolgárságot.

Török menekült.

Bármely török származású személy, aki korábban az Oszmán Birodalom alattvalója volt, s aki az 1923. július 24-i Lausanne-i Jegyzőkönyv értelmében nem áll, vagy többé már nem állhat a Török Köztársaság védelmében, s nem szerzett más állampolgárságot.”⁴⁵

⁴⁴ Az ülés teljes jegyzőkönyvét lásd: Extension to other categories of refugees of the measures taken to assist Russian and Armenian refugees. Extract from the minutes of the sixth meeting of the forty-sixth session of the council. Held on September 15, 1927. MNL OL K 78/XII-1, 42. cs. [Eredeti iktatási szám: C.L.159.1927.VIII.] Hasonló eset történt 1935-ben, amikor a norvég kormány tervezetét a Menekültekről és Hontalanokról szóló Általános Egyezményről a Közgyűlés elutasította. Lásd: Rózsa Mihály: *A Népszövetség menekültügyi tevékenysége...*, i. m., 1987, 139.

⁴⁵ League of Nations, Arrangement Concerning the Extension to Other Categories of Certain Measures Taken in Favour of Russian and Armenian

E definíciók, bár az orosz és örmény menekültek meghatározása alapján születtek, bizonyos pontokban eltérőek. Az asszír és káldeus-asszír menekültek mellett asszimilált, szír és kurd menekültek részére is kiterjesztette a korábbi intézkedéseket, viszont ezen asszimilált menekültek azonosíthatóságáról igen homályosan rendelkezett. Bizonyos mértékben az univerzalitás (eszményének perifériája) irányába tett apró lépésként is felfogható a meghatározás azon pontja, amely immár nem korlátozta a menekült származási országát, hiszen bármely államformáció területéről származó asszír, káldeus-asszír, szír és kurd menekült igényt tarthatott személyazonossági igazolványra. Megjegyzendő, hogy minden valószínűség szerint elhanyagolható azon „asszír” menekültek száma, akik korábban nem az Oszmán Birodalom alattvalói voltak. Ezt az „előre” tett lépést egy „visszalépés” követte a török menekültek meghatározása során, hiszen leszűkítette a menekültek körét pusztán az Oszmán Birodalom korábbi alattvalóira, és azon belül is a Lausanne-i békeszerződés (30. és egyéb cikkei) értelmében a Török Köztársaságon kívüli országokban új állampolgárságot nyert személyekre.

Habár az 1928. évi genfi egyezmény (*Orosz és Örmény Menekültek Jogi Státusára vonatkozó Megegyezés*) kibővítette a menekülteként elismert csoportok körét, még mindig pusztán bizonyos származású etnikai csoportok hontalan, illetve kétes állampolgárságú tagjait érintette, megtartva e korai nemzetközi menekültjog *exkluzív* jellegét. Amint a másik 1928. évi egyezményt, ezt is pusztán néhány állam írta alá és ültette jogrendszerébe.

Refugees, 30 June 1928, League of Nations, Treaty Series, 1929; 89 LoNTS 63, available at: <http://www.refworld.org/docid/42cb8d0a4.html> [letöltve: 2016. szeptember 14.]. Bővebb információval szolgál: de Andrade, José H. Fischel: *On the Development of the Concept of 'Persecution' in International Refugee Law...*, i. m., 2008.

Konklúziók

E fogalmi meghatározásokon túl számos kivetnivalót fogalmazhatunk meg az 1920-as évek menekült meghatározásai és a nemzetközi menekültpolitika (például kitelepítési gyakorlata) kapcsán,⁴⁶ mindazonáltal, amint az a fenti elemzésből is világosan látszik, korábbi jogforrás híján az 1920-as évek során a nemzetközi közösség és a Nemzetek Szövetsége intézményei történelmi lépést tettek a humanitárius jog- és intézményrendszer kialakításában azzal, hogy (bizonyos mértékben) nemzetközi védelem alá helyezték menekültek bizonyos csoportjait. Európa történelme megannyi alkalommal nyújtott példát hasonló léptékű, határokon átívelő társadalmi kataklizmákra, a nemzetközi összefogás népszövetségi példájára azonban jóval ritkábban.

A menekülteket pusztán hontalanokként (illetve kétes állampolgárságú személyekként) határozták meg, kezdetben pusztán az orosz és örmény, majd török, asszír, „káldeus-asszír”, szír és kurd menekültek csoportjait illetve a jogi terminussal. Az univerzalitás, vagyis a származási országra és etnikumra tekintet nélküli menekültmeghatározás elképzelhetetlen volt a Nemzetek Szövetsége Tanácsa számára – amint azt az 1927. évi példa is jól tükrözi.

Miért éppen az orosz és örmény menekültek kerültek elismerésre és támogatásra? A választ a Nemzetek Szövetsége alapvetően gyarmati, és a győztes államok hatalmi politikájában kell keresnünk. Oroszország jövője, a bolsevik puccs, a nyugati beavatkozás és a polgárháború az I. világháborút követően kialakult erőviszonyok következtében a nemzetközi kapcsolatok diskurzusait alakító győztes hatalmak egyik legfontosabb kérdéskörét, az „orosz kérdést” alkotta, amelynek megoldását a Nemzetek Szövetsége talán legfontosabb feladatának tekintette. Szovjet-Oroszország relatív stabilizációjával, a status quo de facto elismerésével párhuzamosan a nagyhatalmi, gyarmati diskurzus organikus változása egyre inkább humanitárius megfontolásokra terelődött, így az orosz kérdés, bár nem került le a Nemzetek Szövetsége napirendjéről, átalakult, és a háború, járványok és éhínség sújtotta civil lakosság és a menekültek támo-

⁴⁶ További információval szolgál: Kránitz Péter Pál: *Orosz és örmény menekültek és a menekültügy...*, i. m., 2015., Kránitz Péter Pál: *Repatriáció vagy deportálás...*, i. m., 2016.

gatására koncentrálódott. Ehhez hasonlóan az örmény kérdés, amely a 19. századi orosz-török háborúk óta az európai nagyhatalmak keleti politikájának egyik kulcskérdését adta, az I. világháborút követően a győztesek gyarmati politikájának egyik nagy konfliktusforrásává vált. Bár a Sévres-i Békeszerződés létrehozta az Örmény Köztársaságot, mandátumjogot felette egyetlen nagyhatalom sem kívánt gyakorolni, s a kemalista háború keleti frontján beavatkozni. A törökök győzelmét és örményországi területi követeléseit Lausanne-ban a nagyhatalmak elismerték, s az örmény kérdést átfomálták: amely korábban kisebbségi jogokat, autonómiát és államiságot hirdetett, most az örmény menekültek százezreinek védelmére koncentrálódott. Bár 1920-ban a Nemzetek Szövetsége Főtitkára az „örmény állam védelmét” a nemzetközi szervezetnek „a béke és igazság [elérése] érdekében szükséges általános kötelességei” közül az elsőként definiálta,⁴⁷ a következő években „semmi komoly [lépést] nem tettek afelé, hogy segítsék az örményeket nemzeti otthonuk felépítésében” – amint azt Fridtjof Nansen 1927-ben megállapította.⁴⁸

A végső kérdés: menekültek vagy migránsok voltak-e az I. világháborút követő néességmozgások és lakosságcserek következtében otthonát elhagyni kényszerülő emberek (magyarok, bolgárok, örmények, oroszok stb.) százezrei? Az 1920-as évek során a nemzetközi intézmények és jog csupán a hontalan örményeket és oroszokat, majd később hontalan törökök és „asszírok” csoportjait ismerték el menekültekként, a számtalan egyéb menekültcsoport pusztán a bevándorlók meghatározásának megfeleltethető.

⁴⁷ Report by the Secretary-General to the First Assembly of the League on the work of the Council. Archiwum Akt Nowych (Új Iratok Levéltára, Varsó), Archiwum Jana Paderewskiego, Pórządki obrad, stenogramy posiedzeń, sprawozdania z prac organów Ligi Narodów, druki urzędowe. 872. mappa. 30-58.

⁴⁸ League of Nations. Extract from the Minutes of the Twentieth Meeting of the Eighth Ordinary Session of the Assembly (September 26, 1927). Speech by Dr. Nansen. MNL OL K78 43/XIII-7. [Eredeti iktatási szám: C.L.150.1927.IV. Annex.]

Felhasznált levéltári források

Központi Állami Levéltár, Szófia, Bulgária. (Централен държавен архив, ЦДА). KMF 24/891/3; 176/10/459; 176/10/459; 176/10/459; 176/10/459.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL). Fond K28; K78; K84; K107.

Örmény Nemzeti Levéltár, Jereván, Örményország. (Հայաստանի ազգային արխիվ, ÖNL). Fond 430/1/1237; 430/1/1259; 430/1/1314; 430/1/1314.

Felhasznált irodalom

A menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi genfi Egyezményt és az ahhoz tartozó 1967. évi New York-i Jegyzőkönyvet kihirdető 1989. évi 15. törvényerejű rendelet. *Magyar Közlöny* 1989/60. 1034–1045.

Barnett, Laura: Global Governance and the Evolution of the International Refugee Regime. In: *International Journal of Refugee Law*, 2002, 2-3 (14). szám, 238-262.

Buergenthal, Thomas: *Nemzetközi emberi jogok*. Budapest, Helikon, 2001.

Clogg, Richard: *Minorities in Greece: aspects of a plural society*. London, Hurst & Co., 2002.

Convention on Asylum, 20 February 1928, <http://www.refworld.org/docid/3ae6b37923.html> [letöltve: 2016. november 19.]

Convention on the Status of Aliens. In: *The American Journal of International Law* 1928, 3 (22). szám, 136-138.

de Andrade, José H. Fischel: On the Development of the Concept of 'Persecution' in International Refugee Law. In: *Brazilian Yearbook of International Law*, 2008, 3 (2). szám, 114-136.

- Fullerton, Maryellen: The Intersection of Statelessness and Refugee Protection in US Asylum Policy. In: *Journal on Migration and Human Security*, 2014, 3 (2). sz., 144–164.
- Grinnell Mears, Elliot: *Greece today. The aftermath of the refugee impact*. Stanford, Stanford University Press, 1929.
- Галас, Марина: *Россия, которая «самой себе была Лигой Наций»: правовой статус, политическая, социально-экономическая, идеологическая адаптация российских эмигрантов, беженцев, ремигрантов*. Москва, 2011.
- Hathaway, James C.: *The rights of refugees under international law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
- Herczegh Géza: *A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- Huntford, Roland: *Nansen – the explorer as hero*. London, Duckworth, 1997.
- Hurwitz Agnes: *The collective responsibility of states to protect refugees*. Oxford, Oxford University Press, 2009.
- Kránitz Péter Pál: Az új otthon. Örmény menekültek Magyarországon az örmény népirtás után. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest–Leipzig, 2013. 104–108.
- Kránitz Péter Pál: Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az I. világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra. In: *Világtörténet*, 2015, 3 (37). szám, 461–483.
- Kránitz Péter Pál: Repatriáció vagy deportálás? A népszövetségi menekültügy kitelepítési gyakorlata az I. világháborút követően Délkelet- és Kelet-Közép-Európában. In: Bojtos Anita [et al.] (szerk.): *Studia Varia*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2016. 401–415.
- Kránitz Péter Pál: Survivors, asylum-seeking and repatriation: the case of Armenian refugees in Constantinople. In: *Patmut'yun yev Hasarakagitut'yun: Taregirk'*, 2015, 1 (1). sz., 88–100.

Lamm Vanda: Egy konferencia, amely békét akart (100 évvel az első hági békekonferencia után). In: *Van és legyen a jogban. Tanulmányok Peschka Vilmos 70. születésnapjára*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1999, 155–177. (Jog és Jogtudomány 16.)

League of Nations, Arrangement Concerning the Extension to Other Categories of Certain Measures Taken in Favour of Russian and Armenian Refugees, 30 June 1928, League of Nations, Treaty Series, 1929; 89 LoNTS 63.

League of Nations, Arrangement Relating to the Issue of Identify Certificates to Russian and Armenian Refugees, 12 May 1926, League of Nations, Treaty Series Vol. LXXXIX, No. 2004.

League of Nations, Arrangement Relating to the Legal Status of Russian and Armenian Refugees, 30 June 1928, League of Nations Treaty Series, Vol. LXXXIX, No. 2005.

Macartney, Carlile Aylmer: *National States and National Minorities*, London, Oxford University Press, 1934.

Menekültek, hazatérők és belső menekültek elleni szexuális és nemi alapú erőszak. Megelőzés és a következmények kezelése – Irányelvek. Budapest, ENSZ Menekültügyi Főbiztosság Magyarországi Képvisellete, 2003.

Monfosca, Enrico: *Le Minoranze Nazionali contemplate dagli Atti internazionali*, Firenze, Vallecchi, 1928.

Nemesi Attila László: A nyelv a nyilvánosságban: versengő és társdiskurzusok. In: *Replika*, 2015, 6 (95). szám, 153–167.

Noel-Baker, Philip: *Nansen's Place in History*. Oslo, Universitetsforlaget, 1961.

Rózsa Mihály: A Népszövetség menekültügyi tevékenysége. In: *Századok*, 1 (121). sz., 134-154.

Simpson, John Hope: *The Refugee Problem*. London, Oxford University Press, 1939.

Tóth Judit: *Státuszjogok*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2004.

OAU Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa, United Nations, Treaty Series, No. 14691.

Whittaker, David J.: *Asylum Seekers and Refugees in the Contemporary World*. London – New York, Routledge, 2006.

2002. évi II. törvény az Egyesült Nemzetek Szervezete keretében New Yorkban, 1954. szeptember 28-án létrejött, a Hontalan Személyek Jogállásáról szóló Egyezmény kihirdetéséről.

TÁTRAI PATRIK¹ – ERŐSS ÁGNES² – KOVÁLY
KATALIN³

Migráció és versengő nemzetpolitikák Kárpátalján az Euromajdan után⁴

2014-ben az Ukrajnából érkező híreknek bérelt helyük volt a világsajtó címlapjain. A 2013 novemberében a kijevi Függetlenség téren (Majdan Nezalezsnosztyn) kirobbant, Európa-párti tiltakozáshullám végsőkig kiélezte az Ukrajnát szétfeszítő megosztottságot.⁵ A heves, számos halálos áldozatot is követelő összecsapásokat követően 2014 februárjában végül távozott Viktor Janukovics államelnök. A 2014 májusi elnökválasztás, majd az őszi előrehozott parlamenti választások után megalakult új hatalom előtt feladatként nem csupán az ország gazdasági helyzetének stabilizálása, hanem a Krím elvesztése után nem sokkal a Donbasz térségében kibontakozó háborús konfliktus kezelése is ott tornyosult. Két évvel a háború kirobbanását követően a harcok – változó intenzitással – napjainkban is zajlanak, a sorozások hat hulláma zajlott le, miközben Donyeck és Luhanszk központtal két el nem ismert állam

¹ Tudományos főmunkatárs, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet. E-mail: tatrai.patrik@csfk.mta.hu

² Tudományos segédmunkatárs, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet. E-mail: eross.agnes@csfk.mta.hu

³ Tudományos segédmunkatárs, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet. E-mail: kovaly.katalin@csfk.mta.hu

⁴ A kutatás a Nemzetközi Visegrádi Alap Standard Grant projektje ('Cross-border cooperation at the time of crisis on neighbor's soil', Nr: 21510578), valamint a Magyar és az Ukrán Tudományos Akadémiák közti kétoldalú kutatási együttműködés keretében megvalósuló projekt ('Regional processes and global challenges following 2008 crisis in Ukraine and Hungary', Nr. 2326/2016) támogatásával készült.

⁵ Karácsonyi Dávid et al.: *East-West dichotomy...*, i. m., 2014.

alakult Ukrajna keleti területein. Az Euromajdan egyik fő célkitűzése, a korrupció felszámolása és a gazdaság új növekedési pályára állítása elmaradt, miközben a hrvnyva leértékelődése, az infláció elszabadulása, illetve az energiaárak (főként a gázárak) megdöbbentően erősödése elviselhetetlen terheket ró a lakosságra.

A konfliktus nemcsak Ukrajna és Oroszország kapcsolatát, valamint az ukrán belpolitikát alakította át, hanem tágabban értelmezve a globális geopolitikai viszonyokat is befolyásolta – elég, ha csak az EU és az USA által Oroszországgal szemben bevezetett szankciókra gondolunk.

A megváltozott geopolitikai viszonyok között Magyarország ellentmondásos helyzetben találta magát. Egyszerre igyekezett lojálisnak mutatkozni az Európai Unió felé, fenntartani a jószomszédi viszonyt Ukrajnával, és a „keleti nyitás” politikáját követve szorosabbra fűzni a kapcsolatát Oroszországgal.⁶ Az ellentmondásosság, a kettős beszéd a magyar–ukrán kapcsolatokban is megjelent. A konfliktus eszkalálódását, a krími eseményeket szinte csak a Külügyminisztérium kommentálta kiállva Ukrajna területi szuverenitása mellett. Ezzel szemben Orbán Viktor márciusi és főleg májusi nyilatkozatában – az orosz érvekhez hasonlóan – bírálta Ukrajna kisebbségpolitikáját, valamint hangsúlyozta, hogy a kárpátaljai magyarokat megilleti a kettős állampolgárság, a közösségi jogok és az autonómia.⁷ Mindez Ukrajnában negatív visszhangot váltott ki. Kijev az autonómia felemlegetését, valamint a Jobbik legitimizáló szerepét a krími és a kelet-ukrajnai népszavazásokban fenyegetésként vélelmezte Ukrajna területi integritására.⁸ A két ország közti feszültségben közrejátszott a magyar állampolgárság könnyített megadása a kárpátaljai magyaroknak, hiszen Ukrajna a kettős állampolgárság intézményét nem ismeri el.⁹ A kettős beszéd, az állampolgársági kérdés, az Oroszországgal elmélyülő kapcsolatok, valamint a magyar aktivitás megélénkülése lehűtötte az ukrán-magyar államközi viszonyt. Az ukrán fél tartózkodó viselkedésének jeleként értelmezhető, hogy a kijevi adminisztráció a határon átnyúló projektekre, együttműködésekre (például az új határátkelők nyitása)

⁶ Stark Tamás: *Magyarország az orosz-ukrán háború árnyékában...*, i. m., 2015.

⁷ Végh Zsuzsanna: *Magyar válaszok a Majdan után*, i. m., 2016, 27–29.

⁸ Fedinec Csilla: *Some Aspects...*, i. m., 2015, 190.

⁹ Végh Zsuzsanna: *Magyar válaszok a Majdan után...*, i. m., 2016, 22–23.

nem fordít megfelelő figyelmet, valamint az is, hogy a 2016 májusát megelőző két évben Ukrajnának nem volt Budapestre kinevezett nagykövete.¹⁰

Különösen érdekes Magyarország és a többi Visegrádi ország megéltéknél politikai aktivitása Ukrajnában. Ezen nemzet- és Ukrajna-politikák egyrészt jelentős hatással vannak a – tanulmányunk homlokterében álló – migrációs folyamatokra, másrészt a regionális erőviszonyokat is befolyásolják.

Tanulmányunkban elsősorban arra vagyunk kíváncsiak, hogy az Ukrajna területén az elmúlt években bekövetkezett bel- és geopolitikai események (Euromajdan, a Krím elvesztése, a kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus) milyen hatást gyakoroltak vizsgálati terepünkre, Kárpátaljára, az ottani magyarságra; illetve hogyan alakították át a migrációs folyamatokat. Mivel a fenti kérdések elválaszthatatlanul összefonódnak Magyarország nemzet- és Ukrajna-politikájával, éppen ezért kutatásunk során igyekeztünk feltárni azt is, hogy Magyarország milyen kül- és nemzetpolitikai lépésekkel reagált, illetve mindezek hogyan hatottak Magyarországra (és a magyarság) pozíciójára Kárpátalján.

Kutatásunk alapvetően interjúkra támaszkodik, amelyeket 2016 tavaszán kárpátaljai politikusokkal, pedagógusokkal, újságírókkal, valamint a magyar nemzetpolitika budapesti formálóival készítettünk.¹¹ Emellett a vázolt migrációs folyamatokat igyekeztünk számszerűsíteni, habár a rendelkezésre álló statisztikák pontatlanok, értelmezésük fokozott körültekintést igényel. A nemzetpolitika vonatkozásában dokumentumelemzést is végeztünk.

„A forradalmak azok futószalagon jönnek”: Kárpátalja az Euromajdan után

Hadi cselekmények ugyan nem zajlanak a Donbasztól több mint ezer kilométerre fekvő Kárpátalján, azonban a háború közvetlenül érinti ezt a régiót is. A harcokban 2016 júliusáig több mint négyezer

¹⁰ Uo. 42.

¹¹ A kutatás keretében huszonhat interjút rögzítettünk Ungváron, Beregszászon, Técsőn, Makkosjánosiban és Budapesten. Ezek gépiratai a szerzők tulajdonában vannak. A továbbiakban ha ezeket használjuk, csak az interjúalany nevét adjuk meg.

kárpátaljai katona vett részt, közülük mintegy 150-en veszítették életüket vagy szenvedtek maradandó egészségkárosodást.¹² A behívók elől menekülve pedig a fiatal férfiak tömegesen hagyják el a térséget. A népességvesztéséget a Donyeck térségéből ide menekült, 2016 júliusában hivatalosan 569,¹³ a becslések szerint viszont több ezer ember sem ellensúlyozza.

Az ukrán átlagtól 20%-kal elmaradó fizetéseket,¹⁴ amelyek a hrivnya devalválódása miatt tovább vesztek értékükből, hadiadó is terheli. Az infláció felpörgött, a közalkalmazotti béreket befagyasztották. Az alacsony bérek, a megélhetés nehézsége, a kilátástalanság, valamint a határ közelsége miatt egyre többen vállalnak munkát külföldön.¹⁵ Az elvándorlás következtében súlyos munkaerőpiaci helyzet alakult ki, elsősorban a határhoz közeli magyarlakta térségekben.¹⁶ A korábban magas munkanélküliséggel sújtott területen a folyamatok megfordultak, komoly munkaerőhiány alakult ki egyes szakmákban: „2014-ben én kértem a főorvost, hogy vegyen fel valakit dolgozni, mert nem volt hely, most ő kér engemet, hogy adjak valakit munkásnak” (Petruska István).¹⁷

Beszélgetőtársaink között nagy volt az összhang abban a tekintetben, hogy az Euromajdan nem oka, hanem következménye az országnak – a globális válság óta rohamosan romló – gazdasági viszonyainak. Az ország jelenlegi gazdasági mélyrepülése, valamint

¹²<http://www.khustnews.in.ua/novini/zakarpattya/7666-zhah-80-zagiblih-ta-66-z-nvaldnstyu-ozvucheno-statistiku-vtrat-v-ato-z-chisla-zakarpatcv-vdeo.html> (Utolsó letöltés: 2016-11-17)

¹³<http://expres.ua/news/2016/04/17/182945-bizhenci-zakarpatti-ne-stayut-viyskovyy-oblik-ne-hochut-pracyuvaty-kachayut> (Utolsó letöltés: 2016-08-23)

¹⁴ Az ukrán statisztikai hivatal 2016. január 1-i adatai alapján Kárpátalján egy havi átlagfizetés 3419 hrivnya volt (kb. 41 ezer Ft), míg az ukrainai átlag ugyanekkor 4362 hrivnya volt (52 ezer Ft). A kárpátaljai átlagfizetés tehát mindössze negyede a magyarországinak, a többi visegrádi országgal összevetve pedig még nagyobb a különbség.

¹⁵ Ukrajnán belül hagyományosan Kárpátalját érinti a legnagyobb arányban a külföldi munkavállalás (Karácsonyi Dávid – Kincses Áron: *Az elvándorlás hatása...*, i. m., 2010, 35.; IOM: *Migration in Ukraine...*, 2013, i. m., 6). A 2000-es évek közepén a munkakorú népesség 13,4%-a dolgozott külföldön (Malynovska, Olena: *Trans-border...*, i. m., 2006, 2.)

¹⁶ Például Beregszászon az üzemekből mintegy 200 főnyi munkaerő hiányzik. http://hvg.hu/itthon/20160921_Kiverte_a_viz_a_kormany_velt_vendegmunkasos_otlete_hallatan_a_beregszaszi_polgarmestert (Utolsó letöltés: 2016-09-22)

¹⁷ A Beregszászi Járási Állami Közigazgatási Hivatal vezetője.

az ehhez kötődő demográfiai folyamatok (a kivándorlás felerősödése) pedig egyértelműen a kelet-ukrán konfliktus eszkalálódásának, a sorozások és behívók újabb és újabb hullámainak következménye; tehát a valódi törésvonalat a 2014 áprilisában kezdődött katonai összecsapások jelentik. Ahogy fogalmaznak: „A forradalmak azok futószalagon jönnek 7-10 évente, úgyhogy amiatt nem szökik el senki, hanem az ukrán-oroszi konfliktus miatt.” (Sterr Attila)¹⁸ „Senki sem akar nagyon háborúzni, meg menni a frontra... Ez is nagyon megerősíti a tendenciákat, amik az emigrációhoz ösztönzik a fiatalokat. Meg nem csak a fiatal embereket.” (Spenik Sándor)¹⁹

Az ország rendkívül nehéz gazdasági helyzetében erre, a Kijevből nézve perifériának számító területre csekély figyelem hárul. Célzott regionális fejlesztési politika vagy források – interjúalanyaink véleménye szerint – nincsenek. Azonban a háborús konfliktussal, permanens politikai válságokkal terhelt központi kormányzat szempontjából elhanyagolt perifériálétnek van előnyös oldala is: (1) a határ közelsége megélhetést jelent a népességnek, illetve megkönnyíti a migrációt. Továbbá (2) Kárpátalja centrumtól való függősége a korábbi időszakokhoz képest mindenképp enyhült, nagyobb szabadságot élvez, így – részben kényszerből – több teret enged a külső forrásoknak, hogy biztosítsa a legalapvetőbb – az ukrán központi hatalom által csak részlegesen működtetett – közszolgáltatásokat (oktatás, egészségügy). Az ukrán állam kvázi összeomlása tehát azt hozta magával, hogy bizonyos funkcióit nem gyakorolja, nem tudja gyakorolni. Az így kialakult hatalmi vákuum – különösen az ország nyugati periferiáin – a szomszédos visegrádi országok aktivitásának növekedéséhez vezetett az elmúlt években. Ez az aktivitás pedig közvetlenül befolyásolta a migrációs folyamatokat is.

¹⁸ A Kárpátaljai Megyei Oktatási és Tudományos Főosztály helyettes vezetője, az MTVA ungvári tudósítója.

¹⁹ Az Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar Tannyelvű Humán- és Természettudományi Karának dékánja.

Az Ukrajnából Magyarországra irányuló migráció a statisztikák tükrében

Az Ukrajnából Magyarországra irányuló migráció súlya Ukrajnából szemlélve csekély, a magyarországi bevándorlást tekintve viszont jóval jelentősebb.²⁰ A 2016. január 1-i állapot szerint az ukrán állampolgárok az ötödik legnépesebb csoport a Magyarországra bevándoroltak között. A Magyarországra érkező ukrán állampolgárok 70%-a az Ukrajnában élő – a legutóbbi, 2001-es népszámlálás szerint – 150 ezer fős magyar kisebbség köréből kerül ki, és 97%-uk beszél magyarul.²¹ A számok alapján tehát az Ukrajnából Magyarországra irányuló vándorlás jellemzően etnikai migrációnak tekinthető.²² Ennek megfelelően Ukrajna szláv nyelvű nyugati szomszédságával összehasonlítva Magyarország sokkal kevesebb ukrán bevándorlót vonz, mint Lengyelország vagy Csehország.²³

A recens migrációs folyamatokra fókuszálva megállapítható, hogy a hivatalos statisztikák szerint a globális gazdasági válság kitörése óta évről évre csökken a bevándorló (flow) és a Magyarországon tartózkodó (stock) ukrán állampolgárok száma, továbbá a kiadott tartózkodási és munkavállalási engedélyek száma is (1. ábra). Ezzel szemben az ukrán krízis kezdete óta (tehát lényegében 2014-től) a hírek a kárpátaljaiak tömeges Magyarországra vándorlásáról, illetve munkavállalásáról számoltak be, egyrészt a katonai behívók elől, másrészt a kilátástalan gazdasági körülmények miatt.

²⁰ Az ukrán-orosz hibrid háború kitörése előtti, hozzávetőleg 1,2 milliónyi ukrán emigránsnak mintegy 1–1,5%-a élt Magyarországon, míg a Magyarországon tartózkodó közel 150 ezer külföldi közül az ukrán állampolgárok aránya 5–8% között mozgott az elmúlt öt évben.

²¹ Kincses Áron: *A nemzetközi migráció...*, i. m., 2015, 22.

²² Feischmidt Margit – Zakariás Ildikó: *Migráció és etnicitás...*, i. m., 2010; Gödri Irén: *Bevándorlás és etnicitás...*, i. m., 2010, 88–90.

²³ A becslések szerint Lengyelországban 240 ezer, Csehországban 118 ezer ukrán állampolgár élhetett 2014-ben. Lengyelország esetében fontos kiemelni, hogy 2015 októberében mindössze 52 ezer ukrán polgár rendelkezett érvényes tartózkodási engedéllyel, míg az ideiglenes munkavállalásra jogosító engedélyek száma 2015-ben elérte a 760 ezret, ami a duplája a 2014-es adatnak (Jaroszewicz, Marta: *The migration...*, i. m., 2015; Józwiak, Ignacy – Lugosi, Nicole: *The Role...*, i. m., 2016. 125.; Domány András: *Áldás vagy veszély?* ..., i. m., 2016, 13).

A fenti ellentmondás háttere, a számokból kirajzolódó folyamatok értelmezése összetett kérdés. Az ukrán állampolgárok számának visszaesése 2008 és 2011 között elsősorban a gazdasági válságnak tulajdonítható, hiszen ekkor a szűkülő munkalehetőségek miatt a – többnyire a munkaerőpiac alsó szegmensében dolgozó – ukrán állampolgárok visszakényszerültek Ukrajnába.²⁴ Ezzel szemben a globális gazdasági válság utáni időszakban a csökkenés már főként nem a magyarországi gazdasági okokra, hanem a kettős állampolgárság könnyített megszerzésére vezethető vissza. A kettős állampolgárság tömeges megszerzése miatt 2011 után a szomszédos országok viszonylatában az állampolgárságon alapuló migrációs statisztikák már nem alkalmasak a valós folyamatok nyomon követésére. Különösen nagy arányban igényeltek magyar állampolgárságot a kárpátaljai magyarok, akik – esetleges Magyarországra költözésükkor, magyar állampolgárként – így már nem kerültek be a vonatkozó statisztikákba.

Ezt támasztják alá a születési hely szerinti adatok is: az elmúlt öt évben megduplázódott a Magyarországon élő Ukrajnában született magyar állampolgárok száma (2011: 20 ezer fő, 2014: 40 ezer fő).²⁵ Mivel 2011 és 2014 között mindössze 5700 magyarországi lakcímmel rendelkező ukrán állampolgár kapott magyar állampolgárságot, ami messze elmarad a fenti, 20 ezer főnyi különbségtől, így a növekedés egyértelműen az Ukrajnából Magyarországra vándorló magyar állampolgároknak tudható be, akik az állampolgársági törvény módosítása után még ukrainai lakosként szereztek magyar állampolgárságot.

Az egyszerűsített honosítási eljárásnak köszönhetően 2011 és 2014 áprilisa között mintegy 70 ezren kaptak magyar állampolgárságot Ukrajnában;²⁶ az összes igénylés száma 2016 júniusáig pedig eléri a 149 ezret,²⁷ ami lényegében megegyezik a kárpátaljai magyarok 2001-ben rögzített számával. A fentiekből két következtetés adódik: (1) mivel a becslések szerint a magyarok

²⁴ Çağlar, Ayşe: *Circular Migration...*, i. m., 2013, 160.

²⁵ Fontos megjegyezni, hogy a fenti, KSH által publikált adatok jelentősen eltérnek a népszámlálás adataitól (2011: KSH: 20.635; népszámlálás: 35.354). Az EUROSTAT adatai ugyanezen időpontokra hasonló folyamatokat, de valamelyest alacsonyabb növekedési ütemet tükröznek (25.485-ről 41.990 főre).

²⁶ Soltész Béla – Zimmerer Gábor: *Migration...*, i. m., 2014, 125.

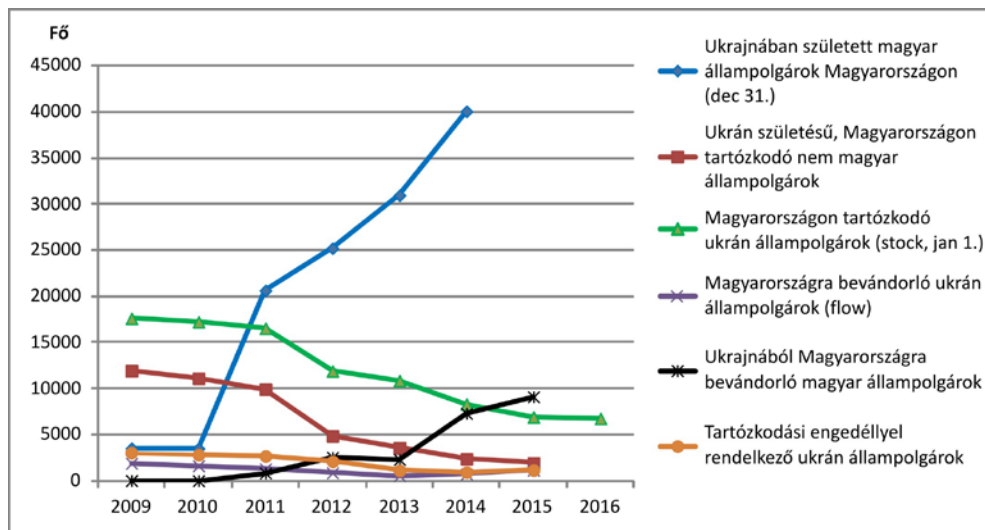
²⁷ Kántor Zoltán: *Nemzet, autonómia, kettős állampolgárság...*, i. m., 2016.

száma már 2011-ben is legalább 10 ezer fővel kevesebb, tehát 140 ezer körül lehetett,²⁸ így egyértelműnek tűnik, hogy az alapvetően etnikai alapon osztogatott állampolgárságot tízezres nagyságrendben vették fel magukat a korábbi népszámlálásokon ukránnak (illetve egyéb nem magyarnak) vallók;²⁹ (2) a 2014 áprilisát (tehát lényegében a kelet-ukrán konfliktus kitörését) követő két évben többen igényeltek magyar állampolgárságot, mint az azt megelőző három évben. Mindez azt mutatja, hogy Kárpátalján a magyar állampolgárság megszerzése az egyik legfontosabb egyéni/családi (migrációs) stratégia a gazdasági ellehetetlenülés és a besorozások³⁰ elkerülésére, és a magyar útlevél egyben a kivándorlás katalizátora is. Mindent egybevetve, a születési hely szerinti, valamint az állampolgárság-igénylési statisztikák azt támasztják alá, hogy a Donbaszban zajló fegyveres konfliktusnak – közvetlenül és közvetve egyaránt – jelentős hatása van a recens migrációs trendekre (1. ábra).

²⁸ Karácsonyi Dávid – Kincses Áron: *Az elvándorlás hatása...*, i. m., 201036; Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége...*, i. m., 2005, 76.

²⁹ Mindezt alátámasztja, hogy becslések szerint tízezres nagyságrendben vettek fel magyar állampolgárságot a hamis magyar ősökért és a magyar nyelvtudást igazoló dokumentumokért fizető ukrán és orosz állampolgárok. http://index.hu/gazdasag/2016/09/22/kettos_allampolgarsag-biznisz_200_vadlott_kisvardan/ (Utolsó letöltés: 2016-09-22).

³⁰ Az Ukrajnában született Magyarországon élő népességen belül a férfiak aránya a 2011-es 38%-ról 2014-re 46%-ra emelkedett, ami valószínűleg összefüggésben van a férfiak besorozás előli Magyarországra távozásával.

1. ábra: Az Ukrajnából Magyarországra irányuló migráció a születési hely és az állampolgársági statisztikák tükrében

Forrás: KSH és BÁH adatai alapján saját szerkesztés

Migráció nemzetpolitikai erőterben, versengő nemzetállamok között

A magyar nemzetpolitika dilemmáit, irányait, valamint összefüggéseit és kölcsönhatásait a migrációs politikával már számos tanulmány vizsgálta,³¹ így jelen írásban mindössze a magyar nemzetpolitika új elemeire, illetve a kárpátaljai (ukrajnai) vonatkozásokra fókuszálunk.

³¹ Pl. Brubaker, Rogers: *National minorities...*, i. m., 1996.; Csergő Zsuzsa – Goldgeier, James: *Virtual Nationalism...*, i. m., 2004.; Kovács András: *A magyarországi bevándorláspolitikai problémái...*, i. m., 2004.; Tóth Pál Péter: *Nemzetközi vándorlás és migrációpolitika...*, i. m., 2005.; Fox, Jon: *From national inclusion...*, i. m., 2007.; Çağlar, Ayşe – Gereöffy Andrea: *Ukrainian Migration to Hungary...*, i. m., 2008.; Feischmidt Margit – Zakariás Ildikó: *Migráció és etnicitás...*, i. m., 2010.; Bárdi Nándor: *Magyarország...*, i. m., 2013.; Kántor Zoltán: *Nemzetpolitika és állampolgárság...*, i. m., 2015.

A hivatalos statisztikák, ahogy fentebb már említettük, nem tükrözik a recens migrációs tendenciákat. Ennek legfőbb oka, hogy az etnikai migrációt alapvetően befolyásolja a magyar állam aktuális nemzetpolitikája. Lényegében a rendszerváltás óta, kormányokon ível át a magyar nemzetpolitika alapvető ellentmondása: miközben e politika hivatalos célja a határon túli magyar kisebbségek szülőföldön való megtartása, a magyarországi demográfiai és munkaerőpiaci problémák kezelésének legfontosabb, a legkevesebb költséggel és konfliktussal járó eszköze a határon túli, elsősorban kvalifikált magyarok migrációjának támogatása – például az állampolgárság könnyített megadásával. A 2010 utáni átalakuló nemzetpolitika sem mentes ezen dilemmától: „A magyar nemzetpolitika alapvetésnek tartja, hogy a külföldi magyar közösségek a szülőföldjükön szeretnék megőrizni magyarságukat. Magyarország ehhez természetesen segítséget nyújt; a sikeres megmaradást és gyarapodást szolgálják a későbbiekben vázolt célok az egyes szakpolitikákat illetően is. Ugyanakkor Magyarország nem tud és nem is szeretne szembemenni azokkal a nemzetközi tendenciákkal, amelyek a mobilitás növekedését jelzik.”³²

Azonban 2015-re, de legkésőbb 2016-ra nyilvánvalóvá vált, hogy – főként a Nyugat-Európába történő tömeges kivándorlás miatt – Magyarországnak, a magyar gazdaságnak óriási szüksége lenne szakképzett munkavállalókra. A munkaerőhiány egyes ágazatokban már a gazdasági növekedést veszélyezteti,³³ több nagyberuházás hiúsult már meg ezen okból. A munkaerő gyors utánpótlására kézenfekvő megoldást kínál(na) a bevándorlás (EMN 2015):³⁴ a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége például százezres nagyságrendben hozna az országba képzett külföldi munkavállalókat.³⁵ A magyar kormány azonban egyértelműen elzárkózik a 2015 óta tartó európai menekültválságban érkezett menekültek befogadásától. Ilyen körülmények között felértékelődött Ukrajna, mint potenciális munkaerőforrás, ahol a kelet-ukrán konfliktus miatt jelentős, alulfizetett, mobilis, szakképzett munkaerő él (nem csak

³² KIM: *Magyar nemzetpolitika...*, i. m., 2011, 13.

³³ <http://www.vg.hu/vallalatok/tobb-mint-huszezer-informatikus-hianyzik-472181> (Utolsó letöltés: 2016-08-15)

³⁴ EMN: *Determining labour shortages...*, i. m., 2015.

³⁵ http://index.hu/gazdasag/2016/07/05/magyar_gyarosok_varganak_250_ezer_ve_ndegmunkas_kell_ide_azonnal/ (Utolsó letöltés: 2016-08-15)

magyarok), akiket adott esetben Magyarországra lehet vonzani. Dr. Grezsa István, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja fejlesztési feladatainak kormányzati koordinációjáért felelős kormánybiztos³⁶ megfogalmazásában: „Az tény, hogy a magyarországi munkanélküliség ellenére egyre riasztóbb méretű a szakmunkáshiány. És ezt Magyarország nem a közel-keleti migrációból kívánja pótolni [...], ezért körbenézve a területen, és a V4 országok tapasztalataira figyelve, ott a keresztény gyökerű Ukrajna, ahol hatalmas a szakmunkásréteg...” A potenciális ukrán munkavállalókra – elsősorban a donbaszi iparvidék belső menekültjeire – gondolva a kormány jogszabályi könnyítéseket is életbe léptetett 2015 nyara óta, amelyek mind a magyarországi munkavállalást könnyítik meg.³⁷

A kormány tehát – a visegrádi országok példája alapján – elsősorban ukránokat szeretne Magyarországra csábítani, mindeközben a kárpátaljai magyarokat szülőföldjükön tartanak.³⁸ Ahogy azonban több interjúalanyunk is rávilágított, a munkaerőért folytatott

³⁶ A kormánybiztosság 2015-ös létrehozása egyfajta párhuzamosságot jelent a nemzetpolitikában (Kárpátalja vonatkozásában) a Nemzetpolitikai Államtitkárság mellett, amellyel együttműködve, de nem hierarchikus viszonyban működik. A kormánybiztos kinevezése nem a Nemzetpolitikai Stratégiára, hanem az Alaptörvényre hivatkozik (1935/2015. (XII. 12.) Korm. határozat). A kormánybiztosság létrejöttében szerepet játszott a gazdaságpolitikai szemléletmód erősödése a magyar nemzetpolitikában 2014-től kezdődően; így amikor a Visegrádi országok 2014 decemberében felosztották egymás közt a támogatandó ukrán szektorokat, Magyarország a kis- és középvállalkozások fejlesztésének, valamint a Mély és Átfogó Szabadkereskedelmi Megállapodás végrehajtásának segítségét vállalta (Végh Zsuzsanna: *Magyar válaszok a Majdan után...*, i. m., 2016, 34.), ami a felálló kormánybiztosság egyik feladata lett.

³⁷ 2015 augusztusától ukrán állampolgárokat közfoglalkoztatottként is alkalmazhatnak; 2016 februárjától CSOK-ot is igényelhetnek; 2016 júliusától pedig az addig harmadik országbelinek minősülő ukránok a 'a szomszédos ország polgára' jogi kategóriába kerültek; továbbá hiányszakmákban nem kell számukra munkavállalási engedély, valamint 30-ról 5-15 napra rövidítik az ügyintézési határidőket (Élő Anita: *Ukránok a spájzban...*, i. m., 2016, 21). A kormányzati intézkedések mellett fontos megemlíteni, hogy Kárpátalján a helyi lapokban egyre több hirdetés kínál magyarországi álláslehetőséget – egyelőre még főként a helyi magyarok számára. <http://magyaridok.hu/gazdasag/a-kulhoni-magyarokert-versengenek-a-hazai-cegek-1018111/> (Utolsó letöltés: 2016-09-21)

³⁸ Bár egyes sajtóvélemények szerint a magyar kormányzat az ukrán vendégmunkásokkal a migrációs kvótakérdést és nem a hazai munkaerő-piaci problémákat akarja megoldani (Szabó Brigitta: *Vendégváró...*, i. m., 2016, 12).

küzdelemben Magyarország a nyelvi korlátok miatt hátránnyal indul. Egy ukrán számára korábban Magyarország jóformán fel sem merült, mint migrációs célország, míg Csehország és Lengyelország kézenfekvő választás volt: „óriási versenyhátrányban voltunk a V4 országokon belül, mert nem szláv nép vagyunk, és a nyelvünk egyébként is nehéz.” (Grezsza István). Ráadásul a visegrádi országok közül Lengyelország, és kisebb mértékben Csehország is aktív politikát folytat a humán erőforrások elszívására. Itt elsősorban a Lengyel Igazolványt (Karta Polaka) kell megemlíteni, amelynek tulajdonosa szabadon vállalhat munkát, tanulhat vagy indíthat vállalkozást Lengyelországban. Habár a Lengyel Igazolványt csak a lengyel felmenőkkel rendelkező ukrán állampolgárok vehetik igénybe, a lengyelországi bevándorlók többsége ukrán nemzeti-ségű.³⁹ A Lengyel Igazolvány mellett Lengyelország bevezette az egyszerűsített munkavállalási ügyintézkést is, ami szintén hozzájárult az ukrán munkaerő Lengyelországba áramlásához.⁴⁰ A tanulókat pedig több egyetemen ingyenes képzés és ösztöndíjak várják, aminek következtében 2015-ben immár húszezer ukrán járt lengyel főiskolákra és egyetemekre.⁴¹ Mindezt kiegészíti Lengyelország aktív rekrutációja, amivel ezerszámra csábítja az ukránokat lengyelországi munkavégzésre, illetve tanulásra – még Kárpátaljáról is (2. ábra).⁴²

Bár Csehország nem léptetett életbe a Lengyel Igazolványhoz, vagy a magyar állampolgársági törvényhez hasonló intézkedést, célzottan egyre könnyebbé teszi az ukránok csehországi munkavállalását:⁴³ 2014-ben 5 vízumkiadási pontot nyitottak Ukrajnában (köztük Ungváron), 2014 óta pedig Ungváron cseh konzulátus is működik (a lembergi és a kijevei mellett). Továbbá

³⁹ Józwiak, Ignacy – Lugosi, Nicole: *The Role...*, i. m., 2016, 125.

⁴⁰ Jaroszewicz, Marta: *The migration...*, i. m., 2015.

⁴¹ Domány András: *Áldás vagy veszély?...*, i. m., 2016, 14.

⁴² „Utóbbi pár évben jelent meg a lengyel konkurencia. Azóta nyomulnak erőteljesen, és nagyon komoly kampányt folytatnak az iskolákban. Céltudatosan felkeresik az iskolákat és toboroznak.” (Sterr Attila)

⁴³ 2016 májusában Csehország öt fővel növelte lembergi konzulátusának létszámát, hogy több vízumot tudjanak kiadni az ukrán munkavállalóknak. A cseh külügyminiszter szerint a cseh munkaadók igényei szerint növelik a kapacitást. <http://karpathir.com/2016/05/03/csehország-haromszorosan-noveli-a-kiadott-vizumok-szamat/> (Utolsó letöltés: 2016-08-15)

tárgyalások folynak egy olyan koordinációs központ létesítéséről,⁴⁴ melyen keresztül ukrán állampolgárok csehországi munkavállalását segítenék. Mindemellett Csehország anyagi hozzájárulásával a cseh nyelvet több kárpátaljai iskolában is második idegen nyelvként oktatják (Ungváron, Munkácson és Szolyván): az oktatáshoz szükséges tankönyveket a cseh állam biztosítja. Az Ungvári 3. sz. Középiskola bázisán pedig cseh nyelvi kurzusokat indítottak, ahol cseh pénzügyi segítséggel tantermi felújításra is sor került.⁴⁵ Továbbá tervben van egy Cseh Kulturális Központ létrehozása is Ungváron,⁴⁶ melynek legfőbb célja a cseh nyelv oktatása, elsősorban diákok számára.⁴⁷ A cseh állam nem titkolt célja ezzel az ukrán fiatalok csehországi egyetemekre való becsatornázása, hiszen az itt megszerzett cseh nyelvvizsga-bizonyítvánnyal kiváltható a csehországi egyetemekre való bekerüléshez szükséges nyelvvizsga letétele. Meg kell jegyeznünk, hogy a cseh állam további engedményeket tett az ukrán diákok részére: a csehországi fiatalokhoz hasonlóan az ukrán állampolgárok is ingyenes oktatásban vehetnek részt. A történeti kapcsolatok, a nyelvi közelség, valamint a már régóta működő migrációs hálózatok mellett a fentieknek is köszönhető, hogy a kárpátaljaiak körében a legnépszerűbb migrációs célpontnak továbbra is Csehország számít.⁴⁸

A többi Kárpátaljával szomszédos ország (így Szlovákia és Románia) munkaerővonzása nem számottevő, bár fontos kiemelni a – magyarhoz hasonló – román állampolgársági törvényt, amely a kárpátaljai románoknak biztosítja az egyszerűsített honosítást. Azonban a román, mint EU-s állampolgárság birtoklása is elsősorban a nyugati irányú (elsősorban csehországi) munkavállalást serkenti.⁴⁹

⁴⁴ <http://zak.depo.ua/ukr/zak/v-uzhgorodi-vidkryut-tsentr-dlya-poshuku-roboti-v-chehiyi-08092015131700> (Utolsó letöltés: 2016-10-10)

⁴⁵ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Csehország már évek óta támogatja Kárpátalját kisebb-nagyobb pénzösszegekkel, melyekből többnyire iskolák és óvodák infrastrukturális felújításait végezték el.

⁴⁶ <http://uzhgorod.net.ua/news/79760> (Utolsó letöltés: 2016-10-15)

⁴⁷ Ukrajnában még Kijevben, Lembergben, Dniproban és Harkivban is működnek cseh nyelvi kurzusok.

⁴⁸ Vö. Čermáková, Dita: *Migration...*, i. m., 2014, 114–115.; Drbohlav, Dušan – Valenta, Ondřej: *Czechia...*, i. m., 2014, 44–45.; Kovály Katalin – Čermáková, Dita: *The role of social capital...*, i. m., 2016, 135., 138.

⁴⁹ Jóźwiak, Ignacy: *Ethnicity...*, i. m., 34.

2. ábra: Lengyel egyetemi hirdetés Ungváron, 2016 júniusában
Fotó: Erőss Ágnes

Az ukrajnai humán erőforrásokért kibontakozó versenyben az immár egyszerűsített módon megszerezhető magyar állampolgárság és az általa elérhető személyes biztonság és uniós munkavállalás olyan lehetőségekkel kecsegtet, amely sok nem magyar anyanyelvűt vagy identitását is ösztönöznék az állampolgárság megszerzésére. A könnyen megszerezhető magyar állampolgárság, továbbá a fent említett, 2015 óta életbe léptetett magyarországi jogszabályváltozások tehát alkalmas eszközök lehetnek arra, hogy pozícionálják Magyarországot a lengyel, cseh vagy szlovák konkurenciával szemben. Ugyanakkor ezen intézkedések egyelőre csak a kárpátaljai magyarság elvándorlását serkentették,⁵⁰ ráadásul ezáltal egy olyan mobilitási csatorna is megnyílt, amely – Magyarországot

⁵⁰ A TANDEM 2016 felmérés eredményei egyértelműen alátámasztják az összefüggést a magyar állampolgárság megszerzése és a kitepedési szándék között: az állampolgárságot igénylők 39%-a, míg az állampolgárságot felvenni nem akaróknak 5%-a szándékozik elvándorolni.

átugorva – egyenesen Nyugat-Európába vezet. Így Magyarország szempontjából egyaránt gondot jelent, hogy csökken Kárpátalja magyar népessége, illetve a kárpátaljaiak (magyarok és nem magyarok egyaránt) – élve az uniós állampolgárság kínálta lehetőségekkel – nem Magyarországra települnek át.⁵¹

A magyar nemzetpolitika általános kereteinek, aktuális kérdéseinek áttekintése után a következőkben azt igyekszünk bemutatni, hogy mindez hogyan valósul meg a gyakorlatban, milyen konkrét intézkedések szolgálják Kárpátalján a magyar(országi) érdekérvényesítést.

Magyarország nemzetpolitikai expanziója, avagy pozíciószerezés Kárpátalján

A 2010-től datálható átalakuló nemzetpolitika a kezdetekben nem fordított kiemelt figyelmet Kárpátaljára. Interjúalanyaink egybehangzó véleménye szerint azonban az utóbbi két-három évben a magyar állam kiemelt, a többi határon túli magyarlakta térséghez képest felülreprezentált támogatást biztosított a régiónak: „*a magyar állam gondoskodása, úgy anblok a külhoni magyarokról, de különösen a legsérülékenyebb kárpátaljai magyarokról – az növekedett, sőt folyamatosan növekvő a tendencia.*” (Fodor Gyula).⁵² Kárpátalja fontossá válását Grezsa István kormánybiztosi megbízatása is jól illusztrálja.⁵³ Mindennek háttérében elsősorban nemzetpolitikai érdekek, azaz az orosz-ukrán háború következtében felerősödő elvándorlás állt: „*Magyarországon megértették, megértettük, hogy ha*

⁵¹ A GeneZYs 2015 ifjúságkutatás alapján – összehasonlítva a kárpátaljai magyar fiatalok (15-29 évesek) elmúlt 5 évben megvalósult, valamint tervezett külföldi munkavállalását – az látható, hogy bár még mindig messze a legnépszerűbb célország, de Magyarország súlya csökken, míg a sorban következő Csehország és Németország enyhén, Nagy-Britannia erősen növekvő jelentőségű célország, Oroszország részesedése pedig erősen csökken. A vizsgálat arra is rávilágít, hogy azok, akik igényeltek magyar állampolgárságot, nagyobb arányban jelölték meg kitelepedésük céljaként Magyarországot, illetve Nyugat-Európát, mint akik nem igényeltek.

⁵² A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola rektorhelyettese.

⁵³ 1935/2015. (XII. 12.) Korm. határozat a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja (Закарпатська область) együttműködésének és összehangolt fejlesztési feladatainak kormányzati koordinációjáért felelős kormánybiztos kinevezéséről és feladatairól.

nem tudnak fellépni, még hozzá nagyon erőteljesen, akkor itt hamarabb vagy később abszolút nem fog maradni semmilyen magyar ember.” (Spenik Sándor). E támogatás azonban nemcsak humanitárius, illetve az otthonmaradást elősegítő okokra vezethető vissza, hanem arra a kormányzati szándékra is, amely patronázs viszony kialakítására törekszik a szomszédos országokban – de a rendelkezésre álló források ezt csak a Vajdaságban és Kárpátalján teszik megvalósíthatóvá.⁵⁴ Napjainkban a kormányzatnak egyértelmű törekvése nem csak a támogatások folyósítása a kárpátaljai magyarságnak, hanem az egész térségben a befolyás növelése, és ezzel beszállni a meggyengült Ukrajna legfontosabb erőforrásáért, a munkaerőért folytatott regionális vetélkedésbe. E két stratégia, amit összefoglalóan csak otthonmaradási projektek, illetve a Magyarországra becsatornázás projektjei néven hívunk, egyszerre van jelen, és a magyar lakosság esetében – a nemzetpolitika klasszikus ellentmondását újratermelve – sokszor egymást kioltó politikák formájában valósulnak meg.

Az ukrán munkaerő Magyarországra csábítását egyaránt szolgálják a pragmatikus és a szimbolikus politikák. Előbbiek közül – a magyarországi törvényi háttér átalakításán kívül – a legfőbb eszköz a magyar, mint idegen nyelv oktatása Ukrajnában. Az elmúlt években ugyanis rendkívül fontos lett a magyar nyelv ismerete, hiszen a magyar állampolgárság megszerzéséhez, ami megkönnyíti az EU területén a munkavállalást, (minimális) magyar nyelvtudás szükséges. Ugyanakkor a magyar állami finanszírozással beindított ingyenes magyar nyelvoktatás – szándéka szerint – a magyarországi munkavállaláshoz teremtené meg a feltételeket. A nyelvoktatás három szinten indult el. A kárpátaljai iskolákban – kijevei jóváhagyással – ezer ukrán, ruszin gyerek tanulja a magyart második választható nyelvként. Továbbá ötszázan szakkörön vagy délutáni képzés során ismerkednek a nyelvvel (nem csak Kárpátalján), illetve a tervezett 42 helyszín helyett végül – az érdeklődésre való tekintettel – 105 helyszínen indult tanfolyami képzés, a tervezett 7-10-hez képest 30 fős csoportokban (Greza István). A magyar nyelv presztízsének dinamikus növekedése a kárpátaljai magyar iskolák életében is 180 fokal fordulatot hozott. Amíg korábban a magyar

⁵⁴ Bárdi Nándor: *A budapesti kormányzatok magyarságpolitikája...*, i. m., 2016; Kiss Tamás: *Marginalizáció...*, i. m., 2015, 62.

iskolákban a gyerekszám csökkenése volt a jellemző folyamat, és *“a romák tartották el az iskolákat”* (Sterr Attila), addig 2016-ban előfordult, hogy egy magyar iskolában a végzős osztály 15 fővel ballagott, de 90-en jártak első osztályba. A magyar nyelvi kurzusok iránti kereslet akkora, hogy nyelviskolák is szerveznek piaci alapon magyar kurzusokat (3. ábra). Ahogy az egyik ilyen nyelviskolában tanító beszélgetőpartnerünk elmondta: *„Akik a magyar tanfolyamra járnak, azoknak másabb a motivációja. Mert akik angolt, németet vagy akár lengyelt tanulnak, azok üzleti célból tanulják, vagy mennek munkát vállalni Lengyelbe, például. Akik a magyar tanfolyamra járnak, azok azért tanulnak, mert le akarják tenni az esküt az állampolgársághoz. Annyira akarnak megtanulni csak magyarul, hogy a papírok beadásánál tudjanak beszélgetni magyarul.”* (Anikó, tanár)

3. ábra: Magyar nyelvi kurzust hirdető plakát Munkácson, 2016 júniusában. Fotó: Popovics Pál

E pragmatikus megközelítést egészítik ki azok a szimbolikus lépések, amelyek fő célja a többségi ukrán lakosság szimpátiájának fokozása (az ún. gesztuspolitika keretében). Az elmúlt időszak szimbolikus jelentőségű projektjei közül a legfontosabb a legismertebb ukrán költő, Tarasz Sevcsenko szobrának felállítása volt Beregszászon magyar kormányzati pénzből, de több olyan program megszervezésére is sor került, ami a magyaroktól kívül valósult meg, és aminek a célja a magyarok/Magyarország imázsának javítása, vagy éppen az interetnikus kapcsolatok erősítése volt.⁵⁵

Szintén itt kell megemlíteni azokat a humanitárius segélyeket, amiket a magyar állam, az egyházak, civil szervezetek, önkormányzatok juttatnak el Ukrajnába 2014 óta. A segélyek nem csak Kárpátaljára érkeztek, de míg 2014-ben lényegében paritásos alapon oszlottak meg Kárpátalja és a Kárpátokon túli területek között, addig 2015-től döntően Kárpátalját célozták.⁵⁶

A magyar kormányzat kárpátaljai nemzetpolitikájának legfőbb kitűzött célja, hogy ösztönözze a szülőföldön maradáást az ottani életkörülmények fejlesztésével, hogy „*megérje magyarnak lenni*” (Greza István). Az elképzelés szerint a Kárpátalján megvalósítandó intézkedések – összhangban a Nemzetpolitikai stratégiában foglaltakkal – végső soron egy egységes Kárpát-medencei tér létrehozásának irányába hatnak. Ebben a vízióban a külhoni magyar közösségeknek aktuális és jövőbeni szerepük is van: „*Ma jutott el Magyarország abba a helyzetbe, hogy képes támogatni [...] a határon túl élő magyar közösségeket, mert ebben erőforrást látunk, aranytartálékot, hiszen látjuk, hogy a Kárpát-medencében minden nép fogy. [...] Azt hisszük, hogy nem az a célunk, hogy a mai Magyarország gazdasági erejét fokozzuk csak, hanem, hogy ez az aranytartálék helyben, szülőföldön boldoguljon, mert az erőforrásként fog majd számítani a jövőben. [...] Tehát egyfajta kis Kárpát-medencei gazdasági expanzióként egy hídfőállást töltenek be ezek a közösségek.*” (Greza István, kiemelés a szerzőktől). A fenti szöveget elemezve az látható, hogy a sokat hangoztatott szülőföldön

⁵⁵ Pár példa: a magyarság értékeit bemutató ajándécsomag küldése a kárpátaljai iskolák részére; magyarországi tanulmányút szervezése ukrán újságírók részére; koncertsorozat támogatása ukrán településeken; 500 magyarul tanuló ukrán diák nyári táboroztatásának megszervezése (Greza István: *Tájékoztató...*, i. m., 2016)

⁵⁶ Végh Zsuzsanna: *Magyar válaszok a Majdan után...*, i. m., 2016, 37.

boldogulás mellett a magyar kormányzatnak demográfiai, gazdasági és geopolitikai céljai is vannak a kárpátaljai magyarsággal, aminek az egyik lehetséges jövőbeni kimenetele az áttelepülésük ösztönzése.

Írásunkban a hídfőállások kiépítését, azaz a magyar támogatáspolitikai gyakorlati működését célcsoportjuk szerint strukturáljuk. Ez alapján megkülönböztethetünk olyanokat, amelyek az egész közösségnek szólnak, és olyanokat, amelyeket csak egyénileg lehet igénybe venni. Előbbi kategóriába tartozik az, hogy Magyarország olyan ukrán állami feladatokat finanszíroz/támogat, amelyekre sem az ukrán, sem a kárpátaljai vezetésnek nincs módja – elsősorban a gazdaságfejlesztés, az oktatás és az egészségügy terén. Ez természetesen a magyar pozíciószerezést is elősegíti Kárpátalján, és eszköze a patronázspolitikának is: „*a magyar állami jelenlét Kárpátalján lényegében sokszor az ukrán állami jelenlétet helyettesítve vagy pótolva egyre nagyobb befolyást gyakorol.*” (Grezsa István). Önmagában az, hogy az ukrán állam nem képes ellátni a közfeladatok egy részét még nem indokolná, hogy ezeket egy másik nemzetállam, jelen esetben Magyarország vegye át. Ehhez kell a helyi és megyei vezetők azon vélekedése/tapasztalata is, hogy Kárpátalja érdekeit szolgálja a magyar támogatás elfogadása.⁵⁷ Ebből a szempontból a megyei vezetéssel ápoltnak jó viszony némileg különbözik a kijevi diplomácia hűvösebb viszonyulásától.⁵⁸

A közösségi támogatások közül kiemelkedik az Egán Ede program, amely 2016 és 2018 között az agrárium, a turizmus és a feldolgozóipar területén 12+20 milliárd forintos vissza nem térítendő támogatást és kedvezményes hitelt biztosít kárpátaljai vállalkozásoknak.⁵⁹ Szintén jelentős összeget (3,5 milliárd forintot) szán a magyar

⁵⁷<http://karpathir.com/2016/04/19/moszkal-jobban-bizik-a-magyarokban/> (Utolsó letöltés: 2016-11-02)

⁵⁸ „Egyfelől Kárpátalja, mint megye törekedne minél szélesebb kapcsolatokra, másfelől viszont a kijevi adminisztráció – vagy azért, mert nem tud kiterjedni rá a figyelme, vagy azért, mert aggodalommal figyeli a Kárpátalja és Magyarország határmenti területei közötti egyre erősebb kapcsolatokat – általában nem nyújt támogatásokat feltétlenül ezekben a kérdésekben.” (Grezsa István)

⁵⁹ A pályázatból nincsenek kizárva a nem magyarok, de a pályázatot magyarul kell elkészíteni, illetve a pályázónak vagy a vállalkozás tulajdonosának és képviselőjének tudnia kell magyarul, amit magyarrigazolvánnyal, a magyar iskolai végzettséget igazoló dokumentummal, vagy középfokú nyelvtudást igazoló nyelvvizsga-bizonyítvánnyal kell igazolni. <http://www.eganede.com/> (Utolsó letöltés: 2016-10-15)

kormány a tervek szerint 2017 folyamán létesítendő Magyar Házakra, amelyeket a magyar nemzeti identitás megőrzése érdekében hoznak létre.⁶⁰

Az egész közösséget szolgáló oktatási támogatások közül a legfontosabbak az infrastrukturális beruházások, amelyekből két példát emelnénk ki. Egyrészt az Ungvári Egyetem Magyar Tan nyelvű Humán és Természettudományi Karán 2015-ben megvalósult 300 milliós beruházást, aminek keretében teljesen megújult az egyik kollégiumi épület, amelyben a magyar kar hallgatói mellett ukrán hallgatókat is elszállásolnak. A másik példa a szintén magyarországi forrásokból megvalósuló óvodai és iskolai fejlesztések, amelyeket részben az indokol, hogy egyre több ukrán szülő szeretné ott magyarul taníttatni gyermekét – a magyar oktatási intézményekben ugyanis biztosítva van a gyermekek étkeztetése és rendszeres a ruha- és tartósélelmiszer adományok.

Az előzőektől eltérően az egészségügy területén nincsenek Magyarország részéről hasonló volumenű infrastrukturális beruházások;⁶¹ a legfontosabb támogatást a kárpátaljai gyerekek – illetve a legfrissebb hírek szerint az egész kárpátaljai magyar közösség⁶² – kötelező védőoltásának átvállalása jelenti. Az egészségügy területén általános célként inkább a kárpátaljai magyaroknak a magyarországi egészségügybe való becsatornázása rajzolódik ki: *„De az tény, hogy ott [Kárpátalján] is a sok magyar állampolgárnak egyszerűen joga van, ha ő állampolgár, akkor el kell tudni érni, hogy valamilyen szinten hozzáférhessen a magyar ellátórendszerhez.”* (Greza István). Mindez szervesen illeszkedik az egységes Kárpát-medencei tér nemzetpolitikai víziójába.

A fenti példákból tehát a rajzolódik ki, hogy a közösségi támogatásokból nem csak a kárpátaljai magyarok profitálnak. E politikák – bár nem teljesen etnikumsemlegesek – részben a többségi nemzetet is támogatják, megcélozva az ukránok szimpátiájának erősítését és Magyarországra vonzásukat. A TANDEM 2016 felmérés szerint a

⁶⁰ 1643/2016. (XI. 17.) Korm. határozat.

⁶¹ Az infrastrukturális beruházások közül a munkácsi és a nagyszőlősi kórházak fejlesztését kell kiemelni.

<http://www.karpatalja.ma/karpatalja/kozelet/orvoskonferencia-a-karpataljai-egeszsegugyi-helyzet-javitsaert/> (Utolsó letöltés: 2016-11-02)

⁶² <http://www.karpataljalap.net/?q=2016/11/17/balog-17-milliardos-karpat-medencei-ovodafejlesztesi-program-indul> (Utolsó letöltés: 2016-11-18)

magyar gesztuspolitika és támogatások fogadtatása az ukránok között inkább pozitív, de beszélgetőpartnereink véleménye megoszlott a tekintetben, hogy mindez növeli-e a kárpátaljai magyarok vagy Magyarország presztízsét.

A támogatáspolitikai másik kategóriája az egyének számára, a pályázatok útján elérhető támogatások köre. Ebbe a csoportba tartoznak például a – már régebb óta létező – beiskolázási támogatások vagy a 2015 óta létező fizetéskiegészítések. Ahogy arról a bevezető részben szó esett, a válság kirobbanása óta a hrvinya devalválódása és az infláció miatt a munkabérek elvesztették értéküket, ami – a behívókkal kiegészülve – rövid idő alatt jelentős munkaerőkiáramlást okozott. Ez különösen látványos volt a pedagógusi és orvosi pályákon. A folyamat lassítása érdekében és a szülőföldön való boldogulás támogatásának jegyében kormányhatározat született arról, hogy a kárpátaljai közoktatási és egészségügyi dolgozók, valamint egyházi személyek fizetéskiegészítésben részesüljenek a Bethlen Gábor Alapon keresztül, újabban pedig újságírók számára írtak ki pályázatot.⁶³ A támogatottak körét – a 1641/2016 (XI. 17.) kormányhatározat alapján – vélhetőleg kiterjesztik a kárpátaljai magyar színészekre, médiamunkatársakra, közművelődési és könyvtári dolgozókra. Fontos hangsúlyozni, hogy az oktatók és egészségügyi dolgozók támogatása nincs sem magyar állampolgársághoz, sem magyar igazolványhoz vagy magyar anyanyelvhez kötve. A támogatásra olyan személyek pályázhatnak, akik magyar nyelven látnak el oktatási, nevelési feladatokat, magyar gyerekekkel foglalkoznak, vagy – egészségügyi dolgozók esetén – használják a magyar nyelvet és ezt fel is tüntetik a rendelőben. A támogatásra egyénileg kell pályázni és azt általában két összegben folyósítják. Ez egy pedagógus esetén egy évre maximum nettó 180 000 Ft. Az ukrán állammal való megegyezés értelmében ebből levonásra kerül a hadiadó, és az összeget is Kijevben, jelentős árfolyamvesztéssel váltják át, így végül a kézhez kapott összeg kb. 130 000 Ft, ami egy tanár esetében még így is jelentős támogatásnak minősül.

⁶³ 1227/2016. (V. 2.) „A kárpátaljai magyar nyelvű közoktatásban dolgozók támogatása”; 1622/2015. (IX. 8.) „Magyar nyelven szolgáltatást biztosító egészségügyi dolgozók támogatása - kárpátaljai regionális pályázat”; 1227/2016. (V. 2.) „Művészeti, illetve zeneiskolák magyar nyelven oktató pedagógusainak támogatása – kárpátaljai regionális pályázat”

A fenti, kimondottan otthonmaradási támogatásnak számító fizetéskiegészítések mellett a másik fontos eleme az egyéni támogatásoknak az ösztöndíjpolitika. A határon túli magyar hallgatóknak biztosított magyarországi miniszteri ösztöndíj évtizedek óta stabil eleme a támogatáspolitikának. Mivel a tapasztalatok szerint a támogatottak mintegy fele nem tér vissza a szülőföldjére,⁶⁴ ezért az ösztöndíjpolitikát egyértelműen a Magyarországra való becsatornázás projektjei közé kell sorolni. A nemzetpolitika ezt az ellentmondást a kereslet-kínálati viszonyokra alapozott „egységes Kárpát-medencei felsőoktatási tér”⁶⁵ koncepciójával kívánja feloldani: „A kárpátaljai magyar diákok ugyanolyan feltételekkel kerülhetnek be magyar oktatási részlegekbe akár Beregszászon, akár Budapesten, akár Kolozsváron, akár Marosvásárhelyen. Tehát ez ma már egy egységes oktatási tér, a Kárpát-medence.” (Greza István).⁶⁶ Az ösztöndíjrendszer tehát a magyar nemzetpolitika (és migrációs politika) állatorvosi lova, amit – főleg a határ túloldaláról nézve – ambivalens érzelmekkel fogadnak: „senkitől sem várható el hosszú távon, hogy éhbérért dolgozzék idehaza, miközben Magyarországon is szükség van a szaktudására, amit ott megfelelően tudnak honorálni. Jó hatással lehet a helyzetre egy olyan arányosabb és méltányosabb ösztöndíj- és támogatáspolitikai is, amely segítené a pedagógusok, az értelmiség ithon maradását – amennyiben ez a nemzetpolitikai célkitűzés.” (Orosz Ildikó)⁶⁷

Konklúzió

Tanulmányunkban annak a komplex társadalmi-gazdasági-politikai helyzetnek és viszonyrendszernek a felvázolására tettünk

⁶⁴ Gödri Irén: *A bevándorlók...*, i. m., 2005, 88; Erőss Ágnes et al.: *Tanulmányi célú migráció...*, i. m., 2011, 6–7.

⁶⁵ KIM: *Magyar nemzetpolitika...*, i. m., 2011, 37.

⁶⁶ Ugyanakkor a tervezett nemzetpolitikai lépések nemcsak magyar, hanem ukrán diákok Magyarországra vonzását sejtetik: „Különböző ösztöndíjprogramokat nyitottunk meg [...], de szeretnénk még ezt kiterjeszteni, akár a nyíregyházi egyetemi bázisra alapítva tudnánk hozni további ukrán anyanyelvű oktatási részlegeket.” (Greza István).

⁶⁷ A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola rektora;

<http://www.karpatalja.ma/karpatalja/oktatas/pedagogushianyul-kuzdenek-a-magyar-iskolak/> (Utolsó letöltés: 2016-10-15)

kísérletet, amit közvetlenül vagy közvetve az Ukrajnában lejátszódó geopolitikai változások indukáltak, elsősorban ukrán/kárpátaljai–magyar viszonylatban.

A kelet-ukrán fegyveres konfliktusnak, a behívóknak, illetve a kibontakozó mély gazdasági válságnak súlyos társadalmi konzekvenciái voltak a kárpátaljai népességre vonatkozóan, köztük a magyar kisebbségre is (elhatalmasodó megélhetési problémák, biztonság hiánya, kilátástalanság), melyek átalakították a megélhetési stratégiákat, és dinamizálták – a már korábban sem elhanyagolható mértékű – kivándorlást, etnikai hovatarozástól függetlenül. Az ukrán–magyar migrációs folyamatokat – a fenti tényezőkön túl – alapvetően befolyásolja a magyar nemzetpolitika, kimondottan pedig a magyar állampolgárság könnyített megszerzésének lehetősége.

A magyar kormányzat nemzetpolitikai lépései, és elsősorban a magyar állampolgárság könnyített megadása – mind a bemutatott statisztikai adatok, mind az interjúk tanúsága alapján – felerősítette a Magyarországra irányuló migrációt, továbbá megteremtette a nyugat-európai országokba való elvándorlás lehetőségét. Ez pedig ismételten felszínre hozta a magyar nemzetpolitika hagyományos dilemmáját: a fő cél a külhoni magyar közösségek szülőföldön tartása, miközben az ő anyaországi integrációjuk lenne a legkevésbé költséges a magyarországi demográfiai és munkaerőproblémák megoldására. A kárpátaljai magyarok szülőföldön boldogulásának elősegítésére a magyar nemzetpolitika számtalan kulturális és gazdasági projektet, intézkedést dolgozott ki és valósított meg – főként az elmúlt három évben. Ugyanakkor, egyetértve Bárdi Nándor megállapításával,⁶⁸ mivel a megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények között a migráció, a külföldi tanulás és munkavállalás az új mintaadó norma, ezért ezen „otthonmaradási projektek” már nem érik el céljukat, sőt, az egyszerűsített honosítás vagy a magyar állami ösztöndíjrendszer éppen ellenkező hatást generált.

A számtalan projekt, intézkedés, egyes esetekben az ukrán állami funkciók részleges átvétele – amiből nem csak a kárpátaljai magyarság, hanem a régió egész lakossága profitál – a magyarságpolitikai célok mellett ugyanúgy szolgálja a kárpátaljai befolyás- és pozíciószerezést, továbbá az ukrán munkaerő Magyarországra csábítását (Magyarországra becsatornázás projektjei). Ugyanakkor

⁶⁸ Bárdi Nándor: *A budapesti kormányzatok magyarságpolitikája...*, i. m., 2016.

utóbbinak egyelőre nincs eredménye, és jelenleg nem is látszik reális alternatívának a munkaerőhiány orvoslására. Hasonló stratégiák figyelhetők meg a Visegrádi csoport több tagjánál is (elsősorban Lengyelország és Csehország esetében), akik szintén alkalmaznak adminisztratív-jogi kedvezményeket (például a Karta Polaka), valamint aktív politikákat folytatnak a hallgatók és a szakképzett munkaerő toborzására. E politikákkal szemben az ukrán kormányzat egyetlen eszköze – az instabil politikai és gazdasági viszonyok között – az ország integritásának erősítésére a nemzetépítés és a szimbolikus politizálás.⁶⁹

A megváltozott geopolitikai körülmények eredményeként a meggyengült Ukrajna alkalmas gyakorlóterepként szolgál a visegrádi országoknak a befolyásuk növelésére és az érdekérvényesítésre az ország nyugati periferiáján; kibontakozott egyfajta versenyfutás a humán erőforrás elszívásáért. A kelet-ukrán konfliktus tehát – sok más geopolitikai hatása mellett – közvetlen hatással van a visegrádi országok közti erőviszonyokra is.

Felhasznált irodalom

Bárdi Nándor: Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek 1989 után. In: *METSZETEK*. 2013. 2-3. 40–79.

Bárdi Nándor: *A budapesti kormányzatok magyarságpolitikája*. „A megmaradás útjai – helyzetkép a külhoni magyarságról” című konferencián Budapesten, 2016. május 30-án elhangzott előadás.

Brubaker, Rogers: National minorities, nationalizing states and external national homelands in the New Europe. In: uő: *Nationalism reframed: national minorities, nationalizing states, and external homelands in the new Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 55–78.

⁶⁹ Ezek közül a legfontosabb a „kommunizmustalanító törvénycsomag” (l. Fedinec Csilla – Csernicskó István: *Az Ukrajnából száműzött Lenin...*, i. m., 2016, 85–90), az Euromajdan áldozatainak („mennyei század”) kultusza, valamint az ukrán szimbólumok térhódítása.

- Çağlar, Ayşe: Circular Migration between Hungary and Ukraine: Historical Legacies, the Economic Crisis, and the Multidirectionality of ‘Circular’ Migration. In: Triandafyllidou, A. (ed.): *Circular Migration between Europe and its Neighbourhood: Choice or Necessity?* Oxford, Oxford University Press, 2013, 141–165.
- Çağlar, Ayşe – Gereöffy, Andrea: Ukrainian Migration to Hungary: A Fine Balance between Migration Policies and Diaspora Politics. In: *Journal of Immigrant & Refugee Studies*. 2008. 3. szám, 326–343.
- Čermáková, Dita: Migration between the EU , V4 and Eastern Europe: the present situation and the possible future. The perspective of Czechia. In: Jaroszewicz, Marta – Lesińska, Magdalena (eds.): *Forecasting Migration Between the EU, V4 and Eastern Europe. Impact of Visa abolition*. Warsaw, Centre for Eastern Studies, 2014, 109–121.
- Csergő, Zsuzsa – Goldgeier, James: Virtual Nationalism in Comparative Context: How Unique Is the Hungarian Approach? In: *Central European Political Science Review*. 2004, 16. szám, 40–56.
- Domány András: Áldás vagy veszély? Egymillió ukrán Lengyelországban. In: *168 óra*, 2016. november 3., 13–15.
- Drbohlav, Dušan – Valenta, Ondřej: Czechia: the main immigration country in the V4. In: Eröss Ágnes – Karácsonyi Dávid (eds.): *Discovering migration between Visegrad countries and Eastern Partners*. Budapest, MTA CsFK Földrajtudományi Intézet, 2014, 41–71.
- Élő Anita (2016): Ukránok a spájzban. In: *Heti válasz*, 2016. szeptember 22. 20–22.
- EMN (2015): *Determining labour shortages and the need for labour migration from third countries in the EU. Hungary*. EMN Focussed Study. http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/networks/european_migration_network/reports/docs/emn-studies/13a_hungary_labour_shortages_study_en_may_2015.pdf (Utolsó letöltés: 2016-09-15)

Erőss Ágnes – Filep Béla – Rácz Katalin – Tátrai Patrik – Váradi Monika – Wastl-Walter, Doris: Tanulmányi célú migráció, migráns élethelyzetek: vajdasági diákok Magyarországon. In: *Tér és Társadalom*, 2011, 4. szám, 3–19.

Fedinec Csilla: Some Aspects of Hungarian-Ukrainian Relations in Our Time. In: Padiak, Valerii – Krafcik, Patricia (eds.): *A jubilee collection: essays in honor of professor Paul Robert Magocsi on his 70th Birthday*. Uzhhorod, Prešov, New York, Valerii Padiak Publishers, 2015, 185–194.

Fedinec Csilla – Cserniczkó István: Az Ukrajnából száműzött Lenin: Európai út a kommunizmus öröksége nélkül? In: *Regio*. 2016, 1. szám, 73–124.

Feischmidt Margit – Zakariás Ildikó: Migráció és etnicitás. A mobilitás formái és politikái nemzeti és transznacionális térben. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010. 152–169.

Fox, Jon: From national inclusion to economic exclusion: Ethnic Hungarian labour migration to Hungary. In: *Nations and Nationalism*, 2007, 1. szám, 77–96.

GeneZYs 2015: Kárpát-medencei ifjúságszociológiai felmérés. http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/sajto_prez_2016_jan_28_vegl_bo.pdf (Utolsó letöltés: 2016-02-22)

Gödri Irén: A bevándorlók migrációs céljai, motivációi és ezek makro- és mikrostrukturális háttere. In: Gödri Irén – Tóth Pál Péter: *Bevándorlás és beilleszkedés*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2005, 69–131.

Gödri Irén: Bevándorlás és etnicitás – összefüggések nyomában. In: Hárs Ágnes – Tóth Judit (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010, 87–124.

Greza István: Tájékoztató a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja együttműködésének és összehangolt fejlesztési feladatainak kormányzati koordinációjáért felelős kormánybiztos tevékenységéről. Előadás a Nemzeti Összetartozás Bizottságának 2016. május 3-i ülésén.

IOM [International Organization for Migration], Mission in Ukraine: *Migration in Ukraine. Facts and Figures*. 2013. http://www.iom.org.ua/sites/default/files/eng_ff_f.pdf (Utolsó letöltés: 2016-09-15)

Jaroszewicz, Marta: *The migration of Ukrainians in times of crisis*. Warsaw, Centre for Eastern Studies, 2015. <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2015-10-19/migration-ukrainians-times-crisis> (Utolsó letöltés: 2016-10-10)

Józwiak, Ignacy: Ethnicity, Labour and Mobility in the Contemporary Borderland. A Case Study of a Transcarpathian Township. In: *Central and Eastern European Migration Review*, 2014, 1. szám, 27–39.

Józwiak, Ignacy – Lugosi, Nicole: The Role of Nationalist Narratives and Myths in the Changing Dynamics of Mobility between Ukraine and its Western Neighbours. In: Berghauer Sándor et al. (eds.): *Social Geographical Challenges and Search for Adequate Answers in East-Central Europe of the 21st Century*. Berehovo, 2016, 123–133.

Kántor Zoltán: Nemzetpolitika és állampolgárság. In: *Pro minoritate*, 2015, 4. szám, 36–48.

Kántor Zoltán: *Nemzet, autonómia, kettős állampolgárság*. „A megmaradás útjai – helyzetkép a külhoni magyarságról” című konferencián Budapesten, 2016. május 30-án elhangzott előadás.

Karácsonyi Dávid – Kincses Áron: Az elvándorlás hatása a kárpátaljai magyarság helyzetére. In: *Földrajzi Közlemények*, 2010, 1. szám, 31–44.

Karácsonyi Dávid – Kocsis Károly – Kovály Katalin – Molnár József – Póti László: East-West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? In: *Hungarian Geographical Bulletin*, 2014, 2. szám, 99–134.

KIM: *Magyar nemzetpolitika. A nemzetpolitikai stratégia kerete.* Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, Nemzetpolitikai Államtitkárság. <http://nemzetiregiszter.hu> (Utolsó letöltés: 2016-05-30)

Kincses Áron: *A nemzetközi migráció Magyarországon és a Kárpát-medence magyar migrációs hálózatai a 21. század elején.* Budapest, KSH Műhelytanulmányok, 2015.

Kiss Tamás: Marginalizáció, etnikai párhuzamosság és aszimmetrikus akkomodáció. Az erdélyi magyar közösséget érintő társadalmi és politikai folyamatok. In: *Magyar kisebbség*, 2015, 1–2. szám, 30–64.

Kovály Katalin – Čermáková, Dita: The role of social capital in economic life of the Ukrainian entrepreneurs in Czechia. In: *AUC Geographica*, 2016, 2. szám, 135–144.

Kovács András: A magyarországi bevándorláspolitikai problémái. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből III.* Budapest, Akadémia Kiadó, 2004, 297–312.

Malynovska, Olena: *Trans-border Migration of the Population of the Ukrainian Western Frontier Areas in the Context EU Enlargement.* Warsaw, Center for International Relations, 2006.

Molnár József – Molnár D. István: Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség, 2005.

Soltész, Béla – Zimmerer, Gábor: *Migration between the EU, V4 and Eastern Europe: the present situation and possible future. The perspective of Hungary.* In: Jaroszewicz, Marta – Lesińska, Magdalena (eds.): *Forecasting Migration Between the EU, V4 and Eastern Europe. Impact of Visa abolition.* Warsaw, Centre for Eastern Studies, 2014, 122–138.

Stark Tamás: Magyarország az orosz-ukrán háború árnyékában. http://hvg.hu/velemenyt/20150216_Magyarország_az_oroszukran_haboru_arnyek (Utolsó letöltés: 2016-09-23)

Szabó Brigitta: Vendégváró. Nem tolonganak az ukránok a magyarországi munkáért. In: *168 óra*, 2016. november 3., 10–12.

TANDEM 2016: *Kárpátaljai szociológiai felmérés még publikálatlan eredményei* (bemutatva 2016. november 17-én a Nemzetpolitikai Kutatóintézetben).

Tóth Pál Péter: Nemzetközi vándorlás és migrációpolitika. In: *Kisebbségkutatás*, 2005, 3. szám, 320–329.

Végh Zsuzsanna: Magyar válaszok a Majdan után. In: *Regio*, 2016, 1. szám, 20–48.

DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i3.130>

Dél-Tirol: a kultúra továbbörökítésének biztonsága – végcél vagy a harmonikus együttéléshez vezető első lépcsőfok?

Három interjú dél-tiroli társadalomkutatókkal

A brudbányai-Győri Tamás* három dél-tiroli társadalomkutatót keresett fel és készített velük interjút: Hans Heiss történésszel és politikussal az együttélés történeti, Günther Pallaver történésszel és politológussal a politikai és Siegfried Baur oktatáskutatóval az oktatási/nyelvhasználati aspektusairól. A beszélgetések mindhárom őshonosnak tekintett kisebbség, a német, olasz és ladin kérdését érintik, de a súlypont a német–olasz kapcsolatokra helyeződött.

Interjú Hans Heiss-szal¹

A dél-tiroli németek anyanyelve – pontosabban a helyi dialektusokhoz közel álló irodalmi német – immár több mint négy

* Az interjúkészítő és fordító szakterülete a néprajz, doktorandusz a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Hungarológiai Tudományok Doktori Iskolájában. E-mail: ethnospektrum@gmail.com

¹ A beszélgetés 2015. június 24-én Brixen-Bressanone-ben (Dél-Tirol, Olaszország) készült.

Hans Heiss 1952-ben született a dél-tiroli Brixenben (Bressanone), társalapítója a bozeni (Bolzano) „Régiótörténeti Munkacsoportnak” (*Arbeitsgruppe Regionalgeschichte*) és a *Geschichte und Region/Storia e Regione* nevű folyóiratnak, a puzster-völgyi Niederdorf (Villabassa) turizmustörténeti múzeumának alapítója (*Fremdenverkehrsmuseums Hochpustertal*), dolgozott a bozeni Dél-tiroli Állami Levéltár (*Südtiroler Landesarchiv*) igazgatóhelyetteseként, majd levéltárosaként, számos egyéb muzeológiai és rendezvényszervezői tevékenysége mellett 2003-tól a Zöldek (*Verdi-Grüne-Vörc*) tartományi parlamenti képviselője (*Landtag*) és a Regionális Tanács (*Regionalrat*) tagja.

évtizede elismert államnyelv a régióban, saját parlamenttel és egy korábban már jól kiépített anyanyelvi oktatási intézményrendszerrel rendelkeznek. Ha az eddig vezető útra visszatekint, hogyan látja a dél-tiroli olaszok és németek közötti viszonyt? Milyen irányba fejlődött/változott ez a kapcsolat az 1972-es második autonómiastátútum elfogadása után?

A dél-tiroli nyelvcsoportok² közötti kapcsolat természetesen egy igen lényeges alapelv. Három hivatalosan elismert nyelvcsoportunk van, a legnagyobb a német nyelvű, másodikként az olasz nyelvű és a harmadik, a ladin, azaz a rétoromán nyelvűek csoportja. Persze a németek és olaszok közötti kapcsolat, ahogy azt a mindannyiszor felmerülő kérdés is mutatja, különös jelentőségű.

Az egymáshoz való viszonyulás feszültségektől telített volt, mindenekelőtt Dél-Tirol Olaszországhoz tartozásától, tehát 1919–1920-tól kezdődően. Addig relatív kisszámú olasz ajkú ember élt Dél-Tirolban, az 1910-es osztrák népszámlálás szerint a lakosság 3%-a. Ezt az adatot biztosan meghamisították, valószínűleg több volt, de még így is relatíve kevés. 1919 után viszonylag jelentős számú olasz nyelvű lakosság telepedett meg Dél-Tirolban. Ők ugye elsősorban hivatalnoki és katonai pozíciót foglaltak el, vagy az úgynevezett művelt középosztály tagjai, értelmiségiek voltak, akik mondhatni elfoglalták a területet.

² Az interjúalany következetesen a „nyelvcsoportok” kifejezést használja, amely magyarul a tárgyalt kontextusban nem használatos, a nyilvános kommunikációban így nem a tulajdonképpeni másságot, hanem az összetartozást hangsúlyozza. Sohasem a például Erdélyben is használatos nemzetiség/etnikai csoport, hanem egyedül a nyelvhasználat szerint tesz különbséget; a „kik vagyunk mi?” kérdésre egy közös identifikációs attribútummal válaszol, ennek megfelelően „olasz, német vagy ladin nyelvű dél-tiroliakról”, nem pedig „dél-tiroli olaszokról, németekről vagy ladinokról” esik szó. Legfőbb identitáskritériumnak a közösen belakott teret jelöli ki, mintha mi „román, magyar vagy cigány anyanyelvű erdélyiekről” beszélnének (megjegyzendő, hogy a felmérések alapján a szóhasználat nem a társadalomban meglévő tényleges regionális identitást tükrözi, hanem inkább csak egy értelmiségi törekvő ideologikus, szándékjellelű kifejezője). *(A jegyzeteket az interjúkészítő írta.)*

A történelmi Tirol régió 1919-ben Olaszországhoz csatolt részeinek nyelvi térképe (2011). Forrás:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b0/Language_distribution_in_South_Tyrol_and_Trentino.png

Ez 1921-ben, az első népszámlálásokkor már érzékelhető volt; az olaszajkúak aránya főleg Bozen városában³, de a tartomány nagyobb városaiiban is, úgymint az Európa-szerte híres fürdővárosban, Meranban, vagy Brixenben, ahol most vagyunk, vagy akár Bruneckben, jelentősen megugrott. A fasiszta rezsim természetesen tudta, hogy ezt a tartományt olaszá kell tenniük elnyomó intézkedésekkel, az asszimilációt előmozdítva. Ennek meg is volt a hatása: főleg az 1930-as évektől még nagyobb csoportok vándoroltak be Dél-Tirolba, mert az olasz kormány, az olasz gazdaságpolitika erőszakos iparosítást hajtott végre egy túlnyomórészt agrárjellegű tartományban, ahol a mezőgazdaság mind a mai napig hangsúlyos.

³ A későbbi Bolzanói Autonóm Tartomány fővárosa.

Róma az 1930-as években azt az irányelvet rendelte el, hogy Bozennek ipari városnak kell lennie, így nagy ipari telepeket költöztetett *Provincia di Bolzano* területére, és ezáltal jelentős munkaerő áramlott főleg Észak-Olaszországból Bozenbe. A város 1910-ig túlnyomórészt német ajkú volt, bár többnemzetiségű. Ez a német nyelvű népesség egyszer csak hirtelen kisebbségbe került, amely azzal a következménnyel járt, hogy a két nyelvcsoport egyazon városban lakott, és bár nem ellenségesség, de egyfajta elkülönülés jellemezte őket. Bozen belvárosában, *Bozen Dorfban* a német nyelvű lakosság, az új ipari telepeken és persze a tisztviselői negyedekben nagyrészt az olasz nyelvűek tömörültek. Bozen helyzete tehát ezzel a markáns olasz reprezentációval volt jellemezhető.

Természetesen a németajkúak jelenléte még mindig meghatározó, de a lakosság körülbelül 60%-a már olasz, 35-40%-a német, s egymástól elhatárolódva élnek. Az elkülönülésnek ez a módja 1945 után igen szembeötlő volt: az olasz nyelvű lakosság elsősorban a városokban koncentrálódott, részben a nagyobb vidéki településeken is, főleg a határátkelőhelyeken, de az emberek pusztán egymás mellett éltek. Tehát ez nem egy konfliktusoktól terhes kapcsolat volt, hanem lakhely- és városrészek szerint elkülönülő, külön iskolákat működtető egymásmellettiesség.

Az oktatási intézményrendszert 1945 után szétválasztották. 1943-1945-ig csak olasz tannyelvű iskola működött, 1945-től aztán német anyanyelvű is, illetve néhány ladin nyelvű. A diákközösségek megosztva éltek, egyik helyen a németek, másik helyen az olaszok, az oktatás valamennyi szintjén elkülönülve. A találkozások mindenekelőtt az állam közvetítésével a hivatalokban, a hatósági közintézményekben zajlottak. A kapcsolat tehát nem mondható különösen konfliktusosnak, hanem inkább a bizalmatlanság jellemezte; a német nyelvű lakosság főként az állami szervekkel, kisebb mértékben az olaszokkal szemben volt bizalmatlan. Az olaszokat valamennyire elfogadták, elfogadhatóan kijöttek velük.

Az 1972-es második autonómiastatútum olyan együttélési módot eredményezett, melyet az egyazon társasházban, de külön lakásokban élők helyzetéhez hasonlíthatnánk. Ott van először is a három nyelvcsoport iskolai elkülönülése, három külön iskolarendszer. Említhető továbbá a nyelvcsoportok politikai képvisellete a tartományi parlamentben, világosan megjelölve: jogok

a német nyelvcsoport, illetve jogok az olasz nyelvcsoport számára. A tendencia a községekben, a kultúra területén is érvényesült. Az egyik oldal, a meglehetősen élénk német nyelvű kulturális élet – zenekarok, lövészegyesületek – támogatása elvált a másik oldalon található olasz nyelvű kultúrélettől. A világos elkülönülésből nem lett integrációs kísérlet, az emberek azt mondták: mi megpróbálunk saját iskolákat építeni, saját egyesületi életet létrehozni, tehát volt egyrészt az intézményi megosztottság, másrészt a megbékélés felé vezető út – tehát megbékélés az elkülönülés révén.

Ehhez hozzá kell tenni még azt a pozitívumot, hogy a dél-tiroli nyelvcsoportok között mégis számos hasonlóság lelhető fel. Mindenekelőtt a felekezeti helyzet ilyen: a német és ladin nyelvcsoport, tehát a kisebbség ugyanúgy római katolikus, mint az olasz nyelvcsoport nagy része. Ennek tehát az a következménye, hogy az egyház egyfajta vallási konzernként, „csúcsvállalatként” működik a különböző nyelvcsoportok megbékéltetése érdekében. Igen fontos aspektus, hogy nincsen felekezeti konfliktus, mint más vegyes lakosságú térségekben, ahol protestáns és katolikus, muszlim és keresztény csoportok találkoznak. A vallás így lényeges eszköz a megbékélés eléréséhez. Az egyház, mindenekelőtt a katolikus egyház igen tudatosan próbált fellépni a megbékélés jegyében. 1964 óta egész Dél-Tirol, mindhárom nyelvcsoport egyetlen püspökséghez tartozik, a Bozen-Brixeni Egyházmegyéhez. Ennek feje szüntelenül a megbékélésre intett, bár a templomi istentiszteleteket mind a mai napig külön tartják.

Tartanak kétnyelvű prédikációt is?

Igen, már tartanak kétnyelvű prédikációt is, mindenekelőtt a közös szentmiséken. A norma azonban más. Egy kézenfekvő példával élve: itt Brixenben délelőtt 9-kor és 10-kor van német nyelvű mise, aztán 11 órakor az olasz nyelvű, így a nyelvcsoportok elkülönülnek. De természetesen mindig vannak alkalmak, melyeken együtt vesznek részt, ilyen például a temetés. A német és olasz nyelvű gyászoló hozzátartozók persze találkoznak a templomban, a gyászmisét legtöbbször német és olasz nyelven celebrálják. Ha például az elhunyt olasz volt, akkor túlnyomórészt olaszul prédikálnak, az egyetemes könyörgéseket felváltva mondják németül és olaszul.

A települések szintjén 1972-től érdekes a fejlődés. Bozenben

továbbra is erős az olasz nyelvű többség, a városrészek szerinti szegregáció. A tartomány kisebb településein 1950-60-ig az olasz népesség viszonylag nagy számban képviseltette magát, mert ezeken a helyeken, főként a határ menti településeken, markáns katonai, rendőri jelenlét volt jellemző, az állami hatóságoknak itt kiemelt szerepük volt, amelyet aztán az autonómia következtében elveszítettek. Az olasz hatósági személyek visszavonulása révén a kisebb közösségek teljesen „visszanémetesedtek”. Ez azt jelenti, hogy a községek, melyeknek korábban bizonyos százaléka még olasz nyelvű volt – bizonyosfajta kapcsolódást is teremtve ezáltal – hirtelen egészen elnémetesedtek, így ezek az úgymond természetes találkozások is újra megkritkultak.

Az autonómia még ahhoz is hozzájárult, hogy Dél-Tirol önálló közigazgatásának szerepe jelentősen megnőjön. Az ügyintézés ettől fogva a mindenkori anyanyelven zajlik, tehát ha valaki elmegy a község okmányirodájába vagy az anyakönyvvezetőhöz, az bármelyik nyelvet használhatja, beszélhet németül, olaszul, a ladinok által lakott községekben ladinul is. A válasz aztán természetesen a mindenkori államnyelven hangzik el. Korábban számos állami intézmény volt, ahol csak olaszul értettek, így aztán az emberek is arra kényszerültek, hogy olaszul beszéljenek. Ez így zajlott tehát, a kisebb falvak hivatalaiban a németajkúaknak is olaszul kellett megszólalniuk – jól-rosszul, másként nem tudták volna megértetni magukat. Az autonómia révén aztán mindez megváltozott, ettől fogva senkit sem kényszerítettek, hogy egy másik nyelven beszéljen, amely úgymond a szegregálódást/szegregációt segítette elő.

Mindehhez hozzáadódott a sorkatonaság funkciója. Az általános honvédelmi kötelezettség megszüntetéséig, körülbelül 2000-ig minden fiatal férfinak be kellett vonulnia katonának. Számos dél-tirolit soroztak be ezekről az elzárt, falusias vidékekről, akik aztán a belső olasz tartományokban szolgáltak, például alpesi kiképzésre kerültek Cuneóba, tehát Piemont régióba, vagy Trevisóba, sőt akár Dél-Olaszországba is. Ezeknek a vidéki legényeknek valamennyire olaszul is meg kellett tanulniuk. Nem volt más választásuk, ha azt akarták, hogy a katonatisztek ne ugrassák őket az ott töltött 12 hónapon keresztül. Ez mind a nyelvsajátítás, mind a másik kultúra megismerése szempontjából jó volt. Ott például más olaszokkal is találkoztak, és megtapasztalták, hogy azok egyáltalán nem is olyan rosszak, az ember egész jól eltársaloghat velük, egy Ceccóval vagy

Giuseppével. Az autonómia beköszöntével, a hadkötelezettség megszüntetésével tehát ezek a kapcsolatok is megritkultak.

Az autonómia számos tekintetben békét hozott, megpróbált úgymond egyensúlyt teremteni, hogy az etnikumközi viszonyok se legyenek annyira konfliktusosak. E természetes elkülönülésnek, illetve annak, hogy a német vagy akár olasz nyelvűeknek többé nem szükséges a második nyelvet megtanulni, egyfajta sajátos hozadéka, hogy a csoportok közötti kapcsolatok megritkultak. Ennek ellenére úgy hiszem, főleg Bozenben számos természetes kapcsolat létezik, barátságok kötődnek fiatal németek és olaszok között, és viszonylag sokan vannak azok, akik a másik nyelvcsoporthoz választanak maguknak házastársat. Tehát 15-20 ezer úgynevezett „vegyes házasságról” biztosan beszélhetünk.⁴

Ez hány százalékot jelent?

Pontosan nem lehet megmondani, ezt sohasem mérték, nem létezik statisztika erre vonatkozóan. Csak becslések léteznek, amelyek értelmében 15-20 ezer, különböző nyelvcsoporthoz tartozó személyek által kötött házasság van. Biztosan helytálló adatok, én csak a saját közvetlen környezetemből ismerek 10-15 embert, aki a másik nyelvcsoporthoz választott magának házastársat. Ezek a kapcsolatok természetesnek tekinthetők.

Dél-Tirolban hogyan viszonyulnak a vegyes házassághoz?

Korábban ezt rossz szemmel nézték, tehát ha 40 évvel ezelőtt egy német egy olasszal lépett házasságra, azt abszolút negatívan értékelték. Mára ez relatíve feszültségmentes. Amikor a nővérem 12 évvel ezelőtt hozzáment egy olasz nyelvű férfihoz, a családban ez nem volt téma...

Az olasz családnak vagy Önöknek?

Egyik családnak sem. Persze ez függ attól is, hogy valaki milyen társadalmi rétegből érkezik. Ha a társadalmi különbségek nagyok, akkor megjelenik az elkülönülés igénye.

⁴ Az interjúalany a kifejezést távolságtartóan, ironikusan használja.

Hogyan jellemezhető ugyanez a jelenség a falusi közösségekben?

Vidéken az figyelhető meg, hogy az emberek Olaszországhoz fűződő viszonya mondhatnánk igencsak megromlott. Az ottaniakban nagyon negatív Olaszország-kép él. Az 1960-70-es években, az én fiatalkoromban, tehát 40-50 évvel ezelőtt Olaszország még rendkívül vonzó államnak tűnt. Ha a dél-tiroliak akkoriban Olaszországra tekintettek, azt mondták: bár nem tartozunk szívesen ehhez az államhoz, de ez az Olaszország gazdaságilag nagyon sokat fejlődött, a Német Szövetségi Köztársasághoz hasonlóan gazdasági csodát vitt véghez, ez egy *miracolo economico*. Az olasz kultúrát érdekesnek láttuk, az olasz filmeket, az olasz irodalmat akkoriban nagy érdeklődés övezte, és persze az olasz *lifestyle*-t is, a divatot, a zenét. Ez a vonzerő az elmúlt 10-15 év krízise nyomán jelentősen megcsappant.

Olaszország ma nagyon sok dél-tiroli számára – én azt mondanám, egy igen számottevő kisebbség, mindenekelőtt a falusi közösségek számára, ahol nem élnek olaszok – egy *failing state*⁵, amely az eladósodás, a magas bűnözési ráta, a bürokrácia és a kifogásolható igazságszolgáltatás miatt halálra ítéltetett. Mindezek számlájára írható, hogy Olaszország, az olasz társadalom, az olasz polgártársak iránti érdeklődés jóval visszafogottabb ma, mint az én ifjúkoromban. Akkoriban az olasz fiatalok civilizációs szempontból is előrébb jártak. Mi úgymond „szegény dél-tiroliakként” nőttünk itt fel, városi kultúra és modernitás nélkül, miközben az olaszok egy modern életstílust testesítettek meg, lazák és könnyedek, jól öltözöttek, városiasak, beszédesek voltak... Időközben, az autonómiának köszönhetően a dél-tiroliak is behozták a lemaradásukat. Már nem érzik többé ezt a civilizációs hátrányt, amely 40 évvel ezelőtt az olaszokkal szemben még kitapintható volt, mikor azok néha úgy emlegették a dél-tiroliakat, mint *bacanottik*, mint műveletlen parasztok... Ez azonban megváltozott.

A dél-tiroliak immár fölényben érzik magukat, és – főként a falvakban – úgy tekintenek Dél-Tirol Olaszországhoz való tartozására, mint ami idővel változni fog. Vidéken sok helyütt érződik az a közhangulat, mely szerint holnaptól talán már nem is

⁵ Hanyatló állam.

tartozunk ehhez az államhoz, és az olaszokra sincs többé szükségünk. Egy problémás köztes állapot ez: a nyelvcsoportok között feszültségmentes viszony áll fenn, amely egy jónak mondható, nem épp közeli, de éveken keresztül bizalmas, ugyanakkor meghittség nélküli közömbös kapcsolat. Azaz nem szeretjük a másikat, de egymás mellett élünk, ismerjük egymást. A helyzet egy kiüresedett házastársi kapcsolatra hasonlít, ahol a felek már nem táplálnak mély érzelmeket egymás iránt. Korábban erősebb volt az Olaszországgal szembeni elutasítás vagy a Dél-Tirolhoz való húzás, mára ezt úgy összegezhethetnénk, hogy ismerjük egymást, egymás mellett élünk, de ennek az együttélési formának egészében véve nincs sok jövője.

A német elemi- és középiskolába, gimnáziumba járó diákok 7-től 18 éves korukig kötelesek heti 2-3 órában az olaszt mint úgynevezett második helyi nyelvet tanulni. A helyzet fordítva is áll: az olaszok németül tanulnak. Ezeket az órákat a diákok végigülik, azonban gyakran nem jutnak el odáig, hogy a második államnyelvet rendszeren megtanulják. Az oktatási intézmények a képzési időből igen jelentős hányadot, 1000-1200 órát fordítanak erre, anélkül, hogy a lakosság végül jól tudna németül vagy olaszul. A német vagy olasz nyelvtudás még mindig nem magától értetődő egyik nyelvcsoport számára sem. Nagyon sok német anyanyelvű van, aki viszonylag jól beszél olaszul, olaszok is vannak, akik jól tudnak németül, de ez még messze nem folyamatos, tökéletes két- vagy háromnyelvűség, egyedül a ladinok nyelvi kompetenciái jók. Ők paritásos oktatási rendszerrel rendelkeznek, az ilyet kellene támogatni.

Vannak ismeretei arról, hogy vajon a német nyelvű népesség hány százaléka nem beszél az irodalmi német nyelvet?

A dél-tiroliak még rosszabbul beszélnek az irodalmi németet, mint az olaszt, tehát jóformán nem is. Megfigyelhető egy erősödő tendencia, miszerint az emberek egyre inkább a dialektust használják, sok faluban dialektusban beszélnek, az idióma köznyelvvé válik, az irodalmi német pedig egyre inkább értékét veszti. Korábban inkább az irodalmi német volt vonzó, gyakran használatos, mára viszont leértékelődik, és a dialektust beszélnek. Az identitások lokalizálása figyelhető meg. Minden falu arra törekszik, hogy a saját dialektusát ápolja, sőt az emberek az egyes völgyek közti eltéréseket is jól

ismerik. A globalizációban jelentősen felértékelődött a lokalitás. Ha mondjuk a 20 éves fiatalok SMS-használatát is megnézi, az egész dialektusban van. Az angolt hallani ma sokat, azt szívesen beszélik, hisz globális nyelv és könnyen tanulható.

Mit érdemes tudnunk az osztrák-magyar monarchiabeli trentói⁶ kérdésről?

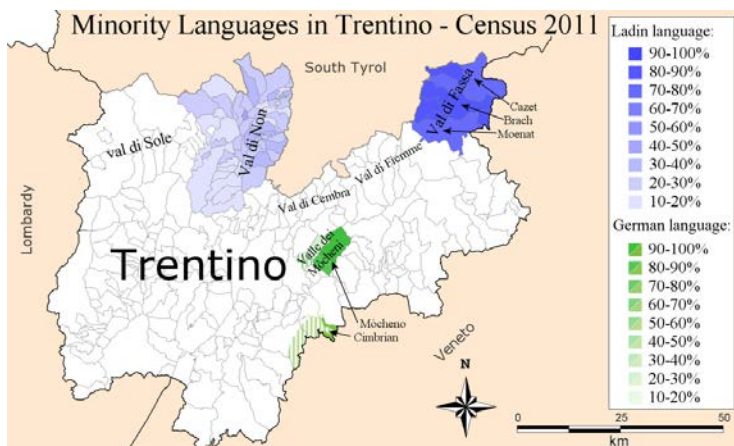
Tirol 1814 és 1918 között az Osztrák-Magyar Monarchia koronaországa volt, és három mai tartomány területén oszlott meg, ezek: Észak-Tirol, amely Tirol néven egy mai osztrák szövetségi tartomány, Dél-Tirol/Provincia di Bolzano, amelyet a három említett nyelvcsoporthoz tartozók lakja, és végül Trentó. Trentó tehát e koronaország része volt, és többségében olasz nyelvű. Hosszú ideig, 1803–1804-ig bizonyos fokú önállóságot élvezett. Mint a birodalom e legdélebbi tartománya, területének jelentős hányada a trienti hercegezség,⁷ tehát egy valamikor fejedelemségnek és egyházmegyének számító alakulat része volt, úgymond autonóm terület. 1814-ben aztán Trentó Ausztriához került, és az osztrák közigazgatás viszonylag rosszabbul bánt ezzel a Trentóval, mint más, német nyelvű országrészekkel. Egészen 1848-ig kevesebb adót forgattak vissza e déli tartományba, tehát tudatos állami befektetés nem történt, sokkal inkább alulreprezentált volt ez a terület. 1848-ban érkezett aztán a forradalom, amely Trentóban robbant ki, 1848 márciusában éppen a forradalmat irányító politikai elit támogatásával. A városi polgárság követelte, hogy Trentónak önálló közigazgatást engedélyezzenek. Tehát az 1849-es kremsieri alkotmányozó országgyűlésen szálltak síkra azért, hogy Trentó önrendelkezést kapjon, s maga Trentó mint fogalom is itt merült fel először. Azelőtt vagy Dél-Tirolnak, vagy

⁶ A tartomány nevét a német ajkú interjúalany következetesen *Trentinonak* nevezi, amely az olasz megjelölés német átvétele, régies, némileg pejoratív kifejezéssel *Welschtirolnak* is mondják (szó szerinti fordításban „Idegentirolnak”). A magyar fordításban a Trentó kifejezést használom, bár rögzült forma híján ékezet nélkül is feltűnik magyar nyelvű szövegekben.

⁷ Az egyházmegye esetén a magyar nyelvben a német megjelölés honosodott meg, a trienti hercegezség Trentó városára vonatkozik, amely a vele azonos nevű tartomány fővárosa (*Autonome Provinz Trient/Provincia autonoma di Trentino*), németül *Trient*, olaszul *Trentino*, latinul *Tridentum*, s ennek magyarosított változataként még *Trident* is használatban van.

Déli Járásnak, vagy a hajdani hercegersekségnek nevezték, míg 1848-ban Trentó a harc jelszavaként merült fel. A trentóiak egészen 1914-ig túlnyomórészt autonómiapártiak voltak, ami azt jelenti, hogy nagy részük szerette volna az Innsbrucktól, a tartományi fővárostól való elszakadást. Ennek a 2-300 000 lakosú Trentónak saját koronaországot akartak, saját közigazgatási egységet, ahol az olasz nyelvű lakosságnak saját politikai képviselője, saját országgyűlése lenne. Így lehetőségük adódna a jövőjüket jobban alakítani, a német ellenőrzéstől függetlenül.

Míndez jogos is volt, mert például az Innsbruckban tartott tiroli országgyűlésen a trentói képviselők arányaiban is mindig jóval csekélyebb mértékben voltak jelen, mint a német nyelvűek. Egyébként is kisebbségben voltak, de a politikai képviselőtüket tekintve még inkább. Ennek ellenére a trentói keresztényszociális irányultságú csoportok 1890 körül komoly fejlődést éltek meg. A Keresztényszociális Párt (*Christlichsoziale Partei* – CSP) egész Ausztriában hatalmasat lépett előre, célzottan próbálkozott Trentó számára a fejlődés távlatait biztosítani. A CSP egyrésztől támogatta az autonómiát, de ugyanakkor erős, mindenekelőtt gazdasági szövetkezetekből álló kooperatív hálózatokat épített ki. Az egész Habsburg Birodalomban a trentóiaknak voltak a legerősebb partnerségi kapcsolataik. Azt is mondhatnánk, hogy az önszegélyezésnek egy kölcsönös formáját hozták létre. Egyre több anyagi forrást sikerült Trentóba irányítani, és előmozdították az infrastruktúra, így főleg a vasút kiépítését 1890 körül. A többség épp az autonómiát tűzte ki célul, de a polgári és nemzeti liberálisok egy jelentékeny csoportja az Olaszországgal való egyesülést óhajtotta. Az irredenták, akikből Trentóban is akadt, azt mondták: meg kell próbálnunk az új Olasz Királysághoz csatlakozni. Olaszország 1861-től volt egyesült nemzet, és ez az egyesült nemzet a bekövetkezendő egyesüléshez már épp csak Trentó tartományt és a kikötőváros Triesztet kívánhatta magához csatolni, mint ahogy az olaszországi és trentói irredenták politikai követelése is éppen az egyetlen és közös haza létrehozása volt. Ez némileg nehéznek tűnt, mivel az Osztrák-Magyar Monarchia, Németország és Olaszország pontosan 1882-ben kötötték meg az úgynevezett Hármasszövetséget. Formálisan szövetségesek voltak tehát, és ez a kötelék tulajdonképpen a jó viszonyt, az ellenségeskedés elkerülését foglalta magában. Ebből kifolyólag az olaszországi irredentizmust sosem tartották nagyra.

Trentó nyelvi térképe (2011). Forrás:

https://en.wikipedia.org/wiki/Ladin_language#/media/File:Language_distribution_Trentino_2011.png

Ezek az irredenta tendenciák 1915-től természetesen jelentősen megerősödtek, mert ugye a háború Olaszország hadüzenetével az év májusában elkezdődött, amire válaszul az osztrák katonai diktatúra rendkívül kegyetlenül bánt a trentóiakkal. 110 000 személyt evakuáltak, elszállították őket a trentói frontról, hiszen ott az olasz csapatok vonultak föl, több hadszíntér is kialakult. Így körülbelül 115 000 trentóit Csehországba és Alsó-Ausztriába, úgynevezett barakktáborokba deportáltak, majd a háború ideje alatt ott is tartották őket. Trentóban a katonai diktatúra nagyon keményen lépett fel, elnyomással és elnémetesítéssel próbálták a lakosságot szigorú ellenőrzés alatt tartani. Megkísérelték a helynévtáblák németre cserélését, a hely germanizálását, és valójában azt mutatták meg: „egyáltalán nem bízunk bennetek.” És ez persze erősítette a korábbi tendenciát, tehát az Ausztriától való elszakadás követelését.

Kiemelhető mindenekelőtt Cesare Battisti (1875–1916), aki egy itteni kulcsfigura volt, trentói születésű szocialista politikus és geográfus, a helyi viszonyok nagyon jó ismerője. Ő 1914-től fogva az elszakadásért szállt síkra, Olaszországba menekült, ahol Trentónak az országhoz csatlósáért küzdött. 1916-ban az osztrák

csapatok mint tisztet elfogták, és Trentó városában kegyetlen módon kivégezték. Az akasztásról készült képek bejárták Ausztriát; ezek az iszonyatos felvételek csak még inkább fokozták a trentóiak Ausztriával szembeni ellenségességét. A korabeli állam és tartománya közötti problémás viszony, amely Trentónak a politika és gazdaság terén elszenvedett negatív megkülönböztetésével magyarázható, a világháborúban aztán végképp megromlott. A trentóiak kezdetben nagyon boldogok voltak, hogy 1918-ban Olaszországhoz csatolták őket. A hamarosan beköszönő fasizmus ideje alatt persze már sajnálták, hogy nincs többé a „jó öreg” osztrák adminisztráció, az osztrák fennhatóság alatt ugyanis biztosították a jogot, hogy saját iskolákat alapítsanak. 1915-ig tehát az iskolákat nem germanizálták, az 1867-es birodalmi alkotmány 19. cikkelye szerint valóban joguk volt az anyanyelvi oktatáshoz. A saját kultúrájukat is áptolták, tehát a fasizmus idején már kivilágott, hogy az osztrák uralom tulajdonképpen mégsem bánt annyira mostohán a trentóiakkal.

Majd a második világháború után, 1946-tól egy igen erőteljes, az autonómiáért küzdő mozgalom ütötte fel a fejét, azt hangoztatták: *noi voliamo retornare...*, újra saját önkormányzatot akarunk, hiszen osztrák fennhatóság alatt ez egészében lehetséges volt, ugyanezt szeretnénk a fasizmus húszéves negatív tapasztalata után, immár olasz fennhatóság alatt. A trentói kérdést tehát Ausztria, Bécs nem kezelte jól. Trentónak valójában már 1860-ban saját parlamentet, saját költségvetést és önálló kollektív jogokat kellett volna biztosítani, akkor egy sokkal lojálisabb régió lehetett volna, és talán nem is óhajtották volna az Ausztriától való elszakadást.

Kérem, vázolja fel az elmúlt időszakban Dél-Tirolra jellemző emlékezetpolitikát.

Igen, az emlékezetpolitika mindig nagyon fontos szerepet játszik, így van ez Dél-Tirolban is, hisz az emlékezőpolitika, a megemlékezések általában rendkívül megosztottak. Nagyon különböző kollektív emlékezetek léteznek. Ez mára igen szembetűnő; a németajkúak egy nagyon jól kidolgozott kollektív emlékezettel rendelkeznek, melynek az évtizedes iskolai oktatás, a családi elbeszélések és a nyilvánosságban zajló kollektív megemlékezések – mint egyfajta „begyakorlás” – következtében sajátos jegyei alakultak ki. Tehát

Dél-Tirol kapcsán a német nyelvűeknek létezik egy saját történelemszemlélete és emlékezési módja, amelyek viszonylag kanonizáltak, rögzültek. Ez a történelemszemlélet a német lakosságot áldozatszerében, üldözöttként mutatja be. Ennek elemei Dél-Tirolnak Ausztriától való 1919-es elszakítása, azután a fasizmus ideje alatti szenvedések, majd a borzasztó kihívás, melyet 1939-től kezdődően az optálás jelentett, és amely számos dél-tiroli elvándorlását eredményezte; továbbá, hogy a dél-tiroliak körében a második világháború rengeteg áldozattal járt, míg fáradtságos menetelés vette kezdetét az 1972-es autonómia eléréséig, amikortól a régió helyzete fokozatosan javulni kezdett. Tehát egy szenvedés- és fejlődéstörténet, egy némileg vallásos színezetű alapnarratíva figyelhető meg; aláereszkedés a fasizmus poklába, majd újra felemelkedés egy pozitív helyzetbe. Ez olyan kanonizált történetmondás, amely a dél-tiroliak esetében könnyen előhívható. Ha ma az utcán egy idősebb vagy fiatalabb dél-tirolit megkérdez, hogyan látja a tartomány történetét, mit tud az elmúlt évtizedekről, milyen volt a fasizmus ideje alatt: a válaszban ott az elmúlt szenvedés, az azt követő felemelkedés és a mostani jobb idők. Ez egy kanonizált történet, melyben mi a történelem áldozatai voltunk, míg a saját ügyességünknek köszönhetően kivívtuk a szabadságunkat.

A komplexebb történelemszemlélet, amely azt is magában foglalná, hogy hagyták magukat a náciizmusba sodródni, hogy nagy volt az itteniek felelőssége is – mindez sokkal kevésbé elterjedt. A német nyelvűek oldalán tehát kanonizált történetmondás figyelhető meg; az olasz nyelvűek esetén mindez sokkal összetettebb. Az olasz nyelvűek emlékezéskultúrája Olaszországban egyébként is rendkívül ellentmondásos. John Foot angol szerzőnek, aki az olasz emlékezéspolitikáról ír, van egy nagyon szép könyvcíme: *Fratture d'Italia, (Töréspontok Olaszországban)*. Olaszország múltpolitikája széttöredezett, mind a fasizmus, mind a nemzetiszocializmus értékelését tekintve. A fasizmust mondhatni a pokolba száműzte, Olaszország ellenállási mozgalomban betöltött szerepét pedig felértékelte. Léteznek azok a tendenciák, amelyek a fasizmusra mint pusztá epizódra tekintenek az egyébként pozitív nemzeti narratívában. Megfigyelhető tehát a fasizmus ártatlanként való ábrázolása és a nemzetiszocialistákkal szembeni áldozatszerp: Olaszországot 1943-ban elfoglalták, és majd' 600 000 olaszt

Németországba deportáltak. A fasizmus fennállásával kapcsolatos saját felelősségről gyakran tudomást sem vesznek, a fasizmus által folytatott gyarmati háborúkat, a barbár etiópiai népirtást egyszerűen elfelejtették, tehát nem létezik emlékezőskultúra, illetve az nagyon töredezett. Dél-Tirolban a fasizmus szerepét valójában sohasem dolgozták fel. A dél-tiroli olaszok számára a fasizmus a tegnapi története – elmúlt. Lehet, hogy egy kicsit rossz volt a dél-tiroliaknak, de mégsem volt annyira szörnyű. Hiszen a fasizmus ugyebár a nácihoz viszonyítva egy puha diktatúrának tekinthető, modernizációs hatásokkal. A dél-tiroliaknak egészen jót tett, hiszen ezáltal elektromos hálózathoz jutottak. Mi építettük ki az egész ipari ágazatot, így lett munkahelyetek, és ez mind nagyon jó... Tehát a fasizmus korlátozta ugyan a nyelvi jogokat, de előnyei is voltak. Nem kerül így sor a fasizmus elimináló, asszimiláló módszereinek az értékelésére. A dél-tiroli német nyelvűek a saját áldozatszerepüket látják, az olasz nyelvűek csoportja viszont nem vállalja saját felelősségét a fasizmusért. „Mi már nem vagyunk ezért felelősek” – tehát nem az a helyzet, mint Németországban, ahol az emberek még mindig felelősnek érzik magukat a nemzetiszocializmusért: „a fasizmus már a múlté, az lejárt, a fasizmus nem is tett semmi rosszat...”.

A vita egy bozeni építmény nyomán bontakozott ki. A győzelmi emlékművet (*Monumento alla Vittoria/Monument des Sieges*) 1928-ban emelték egy első világháborús diadal örömére. A szobrot természetesen hamisítatlan fasiszta szimbolika határozta meg, amelyet az úgynevezett *fasces*ből alakítottak ki. A fogalom bárdal összekötözött vesszőnyalábot jelent, amely a Római Birodalom, majd a fasizmus hatalmi jelvénye volt. Ebben a kontextusban az olasz nemzetnek és a fasizmusnak az osztrák-magyar hadsereg, a germán civilizáció és a helyi tiroli kultúra felett aratott győzelmét testesíti meg. Rendkívül agresszív emlékmű, így a németajkúak már régóta a szobor lebontását vagy felrobbantását, azaz valamilyen módon történő megsemmisítését óhajtották. Az olaszajkúak viszont azt mondták: nem, ez a történelmünk része, nekünk identitás-szimbólum, az emlékmű negatív tartalma rég elvesztette aktualitását, ma már béke honol, és nekünk csak arra van itt szükségünk, hogy a történelem tanúját láthassuk a szoborban, és akkor kitűnően megértjük egymást. A német nyelvűek válasza viszont az, hogy ez az imperializmus emlékműve, le kell bontani.

De a térről is heves viták robbantak ki, mindenekelőtt 2002-ben. Akkor azt próbálták meg elérni, hogy a győzelmi emlékmű körül lévő Győzelem Teret (*Piazza della Vittoria*) Béke Térré (*Piazza della Pace*) nevezzék át. Ezt Giovanni Salghetti Drioli akkori polgármester rendelte el és meg is valósította. Erre viszont a jobboldali olasz pártok, a *Movimento Sociale Italiano*, illetve az *Alleanza Nazionale* és *Forza Italia* kiereszkoltak egy népszavazást, amelyben azt követelték, hogy a teret nevezzék vissza Győzelem Térré. 2002-ben aztán, tehát ugyanazon év októberében a referendum eredménye az lett, hogy a voksolók közel 60%-a a tér nevének visszaállítása mellett szavazott. Ez a nyelvcsoportok közötti kapcsolatot valóban nagyon hektikussá tette. A német nyelvcsoport részéről ott volt a csalódás; ők ugye azt szerették volna, hogy legalább a teret ne nevezzék többé Győzelem Térnek, az emlékmű már korábban is ott volt, annak az elhordását már tovább nem is követelték.

Majd időközben a két oldalon megpróbálták a különböző történelemszemléleteket valamelyest egymáshoz közelíteni: a szobrot mára egy látogatható emlékhellyé alakították át, ahol az építmény eredetének bemutatására nagyon jó történelmi, politikai magyarázatokat állítottak össze. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a németajkúak oldalán kialakult az emlékművel szembeni elfogadás, a legtöbb dél-tiroli mára azt mondja: rendben, ez a faszizmusnak egy relikta, de mint olyat is kell értékelni, maradjon a helyén. Másrészt az olasz nyelvcsoport tagjai is megpróbálják belátni, hogy mit jelentett a faszizmus a dél-tiroliak számára. Létezik tehát egyfajta próbálkozás, hogy kölcsönösen megértsük egymást, de ez nagyon-nagyon lassan halad. Az emlékezetpolitika a korábbiakhoz hasonlóan ma ugyanolyan megosztott, mint számos tekintetben maga az együttélés. A nyilvános szférában gyakran tapasztalt megosztottság így ebben az emlékezőpolitika által kitermelt szoborban is kifejeződik. Ha a nyelvcsoportok is közelebb kerülnek egymáshoz, ha kölcsönösen megtanulnak a másik mentalitása szerint gondolkodni, akkor az emlékezés, az emlékek is közelíteni fognak egymáshoz. Mindez alapvető fontosságú, jóllehet Dél-Tirolban csak bizonyos esetekben működik, mindenesetre léteznek jelentős előrelépések, legalábbis reméljük.

Milyen összefüggést lát a hatalom, a gazdasági prosperitás és a kisebbségi jogok biztosítása között? Hogyan befolyásolta a dél-tiroli turizmus fejlődése az olasz- és német nyelvű csoportok együttélését?

A nyelvcsoportok közötti béke döntően valóban attól függ, hogy a jólét, a gazdaság színvonala milyen fokú a tartományban. Tehát abban a pillanatban, amikor a dél-tiroliak, és minden nyelvcsoport meglehetősen jól él, akkor a konfliktusok kevésbé élesek. Ha mindenkinek munkája és elfogadható jövedelme van, ha felszámolódik a szegénység, akkor az etnikai konfliktuspotenciál is csökken, a nyelvcsoportok együttélése nem kifejezetten problémás. Erre mint előfeltételre lehet tekinteni. A gazdasági prosperitás a nyelvcsoportoktól függően különböző szinteken áll. A termelőeszközök nagy része a német nyelvcsoport kezében van. Ez azt jelenti tehát, hogy a mezőgazdaság szinte kizárólag a németeké. Az összes parasztgazdaságot, a gyümölcsösöket, a rendkívül intenzív mezőgazdaságot ők irányítják. Az ipart és kézműipart ugyancsak túlnyomórészt németek dominálják, főleg ami a középvállalkozásokat illeti; az ipari szektor is, a korábbiakkal ellentétben, nagyrészt német. A kereskedelem–földművelés–turizmus hármas szektorának utolsó eleme ugyancsak túlnyomórészt német. Az olasz nyelvű népesség mindenekelőtt a közszolgáltatásban, a tanári pályán, a hivatalokban tevékeny. Részből szabadfoglalkozásúak, tehát ügyvédek, építészek, technikusok, és végül a bozeni kereskedések egy része szintén olasz kézben van. Ennyiben tehát a gazdasági területek is meglehetősen elkülönülnek. Ez azt jelenti, hogy a dél-tiroli németek elsősorban amiatt érzik itt magukat biztonságban, mert a termelőeszközök nagy részét ők birtokolják. Gazdasági biztonságukat a hotelek, a szép tágas ipari csarnokok adják, a mezőgazdaság is hozzájuk köthető, és mindez politikai szempontból is biztonságot nyújt számukra. Az olaszoknak így az az érzésük, hogy a terület a németekhez tartozik, hogy az ország továbbra is a németeké, akik autonómok, és még a termelőeszközöket is ők birtokolják. Ez egy viszonylag előnytelenebb időszak az olaszok számára.

A turizmus mind a találkozások generálásában, mind az identitás kialakításában fontos szerepet tölt be. Dél-Tirolnak a jelentősége turisztikai régióként az Alpokban elismert, a tartományban évente 29 millió éjszakát foglalnak le, ami egy nagyon komoly szám, egyike a

legjelentősebbeknek a térségben. Mindez a turizmust erős identifikációs tényezővé emeli, amely kiemelkedést és reklámot biztosít a tartománynak, Dél-Tirol így nemcsak Európa-, de világszinten is nevet szerezhet magának. Az olaszok érdeke a turizmusban pedig az, hogy nagyon sok olasz jöjjön Dél-Tirolba üdülni, és nekik nagyon tetszenek a hegyek, az életforma, a gyalogtúrázás és a síelés, minden *bellissimo, così, state così bene...* Itt mindenhol tisztaság van, ez is bejön az olaszoknak: *tutto pulito le strade sono, perfetto...* Az utak tökéletes állapotban vannak, a kórházak nagyon jók. Sok olasz, aki délről érkezik, az itteni kórházakba jön kezeltetni magát. És azt mondják, hogy itt minden olyan szép tiszta, ez már szinte német; hogy ez egy csodálatosan működő régió, amely Olaszországhoz tartozik ugyan, de úgy működik, mintha Németországban lenne.

Ez így egy kicsit ellentmondásos, hogy a Rómából vagy Milánóból érkező olaszok azt mondják, itt kiválóan működnek a dolgok, de azt is hozzátesszik, hogy mindez csak azért van, mert Dél-Tirolnak annyi a pénze. Tehát mindig azt mondják, hogy ez a szép régió csak azért működik annyira eredményesen, mert Olaszország olyan sok pénzt bocsájt a rendelkezésére. Ez részben igaz is, mert az autonómia nagyon sok finanszírozási lehetőséget kínál, ugyanakkor igen gyakran pontosan az autonómiának mint öngazgatásnak, mint félig-meddig hatékony nyilvános adminisztrációnak a szerepét hagyják figyelmen kívül. Emiatt meglehetősen ambivalens a helyzet a turizmussal is, ami a büszkeség kifejeződése és forrása az itteni népesség számára. Ha a dél-tiroli olaszok Olaszországba mennek, akkor: *...facciamo tutto bene*, tehát mi mindent egész jól csinálunk otthon, mesélik lenn Olaszországban, de ha itt vannak, akkor az itteni helyzettel szemben egy kicsit visszautasítóak, Olaszországban ugyanakkor már nagyon büszkék Dél-Tirolra – s ez kissé ellentmondásos. És azok az olaszok, akik ide feljönnek Dél-Tirolba üdülni, azt mondják, ó, milyen csodálatos itt, *che bello, o paese... che bello le dolomiti*, fantasztikus. Ezt ugyanakkor mind csak kölcsönkapták Olaszországtól, mert Olaszország annyi pénzt pumpál ebbe a tartományba, ezért is lett annyira jól működő.

Ha a gazdaságot tekintjük, Dél-Tirol a leggazdagabb húsz jóléti régió között szerepel Európában, de ez a jómód olasz szemszögből nézve olyasvalami, ami a „szegény olasz állam” adófizetőinek pénzéből valósult meg.

Hogyan értékelné az együttélés jelenlegi tendenciáit? Milyen szerepe van ebben a fiatal generációnak?

Ez az ország jövőjének a kérdése. A tendenciák ellentmondásosak. Az autonómia a nyelvcsoportok közötti viszonyban előrelépést jelentett, a csoportokat közelebb hozta egymáshoz. Gyakoribbá vált az érintkezés, egyre nagyobb fogékonyságot mutatnak a másik megértésére. De azt a közös meggyőződést viszont nem sikerült a felszínre hoznia, hogy ez az ország a különböző nyelvcsoportok együttműködése révén tud fejlődni. Tehát nem fejlődött ki egyfajta konszenzus, *modus vivendi*, amely azt mondaná: mi egy többkultúrájú ország vagyunk, mi vagyunk a híd a kultúrák között, nálunk az emberek három-négy-öt nyelven beszélnek. Ehelyett ez olyan együttélés, amely mindig behúzott kézfékkal araszol előre, nagy óvatossággal, szkepszissel és jó adag félelemmel, és a rendelkezésre álló lehetőségeket sosem használják ki igazán. Az 50-60 évvel ezelőtti állapotokhoz képest óriási az előrelépés, a gyerekkoromban a nyelvcsoportok még valóban elutasították egymást. A társadalomban meglévő elkülönülés éles határokat von az emberek közé, ez még mindig nagyon jól kitapintható. Még akkor is, ha egyéni szinten nagyon gyakran képesek felülemelkedni. Az elmúlt 5-10 évben az emberek azon vágyuknak is hangot adtak, hogy az együttélésnek immár örökre véget vetnének. Egyre inkább nő azon német ajkú fiatalok száma Dél-Tirolban, akik az Olaszországtól való végleges elszakadást, az önálló, független állam megalapítását vagy az Ausztriával való egyesülést óhajtják. 25 százalékra becsülném a dél-tiroli német fiatalok között azok arányát, akik az Olaszországtól való elszakadást, egyúttal az itteni olaszoktól való elkülönülést támogatják.

Tehát egyrészt itt vannak az egyre sikeresebb integrációs kísérletek, egymás jobb megértése, másrészt a tartós közömbösség, fáradságos együttélés, és végül az elszakadás utáni sóvárgás. Nagyon meghatározó, hogyan mennek a dolgok Olaszországban: ha a gazdaság újra felfelé ível, ha sikeres reformokat visznek keresztül, akkor biztosan javul az országhoz fűződő viszony is, az ellenségesség képzete pedig gyengül. Ugyanakkor az is fontos kérdés, hogyan változnak a Róma és Bozen közötti kapcsolatok: ha a kapcsolatok pozitívak, akkor az együttműködés is jobb. Úgy vélem, a fiatalok körében a szkepszis igen erős. Ha Európa kudarcot vall, ha

nem sikerül a közös európai fejlődés új útjait megtalálni, akkor az együttélés Dél-Tirolban továbbra is nehéz marad. E problémák persze egészen jelentéktelenek, ha Európa vagy a világ más kisebbségeinek sorsával hasonlítjuk össze a helyzetet, „lucky problems”⁸, mondhatnánk. Arra is rámutatnak ugyanakkor, hogy milyen nehéz egy konfliktushelyzetből egy határozottan produktív állapotba jutni. Ez Dél-Tirolban még nem sikerült, és azt hiszem, hogy a jövőben sem fog.

*

*Interjú Günther Pallaverrel*⁹

Ha visszatekint arra a fáradtságos, ugyanakkor eredményekben gazdag útra, amely a dél-tiroli társadalmat a második, 1972-es autonómiastatútumig elvezette, hogyan látja a regionális és nemzetközi politika, a civil társadalom és a terrorizmus szerepét a kisebbségi kérdést illetően?

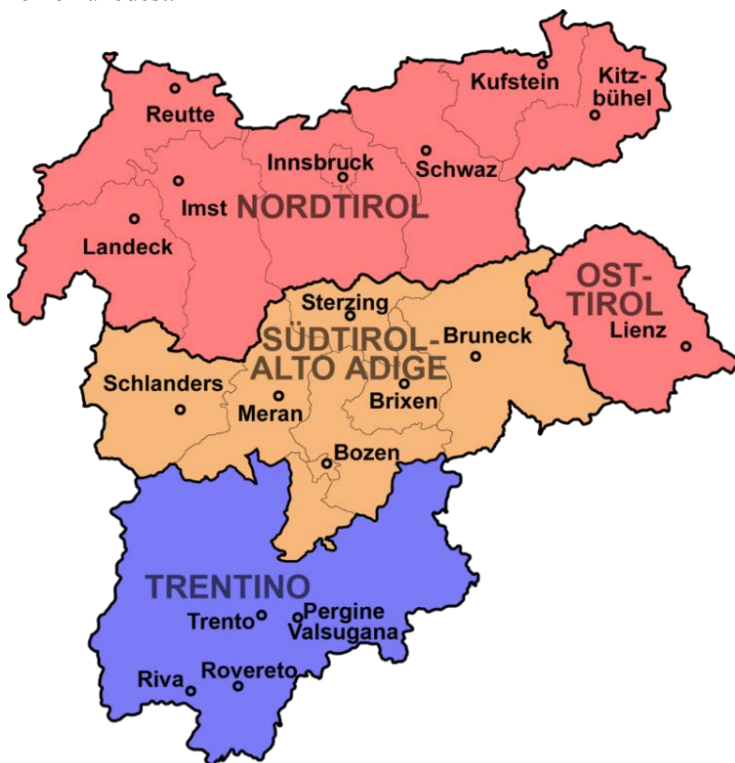
A terrorakciók 1956-ban kezdődtek, majd 1961-ben tetőztek. Céljuk az önrendelkezés kiharcolása volt, de valójában Dél-Tirol visszacsatolása Ausztriához. Azt gondolom azonban, hogy azok, akik annak idején fegyverhez nyúltak, több szempontból sem mérték fel reálisan a helyzetet. Egyrészt a terrorista akciók épp akkor értek a csúcspontjukra, amikor Ausztria és Olaszország között már tárgyalások zajlottak. Ausztria 1960-ban, majd 1961-ben újra az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) elé vitte a Dél-Tirol-problémát, ennyiben tehát már zajlott az egyeztetés a kérdés megoldásáról. A terroristák így elkéstek.

⁸ Szerencsés problémák.

⁹ A beszélgetés 2015. június 26-án Brixen-Bressanone-ban (Dél-Tirol, Olaszország) zajlott.

1955-ben született a dél-tiroli Branzollban (Bronzolo), hosszú évekig egy bozeni (Bolzano) olasz lapnál dolgozott újságíróként, jelenleg az ausztriai Innsbrucki Egyetem (*Universität Innsbruck*) Politikatudományi Intézetének tanára, az 1996-ban létrehozott *Mediawatsch* kutatócsoport társalapítója, a Dél-tiroli Politikatudományi Társaság (*Südtiroler Gesellschaft für Politikwissenschaft/Società di Scienza Politica dell'Alto Adige*) elnöke.

A második probléma az volt, hogy az akkori nemzetközi politikai helyzetet a hidegháború határozta meg, s Olaszország a NATO tagállama volt (Ausztria máig sem az). Gondoljunk csak arra, hogy 1961-ben építették a berlini falat, ez egy rendkívül feszült időszak volt. Ilyen körülmények között elképzelhetetlen volt, hogy Európában határmódosításokat hajtsanak végre. S harmadikként hozzájön még az is, hogy bár a lakosság egy bizonyos rétege tényleg szimpátiával viseltetett a merényletek iránt – már 1960-ban felmérés készült erre vonatkozóan, s a terrorakciók első hullámával igenis szimpatizáltak –, de ez a közösség részéről nem jelentett aktív közreműködést.

A történelmi Tirol régió. Forrás:

https://en.wikipedia.org/wiki/South_Tyrol#/media/File:Tirol-Suedtirol-Trentino.png

A terroristák pedig erre számítottak volna; egy népfelkelést vizionáltak, mintaként Ciprus¹⁰ és Algéria¹¹ lebegett a szemük előtt, de rá kellett döbbsenniük, hogy ez a modell itt nem működik.

A dél-tiroli terrorizmusnak több szakaszát kell elkülönítenünk. Az első, úgymond autochton szakaszban a merényleteket helyiek hajtották végre. A második szakasz 1961 után következik; a 61-es nagy merényleteket követően, a földalatti szervezetet egyébként rövid időn belül felkutatták. Ebben a második szakaszban a helyi erők közé németországi és osztrák neonáci csoportosulások férkőztek, és belülről kikezdték azokat. Ekkorra eltűnt a helyi lakosság szimpátiája is. Volt végül egy harmadik szakasz, amely 1978-tól 1988-ig tartott, mindenféle alakok, köztük bűnözők jelentek meg, teljes volt a zűrzavar. Ekkoriban valójában már senki sem állt a törekvések mellé, ellenkezőleg: a lakosság igen negatívan ítélte meg őket. Az 1961–1967 közötti terrorcselekményekkel a tárgyalásokat akarták szabotálni. Azok, akik az 1961 utáni terrorakciókat végrehajtották, a két ország közötti egyezkedés felfüggesztését várták. A második merénylethullám elkövetői logikája az volt, hogy Olaszország tiltakozásképpen majd visszalép. Ők a teljes örendelkezést akarták, a tárgyalások előrehaladása pedig ehelyett Olaszországon belüli autonómiát jelentett.

A civil társadalom szerepéről szólva: a második autonómiastátútum kapcsán a tárgyalásos politika sikerét több összetevő eredményezte. Egyrésztől például azon a körülményen nyugodott, hogy akkoriban egy rendkívül homogén, jellemzően falusias társadalom voltunk. Ennek az volt a következménye, hogy a társadalomban nem, vagy csak alig ütköztek különböző érdekek és értékek. A politikai elit számára ez lehetővé tette, hogy világos célkitűzéseket fogalmazzanak meg, s ezeket a társadalommal el is

¹⁰A görög nacionalisták 1955–1959 között harcoltak a brit gyarmati függőség ellen, Ciprus függetlenségéről 1960-ban állapodtak meg. A görög és török etnikum közötti feszültségek miatt 1963-ban létrehozták az úgynevezett „Zöld Vonalat”, amely kettészeli az országot.

¹¹Algéria francia gyarmati megszállása ellen már az 1930-as években komolyabb szervezkedések folytak, a francia gyarmati hadsereg a felkelést 1945-ben brutálisan elfojtotta; az intézkedés több mint 10 ezer áldozatot követelt. Az észak-afrikai ország az FLN (Nemzeti Felszabadítási Front) és más csatlakozott gerillaharcosok 1950-es évekbeli fegyveres akciói következtében végül 1962-ben nyerte el függetlenségét.

fogadtassák. Nézzük csak meg Észak-Írországot: ha társadalmilag különböző, erős csoportosulások jönnek létre, akkor az érdekek is különböznek, a központi hatalom pedig gyakran ki is tudja játszani azokat egymás ellen. Ez itt nem volt lehetséges, egy igen homogén társadalomról lévén tehát szó; a politikai elitnek világos célkitűzései voltak, a civil társadalom pedig felkarolta azokat. Nem léteztek elkülönülő pozíciók. Fontos volt a politikai kultúra, annak markánsan falusias jellege és tekintélytisztelete, mert neki köszönhetően az elit kezdeményezései akadálytalanul érvényesültek. Szintén nagy súllyal esett latba a katolikus egyház is. A társadalom akkoriban túlnyomórészt katolikus volt, a vezető szerepű egyház pedig egyértelműen támogatta e politikai célokat.

További jelentős tényező, hogy volt egy külső, nemzetközi szereplő, amely támogatta az itteni politikát: ez volt Ausztria. Nem minden kisebbségi törekvésnek akadtak külső pártfogói, a baszkoknak például nem (élt ugyan néhány baszk Dél-Amerikában, de ők azért nem jelentettek akkora potenciált). Ez a 3-4 összetevő meglátásom szerint tehát nagyon fontos volt. A nemzetközi politika legfontosabb szerepét az Ausztria és Olaszország között 1946-ban megkötött párizsi szerződés játszotta, mely az előbbinek jogalapot biztosított arra, hogy Dél-Tirol érdekében fellépjen. Ebből a szerződésből három dolog következett: 1.) Ausztria lemond Dél-Tirol visszacsatolásáról; 2.) Olaszország lemond a Dél-Tirol fölötti teljes hatalomgyakorlásról, hiszen Ausztriának is beleszólási joga van; és 3) a dél-tiroli lakosság *de facto*, nem *de jure*, hanem *de facto*, azaz ténylegesen lemond az önrendelkezésről. Ők tehát a „belső”, nem pedig a „külső” önrendelkezés mellett döntöttek. A nemzetközi politikának ez a mozzanata Ausztriának azért volt fontos, mert lehetőséget biztosított arra, hogy az említett jogalappal az ENSZ elé állhasson. Az ENSZ bevonása a tárgyalások folytatása érdekében természetesen egy nagyon fontos lépés volt. Nem hivatalos módon Németország is állandóan közreműködött, hivatalosan azonban nem volt jogcíme arra, hogy Dél-Tirolért bármit is tegyen.

Regionális szinten is születtek fontos vívmányok. 1949-ben a párizsi szerződésre építve kötötték meg az úgynevezett *accordinót*, amely egy, a Bozen és Trient provinciák, illetve Tirol és Vorarlberg ausztriai szövetségi tartományok közötti árucserét megkönnyítő gazdasági egyezményt jelentett. 1949-ben nem létezett még az Európai Unió (EU) vagy elődje, az Európai Gazdasági Közösség

(EGK); Ausztria tulajdonképpen csak 1995-ben vált EU-tagállammá. Az új fejlemények nyomán a négy tartomány különböző gazdasági rendszerekhez került, így ezzel a lépéssel a közös történelmi-gazdasági szövetségeket, a „vérkeringést” akarták megőrizni. Ausztriának és Olaszországnak akkoriban nem voltak kapcsolatai, nem tárgyaltak egymással, nem voltak kereskedelmi partnerek, ezért az egyezmény egyúttal jelentős platformmá is vált, melynek kapcsán a két ország képviselői találkozhattak, és megbeszélhették a problémáikat.

Ami a második autonómia statútum utáni regionális mozgásokat illeti, 2011-től egy új kezdeményezéshez csatlakoztunk, az európai területi együttműködési csoportosulások (EGTC – European Grouping for Territorial Cooperation) hálózatához. Az együttműködés az EU egyik irányelvén nyugszik, amelynek értelmében a szomszédos/határmenti régiók összefoghatnak ezért, hogy egy közös eurorégiót alkossanak. A kohéziós politikának ez az új regionális kezdeményezése itt nálunk a Tirol, Dél-Tirol és Trentino közötti szövetségben nyert konkrét formát; ők a szorosabb együttműködés kialakítására törekednek. Az EU-s integrációs folyamat Dél-Tirol számára mind politikai, mind szimbolikus értelemben nagyon fontos mozzanat volt. Erre egy példa a schengeni szerződés, melynek a két szomszédos állam egyként tagja, így a határ nem érzékelhető többé – ha keresztülmegy rajta, észre sem veszi. Én mindennap ingázom Innsbruck és Bozen között, de a határnak nincs jelentősége többé. Emlékszem, amikor kisfiúként a nagyszüleimhez utaztam Vorarlbergbe, akkoriban az vesszőfutás volt.¹² Az európai integráció a kisebbségeknek biztonságot nyújtott. Biztonságot abban a tekintetben, hogy az EU-ban mint magasabb szerveződési szintben az emberek a központosított nemzetállammal szembeni szövetségest láttak. A logika az volt, hogy minél sikeresebb az európai integrációs folyamat, annál gyengébb a nemzetállamhoz fűző viszony. Valójában az EU sok integrációs folyamata is biztonságot jelent a kisebbségek számára, itt van például a lisszaboni szerződés, melynek második cikkelye egy nagyon fontos passzus, éppen a kisebbségi jogokat garantálja.

¹² A beszélgetőtárs dél-tiroli születésű, jelenleg az egymástól 122 km-re lévő tartományi központok között ingázva éli életét.

A sikeres kisebbségvédelem és a harmonikus együttélés nem feltétlenül jár kéz a kézben. Hogyan látja a politika szerepét az elmúlt évtizedekben zajló megbékélési folyamatban?

A kisebbségvédelem azon múlik, milyen konfliktuskezelési modellt érvényesítenek. Ezeknek alapvetően két típusa létezik. A konfliktusokat meg lehet oldani úgy, hogy a szemben álló feleket szétválasztjuk, ezt nevezik disszociatív modellnek. Ilyen a helyzet a ciprusi görögök és törökök között, ott a kerítés. De ilyen a hidegháború és a szimbolikus berlini fal, a mai Koszovó, ahol az albánoktól elkülönülve szerb enklávákat hoztak létre, vagy Palesztina és Izrael esete. Létezik aztán az asszociatív konfliktuskezelési modell, ahol viszont integrációt próbálnak megvalósítani. Az integráció nem asszimilációt jelent, hanem együttműködést.

Dél-Tirolban az előbbit, a disszociatív konfliktuskezelési modellt alkalmazták, amikor szétválasztották a különböző nyelvcsoportokat. Ez volt úgymond „a kisebbik rossz” logikája. A hivatalos politika a fontos intézményeket is megosztotta; az iskolák, a művelődés, a kultúra mind szétválik. Vannak német és vannak olasz iskolák, melyek, még ha oktatják is a második nyelvet, mégis az elkülönítés elvét követik. A falvakban is ott a német könyvtár és mellette az olasz.

A konkordanciamodell pedig a nyelvcsoportok döntéshozatalba való maximális bevonását jelenti. A közigazgatás is eszerint alakul, a különböző nyelvcsoportok tartományi parlamentben való képviselési arányának függvényében. Az itteni politikum azonban nem támogatja az együttműködést. Több évtizede még mindig a szeparációt hangsúlyozzák, s nem a kooperációt. A civil társadalom felől erősebb igény mutatkozott az együttműködés iránt, mint a politikusok részéről. Ma már erőteljes nyomás érezhető „alulról”, tehát a civil társadalom irányából, annak érdekében, hogy ezt az elkülönülést megszüntessék. Van néhány modellértékű eset: bár hosszú évek óta minden egyesület etnikailag megosztott, mára az olyanok, melyek például a testi betegségekkel foglalkoznak, mára kétnyelvűekké váltak. Hiszen ha például az embernek rákja van, akkor az nem válogat, hogy az illető német vagy olasz. A Rákellenes Liga vagy a Vakok Szövetsége és még sokan mások, akik a betegekkel foglalkoznak, mára vegyesen szerveződnek. Időközben

pedig sok kétnyelvű kezdeményezés is született. Ilyen a Történelem és Régió Egyesület (*Geschichte und Region/Storia e Regione*), amely egy történészeket tömörítő fórum, vagy a Dél-tiroli Politikatudományi Társaság (*Südtiroler Gesellschaft für Politikwissenschaft/Società di Scienza Politica dell'Alto Adige*). Mindez természetesen a legszorosabb összefüggésben áll a műveltségi szinttel is; minél képzetesebb valaki, annál kevésbé fél az összefogástól a másik emberrel, csoporttal. Ami az oktatásügyet illeti, ma már elég sok a „kétnyelvű próbálkozás”, ahogy ezeket nevezik; valójában kétnyelvű iskolákról van szó.

Az alulról szerveződő civil társadalom egyre erősebb nyomást gyakorol tehát annak érdekében, hogy a megosztottságot fokozatosan felszámolják. Tény ugyanakkor, hogy a modell alkalmazása nem feltétlenül takar együttműködést és harmonizálást. Természetesen az is biztos, hogy a konfliktusok elkerülésében a gazdasági prosperitás is fontos szerepet játszott. Az 1970-es évek közepén például egy komoly etnikai konfliktus tört ki, mert a lakosságnak két krízishelyzettel is szembe kellett néznie. Az egyik a nehéziparban következett be, ahol főként olaszokat alkalmaztak, a másik pedig a közigazgatás válsága volt. Az eset előzménye, hogy 1972-ben a statútumban rögzítették, majd 1976-ban gyakorlatba is ültették azt az elvet, hogy az állami hivatali helyek betöltésekor a lakosság összetételében érvényesülő etnikai arányokat követik. Az állami hivatalokhoz való korábbi szabad hozzáférés megszűnt; ezeken a helyeken márpedig túlnyomórészt olaszok dolgoztak addig. A privilégiumvesztésük persze konfliktusokhoz vezetett. Ezzel szemben a gazdasági jólét esetén nincsen harc a javak elosztásáért. Mindenki többet kap, mint amennyi őt szigorúan véve megilleti. A jó gazdasági körülményeknek köszönhetően ma nincs küzdelem a javak elosztásáért. Dél-Tirol Európa húsz leggazdagabb régiójához tartozik, csakúgy, mint Bajorország vagy Baden-Württemberg. Olaszországon belül ugyanakkor tartósan Dél-Tirolnak van a legmagasabb GDP-je.

Mindehhez hozzájön még valami, ami a konfliktusokat folyamatosan ritkítja és gyengíti, mégpedig az összevetés Olaszország többi részével. Ha például Dél-Tirol munkanélküliségi rátáját hasonlítjuk össze Olaszország más régióival, jelentős különbséget látunk az előbbi javára. Az Olaszországot is sújtó gazdasági válság Dél-Tirolban csak mérsékelten érezhető. A

szolgáltatási szektor működik. Az etnikai arányokat rögzítő előírások pedig ugyancsak védelmet biztosítanak minden nyelvcsoporthoz számára, hisz például egy olaszországi olasz nem vehet részt egy dél-tiroli nyilvános versenyvizsgán/pályázati folyamatban, ha nem beszél németül. Ez előny a dél-tiroli olaszok számára, mert ők tudnak németül, s ezzel a versenyben is jobbak az esélyeik.¹³ Az említett tényezők sora tehát mind hozzájárult a későbbi megbékéléshez.

Ön úgy gondolja tehát, hogy az olaszok a politikai szférában kielégítően, vagy jól beszélnek a német nyelvet?

Nem, nem... a nyelvismereti szint természetesen szerintem sem tükröz valamiféle ideális állapotot. A nyelvi kompetencia, ismétlem, az iskolai végzettségtől is erősen függ. A nyelvismereti szint az olasz lakosság körében folyamatosan nő, a kétnyelvűség pedig az egész országban egyre gyakoribb.

Más kérdés, ha az itteni olaszok politikai befolyását nézzük. A kormányzat közös. A Dél-tiroli Néppártnak (*Südtiroler Volkspartei* – SVP), a tartomány meghatározó pártjának, annak ellenére, hogy egészen 2013-ig folyamatosan az országgyűlési mandátumok abszolút többségét szerezte meg, mégis mindig koalíciót kellett kötnie más pártokkal. Éppen amiatt, mert a státútum a konkordanciamodellel értelmében előírja, hogy a nyelvcsoporthoz, a tartományi parlamentben való képviselői arányában, a kormányzatban is részt kell venniük. Így tehát az olaszok és a ladinek is a parlamenti képviselői alapján jutottak kormányzati szerephez. Az olaszok kapcsán azonban létezik egy ideológiai és egy számbeli probléma. Az ideológiai nézeteltérés abban áll, hogy az SVP egy középen elhelyezkedő gyűjtőpárt, és nem köt koalíciót például a szélsőjobb oldali pártokkal. Az Olaszország bal- illetve jobb oldali csoportjaival tartók között természetesen van különbség. A baloldaliak mindig is elkötelezettek voltak a kisebbségvédelem iránt, a jobb oldaliakról viszont ugyanez nem mondható el. A Néppárt így időről időre a baloldallal lépett koalícióra. Rómában is a

¹³ A dél-tiroli olaszok nyelvi kompetenciája tükrében ez helyi szinten inkább hátrányt, mint előnyt jelent nekik, vö. az interjúsorozat másik két beszélgetésének vonatkozó részleteivel.

baloldali kormányokat támogatja és nem a jobboldaliakat. Mi nem a jobboldali Berlusconi-nak toltuk a szekerét, aki semmit sem tett a kisebbségéért. Az 1970–1980-as években az országgyűlésben résztvevő pártok túlnyomó többsége jobboldali volt; ezek a kormányzásból kiszorultak. A konkordanciára alapuló demokrácia logikája ugyanakkor minden nyelvcsoporthoz maximális bevonását ösztönzi. A jobboldali pártok az olasz nyelvcsoporthoz mintegy 70%-át képviselték, de persze nem kerültek kormányra, az olasz lakosság csupán 30%-át képviselő baloldali pártok viszont igen. Ez nyilván felháborodást és konfliktust generált.

Ott van aztán még a számbeli probléma is: az olasz politikai paletta borzasztóan töredezett, ami a hatékonyság és érdekérvényesítés szempontjából természetesen nem előnyös. Az olasz nyelvcsoporthoz ma bizonyos fokig negatívan megkülönböztetve érzi magát, mert rájuk mindig csak mellékszerepeket osztanak. Az elnök mindig német, ami persze a nyelvcsoporthoz nagyságából következik, az alelnök pedig olasz. Elvértve fordul csak elő ennek a fordítottja.

Hogyan alakult a dél-tiroli országgyűlés politikai rendszere az etnikai és az etnikailag vegyes pártok összefüggésében? Van jövője „a másik” iránti politikai felelősségvállalásnak?

A dél-tiroli pártpolitikai rendszer, akárcsak korábban a társadalom egésze, mind a mai napig az etnikai logikára épül. Van tehát egy német és egy olasz politikai-, választói aréna, tíz évig ladin is létezett, 1993 és 2003 között egy ladin párt is bekerült az országgyűlésbe; ők mind a mai napig léteznek, de már nincs ott képviselőjük. A német lakosság német pártokra szavaz, az olasz lakosság pedig olasz pártokra. A legutóbbi országgyűlési választáson készítettünk egy felmérést. Ebből az derült ki, hogy a német nyelvű lakosság 2%-a szavazott olasz pártra, még hozzá mindannyian a Matteo Renzi-féle Demokrata Pártra (*Partido Democratico*). Ugyanakkor az olaszoknak körülbelül 10%-a voksolt német pártra, mégpedig az SVP-re. Az átütő sikertől mindez tehát még messze elmarad. Létezik aztán egy a nyelvcsoporthoz átfogó vegyes párt, a Zöldek (*Verdi-Grüne-Vërc*). Ők pontosan ezen elv mentén jöttek létre, hogy a megosztottságot felszámolják; először 1978-ban, a népszerű zöld politikus Alexander Langer vezetésével léptek fel. Ma

még mindig ez az egyetlen párt, amelyik a nyelvcsoportok határain átívelve tevékenykedik.

Nem mutatkoznak előjelei annak, hogy valamiféle nagy változás következne be ezen a téren. Nem hiszem, hogy az itteni pártpolitikai rendszer rövid időn belül nyitottabbá válna. Hogyne, a másik iránti felelősség létezik, ha a tartományi kormány jelenlegi elnökének vagy akár az ő elődjének a politikai kijelentéseit nézzük. Akik ugye mindig hangsúlyozzák, hogy ők a tartomány valamennyi nyelvcsoportjának kormányzói/vezetői. Egy intézmény képviselőiként valamennyi érdek, helyesbíték: a teljes lakosság érdekéért kiállnak, függetlenül attól, hogy németekről, olaszokról vagy ladinokról legyen szó. Ez ugyanakkor nem több, mint politikai retorika.

A közös felelősségvállalás jövője bizonytalan, de mit tett ezért a média? Hogyan befolyásolta a nyelvcsoportok együttélését ez elmúlt évtizedekben?

A média, csakúgy, mint a politikai pártok vagy a civil társadalom, etnikailag megosztott. Vannak német, olasz és ladin nyelvű csatornák. A kisebbségi nyelven közvetítő médiának nemcsak az a központi funkciója van – vagy legalábbis kellene lennie –, hogy a társadalmat informálja, hanem a megbékélés elősegítése is. A média békéltető szerepéről az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet vagy az UNESCO már 1975-ben beszélt, de más nemzetközi szervezetek is hangoztatták ezt a feladatot.

A dél-tiroli médiumok a múltban rendkívül egyoldalúan tudósítottak. Sőt nemcsak hogy egyoldalúan szóltak, de kimondottan negatív képet festettek a másik nyelvcsoportról. Gyakori példát jelentettek „az olasz szakszervezetek”. Ezek német tagokat is számláltak, de így emlegették őket, mert az emberek szeme előtt egy másfajta gazdaságkép lebegett, amelyből hiányoztak a szakszervezetek. Az elmúlt 10-15 évben egész sor tanulmányt készítettem arról, hogy milyen az etnikai hangsúlyú tudósítás ebben az országban. Ez jelenleg nem annyira az előítéleteken, hanem inkább a „nem tudósításon” alapszik. Mindeközben kiemelten fontos, hogy tájékoztassanak a másiról, hisz a határokat átívelő, közös nyilvánosságra van szükségünk. Ha nincs ilyen, akkor a politikai rendszernek sincs közös legitimációja. Ebből következnek

aztán a problémák. A német nyelvű média jellemzően csak a német valóságról tudósít, az olasz média pedig az olaszról. Egy banális példa: télen nagyon sokan mennek síelni Dél-Tirolba. A német rádiókban hallható az időjárás-jelentés, mely a lavinaveszély miatt óvatosságra int. Az olasz adók ezt nem hozzák. Megkérdeztem magamban: miért, vajon az olaszok nem járnak síelni? Mindennapi valóság tehát, hogy sosem tudósítunk ugyanarról.

A nyomtatott sajtó magánkézben van. A közszolgálati elektronikus média már jobban áll, de még közel sincsen az ideálshoz. Régebben, ha valamilyen esemény zajlott, a dél-tiroli német nyelvű és olasz nyelvű RAI¹⁴ külön-külön a helyszínre küldte a saját tudósítóit. Mindenki magának dolgozott. Ma az újságírók rendszerint kétnyelvűek, így egyetlen közös stáb megy ki, majd készítenek egy német és egy olasz tudósítást. Egyszerűen fontos, hogy a szerkesztőségek kapcsolatban álljanak egymással. Ez persze a kétnyelvűségtől is erősen függ, mert korábban nem igazán voltak kétnyelvű – főleg olasz – újságírók. Életem korábbi szakaszában magam is ezzel foglalkoztam, ismerem a helyzetet, amely egyébként a generációváltás következtében is nagyon sokat javult. Manapság a média komolyabb felelősséget vállal; ez a közszolgálati adók esetén inkább tetten érhető, mint a kereskedelmiéknél. Korábban igen erősen szították az etnikai ellentéteket, ami gyakran elviselhetetlen volt. Én épp egy olasz napilapnál dolgoztam; le sem tudnám írni, annyira ostobán viselkedtek. Egyik alkalommal arról cikkeztek, hogy egy olasz házaspárnak nem adtak szállást, csak azért, mert olaszok voltak. *Headline!* Vezércímként hozták, de nem volt igaz. Ez aztán persze kiverte a biztosítékot, óvatosan kell ezeket a kérdéseket kezelni. Összességében azonban a korábbi problémás helyzet mára javult.

Ha az együttélés jelenlegi tendenciáit számba veszi, hogyan értékeli a helyzetet? Játshatna a politikum vezető szerepet a megbékélésben?

Sajnálattal mondhatom, hogy ahogy korábban, úgy többnyire ma is az egymás mellett élés, és nem az együttélés a jellemző. Az etnikai megosztottság elsősorban az emberek fejében létezik. Nem

¹⁴ A RAI – Radiotelevisione Italiana – Olaszország állami rádió- és tévétársasága

építettünk valós falakat, de a fejünkben itt vannak, ezeket még át kell törni. Mégis, ha a mai állapotot a 30 évvel ezelőttivel összehasonlítjuk, azt kell mondanunk, hogy fontos lépéseket tettünk az együttélés irányába. A múltban gyakorlatilag nem voltak kétnyelvű egyesületek. Ma már van együttműködés, még ha ezek intézményesen el is különülnek, a kooperációjuk tetten érhető. Teljesen értelmetlen például, hogy van egy német alpesi egyesület és van egy olasz alpesi egyesület is, mindkettejüknek külön mentőszolgálat. Ha valaki korábban vészhelyzetbe került, mindkét szolgálat a segítségére sietett. Ez ésszerűtlen, s ehelyett koordinálni kell: most te mész fel, vagy én megyek fel... Ha pedig együttműködnek, akkor együtt másznak hegyet is. Ugyanígy létezik a Vörös kereszt, amelyik egy olasz, s a Fehér kereszt (*Weißes Kreuz* – WK), amelyik egy német mentőszolgálat. Míg azonban korábban erős megosztottság volt jellemző, addig mára az együttműködésre is van példa.

Említésre érdemes még egy érdekes jelenség, mégpedig az országgal való azonosulás kérdése. Körülbelül 10 évvel ezelőtt megkérdezték a lakosságot, hogy miként határozza meg magát. A német nyelvű lakosság többségében dél-tirolinak, néhányan, a megkérdezettek 3%-a osztráknak, s 2%-a tirolinak vallotta magát. Az olaszok közül csaknem 30% azt mondta, hogy ő olaszul beszélő dél-tiroliai, s ez egy nagyon lényeges mutatója a kötődésnek.

Ez tehát fejlődésnek tekinthető?

Igen, s ez tovább fokozódik. Korábban a tartománnyal való azonosulás nagyon gyenge volt. Ezelőtt pusztán olaszként határozták meg magukat, nem voltak regionális vonatkoztatási pontjaik; talán a szülők vagy nagyszülők révén sem lehettek, hiszen azok sem voltak helyiek, hanem mondjuk Veneto régióból érkeztek. Ez mára megváltozott, a területhez való kötődés erős, ami egyben kooperációt és a bizalmatlanság leépülését jelenti. Az együttélést a politika véleményem szerint nem eléggé támogatja. Változatlanul az etnikai szegregáció logikája érvényesül, noha a politikum nem tudja kivonni magát az alulról jövő nyomás alól: itt a civil társadalom játssza a főszerepet. Érdekes, hogy egész sor kétnyelvű szakmai egyesület létezik, így az ügyvédi, az építész vagy az orvosi kamara; mindannyian ugyanabban a kamarában, mert a törvény így írja elő.

Az együttélésnek időre van szüksége; az idő a kisebbségi konfliktusok területén nagyon fontos tényező – idő és türelem kérdése a dolog. A társadalom felől érkező nyomás hatására a politikum is felsorakozik, de nem feltétlenül önszántából, kezdeményező módon. Nem indítványoz és tesz, legfeljebb reagál az alulról érkező ösztönzésre.

*

Interjú Siegfried Baurral¹⁵

Először is meséljen a dél-tiroli németek és olaszok nyelvhasználatáról, attól kezdve, hogy a dél-tiroli németek olaszországi kisebbséggé lettek, egészen addig, amíg az autonómiájukról szóló első egyezmény érvénybe lépett a második világháború után. Milyenek voltak az akkori formális és informális kommunikációs helyzetek?

A fasizmus időszakában, egészen pontosan 1943. szeptember 8-ig a nyilvános és félig nyilvános szférában persze egyedül olaszul beszélhettünk, ez világos. Ahogy az is, hogy német tannyelvű iskolák sem voltak, a dél-tiroli lakosság akkoriban titokban, úgynevezett „katakombaiskolákban” próbálta az anyanyelvű oktatást biztosítani.

Ez akkor változott meg, amikor a német haderő az alpokaljai beavatkozási területekre érkezve elfoglalta Észak-Olaszországot, így 1943 szeptembere és 1945 májusa között hirtelen az olasz iskolák váltak kisebbségivé. A Német Birodalom által megszállt területeken újra bevezették a német nyelvű oktatást.

Egy alkotmányozó gyűlés megválasztása után végül 1948. január

¹⁵ A beszélgetés 2015. június 24-én készült Brixen-Bressanone-ban (Dél-Tirol, Olaszország) készült.

Oktatáskutató és nyugalmazott egyetemi professor. Dél-tiroli szülők gyermekeként 1943-ban született az ausztriai Welsben; a dél-tiroli oktatási rendszerben számos tanítói és intézményvezetői pozícióban dolgozott, hosszú éveken keresztül a klagenfurti (Celovec) Alpok–Adria Egyetem (*Alpen Adria Universität*) docense, jelenleg a Bozen/Bolzanoi Szabadegyetem (*Freie Universität Bozen/Libera Università di Bolzano/Università Liedia de Bulsan*) Nevelés- és Oktatástudományi Tanszékének tanára.

1-jén született új alkotmány, amelytől a kortársak azt remélték, hogy egyúttal Dél-Tirol autonómiastatútumát is előírányozza. Mindez az 1946-os párizsi békeszerződés egyik függelékén alapul, amely a terület közigazgatási és törvénykezési autonómiájáról szól, és természetesen a német nyelvhasználat nyilvános és félig nyilvános térben való bevezetéséről, az elemi iskolától az érettségiig tartó német nyelvű oktatásról. Amit aztán az autonómiastatútum kidolgozásakor, néhány hónappal az alkotmány hatályba lépését követően 1948 februárjában életbe is léptettek. Azt tulajdonképpen már előre lehetett tudni, hogy az autonómiával rendelkező terület kiterjesztéséről van szó, tehát nem Bozen Dél-Tirol Autonóm Tartományt (*Autonome Provinz Bozen Südtirol*), hanem Trentó és Dél-Tirol Autonóm Régiót (*Autonome Region Trentino Alto-Adige*) hozták létre. A régióknak ezáltal később lehetősége adódhatott volna arra, hogy az első- és másodfokú törvényhozási jogokat a két tartományra ruházza, de ezt nem tették meg, a legfontosabb hatásköröket a regionális tanács számára tartották fenn. Noha ez jogi szempontból teljesen érthető volt, ugyanakkor azt is maga után vonta, hogy a német nyelvcsoport a regionális tanácsban politikai kisebbségbe került, mert Bozen Dél-Tirol Tartomány és Trient Tartomány olasz küldöttei ott világos többségben voltak. Ha ezt az időszakot, mondjuk 1948-tól az 1950-es éveken keresztül egészen 1966–1967-ig tekintjük át, akkor azzal lehetne jellemezni, hogy bár létezett német tannyelvű oktatási intézményrendszer, ahol az olaszt mint második nyelvet kötelezően oktatták és az érettségien olasz szakvizsgát is kellett tenni, ez a modell azonban az olasz iskolákra nem vonatkozott. Léteztek az olasz tannyelvű iskolák, ahol 6-tól 14 éves korig második nyelvként, csekélyebb óraszámú tanították a németet, azonban a felső tagozat második osztályában ennek vége szakadt, s érettségijük sem volt német nyelvből.

Ez a folyamat aztán igen sokáig tartott, egész 1989-ig, amikor felső tagozatos olasz diáklányok tiltakozása mellett a németet mint érettségi tantárgyat az olasz iskolákban is bevezették. Ebben a két évtizedes periódusban 1948 és 1968 között a nyelvhasználat tekintetében két, nyelviileg elkülönülő társadalomról beszélhetünk. Egyik oldalon voltak az olaszok, akik a vezető réteget is beleértve alig beszéltek németül. Magától értetődő volt, hogy a német nyelvű lakosságnak, a felső rétegnek is egy állami hivatalban, de valójában azon kívül a másik nyelvcsoporttal való mindennapi

kommunikációban is az olaszt kellett használnia. Mondhatnánk, a sors iróniája, hogy az a német lakosság, amelynek 1923 és 1943 között egyedül olasz tannyelvű iskolái voltak, valójában nyelvielőnyös helyzetbe került, mert a ladinokkal egyetemben egyedül ők voltak kétnyelvűek. Jóllehet ez azzal párosult, hogy a német lakosság e húsz év alatt minden szintű oktatási intézményben csak olaszul tanulhatott, az olaszok viszont egynyelvűek voltak. Elvértve előfordultak olyanok, akik németül is megértették magukat, de ez egy elenyésző töredékét jelentette az olasz lakosságnak. Ezzel szemben a faszizmus idején a németek tetemes hányada megtanult olaszul. A korabeli német fiatalság és diákság bizonyos értelemben arra kényszerült, hogy megtanulja az olaszt, hisz annak tudása nélkül a hivatalos szférában kevésbé érvényesülhetett.

A kisebbségek helyzete az 1948-as első autonómiastátútumot követően *de facto* úgy alakult, hogy a régió politikai berendezkedésének értelmében a németek és ladinok továbbra sem csak nyelvi, hanem egyben politikai kisebbségben is éltek. A legnagyobb elégedetlenséget a háborútól az 1960-as évek közepéig hatalmon lévő olasz pártok intézkedései idézték elő, amelyek viszonylag autokrata és autoriter kormányzatok voltak. Ez valamelyest vonatkozott az akkori kereszténydemokratákra, a jobboldali kormányokra is, legalábbis az erősen tekintélyelvű berendezkedésekre, úgymint a például Fernando Tambroni vagy Amintore Fanfani vezetése alatt állókra.¹⁶ Az első autonómiastátútumot követően alapjában véve nem is autonomista, hanem nemzetpolitikát folytattak, amely továbbra is arra törekedett, hogy növelje a dél-tiroli olasz lakosság arányát a németekéhez képest. Ezek voltak azok a döntő mozzanatok, amelyek rávilágítottak, hogy a háború utáni kormányzatok egyáltalán nem testesítették meg az együttműködés új modelljét az 1957-es római szerződés aláírása után sem, amely a napjainkban szintén nehézségekkel küszködő EU bázisát képezi. Az európai közösség ezen első szerződését Olaszország, Németország (a korabeli Német Szövetségi Köztársaság – megj. a szerzőtől), Franciaország és a BENELUX államok írták alá. A dél-tiroliak a háború előtti időkhöz

¹⁶ Mindketten a *Demokrazia Cristiana*, azaz Kereszténydemokrata Párt tagjaként Olaszország miniszterelnökei voltak, előbbi 1960-ban egy alkalommal, utóbbi 1954 és 1987 között összesen hat alkalommal töltve be e funkciót.

hasonlóan 1957 után továbbra is azt érezték, hogy a térségben az olasz politikai hatalom dominanciáját próbálják különösen erősíteni.

Ha lehet azt mondani, az 1923 és 1943 közötti időszakban Dél-Tirol Olaszországnak egy belső kolóniája, valójában Olaszország volt, majd a helyzet a regionális autonómia következtében sem változott sokat, hisz a bozeni tartományi gyűlés hatásköre rendkívül csekély volt, a legfőbb jogkör a régiót illetve Dél-Tirol és Trentó együttvéve (megj. a szerzőtől). Emiatt politikailag kisebbségi helyzet állt elő, és a német hivatalos nyelvként is csak stigmatizált pozíciót foglalhatott el.

Jóllehet az autonómiastatútumban előirányozták volna a második hivatalos nyelv bevezetését, ezt azonban mégsem vitték véghez, így a hivatalos nyelv mindenütt az olasz maradt. Mindez később az első összetűzésekhez vezetett, amelyeket ha fegyveres konfliktusoknak még nem is, erőszakosaknak viszont már nevezhetünk. Ezek 1969 júniusában nagyobb merénylethullámba csaptak át. Az akcióval a Dél-Tiroli Felszabadítási Bizottság (BAS – *Befreiungsausschuss Südtirol*) megpróbálta a nyilvánosság figyelmét felhívni erre a problémára. Terrorakció volt ez az egyik oldalról nézve – az olaszok erre válaszként rengeteg katonát küldtek a tartományba –, felszabadítási akció a másíkról, nézőpont kérdése. A híres 1968-as sigmundskroni demonstráció után Silvius Magnago, a Dél-Tiroli Néppárt (*Südtiroler Volkspartei* – SVP) új párttitkára, a tartományi kormány új elnöke akkori szlogenjével mentek választani: „El Trentótól!” Ez annyit jelentett, hogy nem regionális, hanem saját tartományi autonómiát akartak. Ennek az erőszakhullámnak – vagy terrorakciónak/felszabadítási mozgalomnak, nevezhetjük, ahogy akarjuk – az értékelése máig vitatott maradt. Bruno Kreisky korabeli osztrák külügyminiszter a dél-tiroli problémát az ENSZ-közgyűlés elé vitte. Itt már az 1969-es első tárgyalás alkalmával azt kockáztatták, hogy a téma újból lekerül a napirendről, mert Észak- és Dél-Tirol két legyet akart egy csapásra, először is az önrendelkezés, másodsorban pedig az autonómia ügyét rendezni. Valójában néhány kis országnak, mindenekelőtt Írországnak köszönhető, hogy a kérdés végül napirenden maradt. A plenáris ülés nevében felszólították Olaszországot és Ausztriát, hogy a párizsi szerződés értelmében dolgozzanak ki egy új autonómiastatútumot, amely megvalósítja a párizsi szerződésben leszögezett közigazgatási és törvényhozási autonómiát.

A nyelvi különbségek hogyan befolyásolták az etnikumok közötti kapcsolatokat?

Az 1960-as évek második feléig ez nem volt probléma. Néhány olaszon kívül, aki a többi nyelvcsoporthoz is érdeklődést mutatott, létezett egy jelentős, nem számarányukat, hanem politikai súlyukat tekintve domináns olasz csoport. Az első autonómiastatútum és tényleges kisebbségi helyzetük ellenére a politikai hatalommal az olaszok rendelkeztek, nem a németek és a ladinok. Az 1967–1969-es merénylethullám azzal fenyegetett, hogy ez az egymásmellettség kifejezetten szembenállásba csap át. Az ENSZ 1961–62-es, a dél-tiroli probléma megoldására irányuló ténykedése, majd az olasz kormány későbbi döntése alapján összehívták az úgynevezett „tizenkilencek bizottságát” (*die Neunzehnerkommission*), amelynek egy új autonómiastatútumot kellett kidolgoznia. A folyamat mégis rendkívül vontatottan haladt előre, majd csak az 1960-as évek folyamán tapasztalt erőszakhullám eredményeként gyorsult fel, és az először csomagnak, később statútumnak nevezett rendelet formába öntéséig, 1969–1970-ig tartott.

Bár a statútum alapvetései között szerepelt, hogy Trient és Bozen ugyanolyan különálló autonómiát élvezhessen, azonban a regionális tanács néhány fontos hatáskört még mindig megtartott magának. Ilyen például az önkormányzati választójog, amely épp most vált problematikussá, ebben nem tudtak egységes álláspontra jutni. A régió mára egy funkcióját veszített közigazgatási egység, amely csekély hatáskörrel bír, ide tartozik a tűzoltóság, a helyi települési törvény bizonyos részei vagy az európai ügyek.

Az 1970-es években, amikor Rómában Giuseppe Saragat szociáldemokrata miniszterelnök, Bécsben pedig az ugyancsak szociáldemokrata Bruno Kreisky szövetségi kancellár voltak hatalmon, a két ország döntő lépéseket tett. A csomag tárgyalását mind az olasz parlamentben, mind az osztrák nemzeti tanácsban napirendre tűzték. Az osztrák nemzeti tanácsban többé-kevésbé tudomásul vették, de végül a csomagot sikeresen elfogadtatták. Az eredményt Olaszországban a későbbi politikus Aldo Moro révén érték el, akit aztán a Vörös Brigádok szélsőbaloldali terrorszervezet ölt meg, illetve a kereszténydemokraták megtestesítette új vonal segítségével, akik már nem a jobb-, hanem a baloldalhoz közeledtek inkább. A csomagot tehát keresztülvitték a római parlamentben. A

helyzet ekkor változik meg radikálisan.

A dél-tirolói olasz nyelvcsoporthoz két-három év leforgása alatt érzékeli, hogy politikai értelemben vett kisebbséggé lettek, a kétnyelvűség pedig komoly problémát okozott nekik. Akkoriban kezdett a következő mottó elterjedni: *il bisogno del bilinguismo*, ami annyit jelent, hogy a kétnyelvűségre szükség van. Ez a kihívás igencsak érintette az olaszokat, ugyanis a némettel mint második nyelvvél nekik korábban sohasem kellett törődniük, lévén hogy a kommunikáció olaszul zajlott. A német nyelvcsoporthoz ebben az időben természetesen előnyt élvezett.

A falvakban létezett-e korábban természetes kétnyelvűség?

Hogy ezt a kérdést megválaszolhassuk, azt is el kell mondani, hogy az olasz nyelvcsoporthoz területi megoszlása a második autonómiastátutumig egészen sajátosan alakult. A lakosság nagy része Bozenben élt, ahogy ma is, Bozen többségében olasz volt (a század második felében értendő – megj. a szerzőtől), aztán jött Meran, amelynek kb. 52-53%-a volt az, majd következtek a kisebb városok mint Bruneck 18%-kal, Brixen majdnem 30%-kal. Sterzing és Brenner, tehát a határsáv szintén számba jön itt, ahol számos hivatalnok és az adóhatóságához tartozó személy élt, és természetesen a kaszárnyák területi megoszlása is hozzájárult ehhez a képhez. Innichent, Toblach-ot vagy Vinschgaut lehetne említeni, ezek szintén az Ausztriával szomszédos határsávhoz tartoznak. Toblach és Innichen környékén az olasz lakosság aránya akkoriban 15-16% volt, és valójában a legtöbb fontosabb településen ugyanez volt a helyzet. Azonban ha az ember betért a mellékvölgyekbe, a vámtisztviselőknél és adóhivatalnokokon kívül olaszokat tulajdonképpen egyáltalán nem is talált. És azt sem lehet mondani, hogy a merényletek miatt túlságosan feszült helyzet alakult volna ki a térségben, jóllehet jóval kevesebb együttműködés volt akkoriban, mint ma, és olasz életvilág is kialakult a perifériás vidékeken. Az itteni németek az olaszokkal teljes egészében olaszul beszéltek. Ez fordítva kevésbé mondható el, a változás ezen a téren későbbi fejlemény. Ami tehát a második autonómiastátutum után történt néhány fontosabb településen: az olasz mellett a német is hivatalos lett, melyet minden állami hivatalban használni lehetett. Egy a teljes régióra kiterjedő német nyelvű közigazgatás kiépítése ott, ahol előtte a németnek szinte

semmilyen funkciója nem volt, illetve a három különálló oktatási rendszer, a latin, a német és az olasz létrehozása az elején nagyon nehéz volt. Mindez oda vezetett, hogy a német nyelvet mind gyakrabban és egyre öntudatosabban használták a hivatalok nyilvános és félig nyilvános helyein, mindenképp pedig a közigazgatásban.

1975–1985 környékén az olaszoknak a korábbiaknál feltétlenül több németre volt szükségük. Számukra az olasz kulturális és oktatási intézményhálózat német nyelvkurzusokat szervezett. Egyidejűleg azonban olasz nyelvkurzusokat is tartottak a mellékvölgyekben élő német lakosságnak, akik a háború után alig beszélték a nyelvet. Mindez azt jelzi, hogy történtek próbálkozások a nyelvek közötti átjárás megteremtésére, arra, hogy az elsősorban vidékre jellemző egymásmellettséget az együttműködés váltsa fel.

Az urbánus környezetre visszatérve: jellemzően melyik vidékekről származtak a dél-tiroli városokba érkező olasz bevándorlók?

Fontos megjegyezni, hogy a többi olasz tartományból történő bevándorlás a második autonómiastátutumot követően valójában leállt. A fasizmus idején a bevándorlást szemmel láthatóan támogatták, a forrása pedig elsősorban a Pó-síkság, Szardínia és Szicília voltak, de a sort még folytathatnánk. Felépítették a bozeni ipari negyedeket, tömbházlakásokat, lakótereket és így tovább. Ahogy fentebb említésre került, e folyamat az 1970-es évek elején megszűnt, majd különös módon az 1980-as, de mindenképp az 1990-es évek végétől kezdve azt tapasztaljuk, hogy a dél-tiroli olaszok száma folyamatosan apad. Míg az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején 130-140 ezres olasz lakossággal számolhattunk, addig ma kb. 121 ezren élnek itt, és ez a népességfogyás elsősorban a vidéket érintette. Az 1989-es események, a berlini fal leomlása, az úgynevezett vasfüggöny megszűnése, majd szinte ugyanabban az időben a schengeni egyezmény oda vezetett, hogy a határhoz közeli kaszárnyákat nagyrészt lebontották, hisz nem volt rájuk többé szükség.

Mindenképp az 1992-es maastrichti szerződés számít: az egységes gazdasági piac megteremtése, a későbbi monetáris unió és a határátkelőhelyek leépítése/kiiktatása oda vezetett, hogy a vámisztviselők is elköltöztek. Amit nagyon fontos hangsúlyozni,

hogy Gossensass, Brenner és Sterzing olasz lakossága rohamosan fogy, Franzenfeste ugyancsak jelentős számú olasz lakost veszített. Példa erre még a Vinschgau területén található Schlanders, ahol az 1970-es években még egy teljes olasz tannyelvű elemi- és középiskola működött, ma viszont már egyáltalán nincs ilyen intézmény, csupán két olasz elemi osztály létezik. A fenti tényezőknek az lett a következménye, hogy az olasz lakosság a periférikusabb településekről Brixenbe, Bozenbe, Meranba költözött.

Ellenkező irányú népességmozgás ugyanakkor, hogy az idősebb generáció részben a nyugdíjkorhatár elérésekor jelentős számban költözik vissza szülőföldjére, ahonnan még az 1930-as, 40-es, 50-es években, a 60-as évek elején elszármazott. E folyamatnak anyagi háttere is van, hisz a városban eladott ingatlant jól tudják értékesíteni, a szülőföldjükön akár három lakást is kapnak érte. Azt hiszem, mind a német, mind az olasz nyelvcsoport esetében viszonylag stabil népességszámról beszélhetünk. Különös emelkedésről a migrációs háttérrel rendelkezők esetében van szó. Dél-Tirolban a számuk máris 48 ezer fő, amely a Gröden és Gadertal térségekben összesen kb. 18-19 ezer főt számláló ladin népességnek több mint a duplája.

Nyelvileg komoly változást/fejlődést hozott, hogy az olasz nyelvcsoport az 1975–1985 közötti periódusban úgymond felismerte saját kisebbségi státusát, és kötelességszerűen megpróbálta a németet mint második nyelvet elsajátítani, de ez persze nem ment olyan könnyen. Tény, hogy politikai szinten is érkezett válasz: az 1985-ös bozeni helyhatósági választásokon a neofasiszta *Movimenti Sociale Italiano nevű* párt lett a legerősebb, megszerezve a szavazatok egyharmadát, 4-ről 30%-ra növelve szavazati arányukat. Ez volt a politikai reakció e nyelvi, kulturális, de mindenekelőtt politikai értelemben vett új kisebbségi léttel szemben.

A helyzet először az 1990-es években javult. A különböző tannyelvű iskolák osztályai között partnervizonyok alakultak, változatos kezdeményezések születtek, hogy szorosabb kapcsolathálót építhessenek a lakosság körében. A 90-es évekre és a 2000-es évek első évtizedére jellemző nyelvi kompetenciáról a Bozen/Bolzanói Európai Akadémia (EURAC) 2006–2008 között tett közzé egy vizsgálatot. Ebből kiderült, hogy a középiskolás olaszoknak a németekhez képest még mindig rosszabb érettségi eredményeik vannak a második nyelvből. Bár a németek relatíve

jobbak olaszból, olasz nyelvismeretük fokozatosan gyengül, az olaszok német nyelvismerete viszont emelkedik. A németek olasztudásának hanyatlását két tényező idézi elő:

1.) a német hivatalosan elismert nyelv lett, így többé nem jelentett problémát a használata, ha egy hivatali ügyet akartak elintézni, 2.) az angol nyelv jelenlegi felértékelődése. A fiatal generáció messze fontosabbnak érzi az angolt, mint a mindenkori második nyelvet, az Európai Bizottság (EB) ajánlása ellenére, amely elsősorban a saját nyelvet támogatja, a szomszédos nép nyelvét, majd csak ezt követően az angolt.

Az elmúlt 15 évben persze már számtalan próbálkozás indult az iskolák részéről, amelyek egyfajta együttműködést is megkíséreltek, de az intézmények még mindig elkülönülnek, ugye a második autonómia státútum híres 19. cikkelye...¹⁷ Akik a mindennapokban mindkét nyelvet használják, úgymond a német és olasz kultúra átfedésében élnek, azok lakhelye jól behatárolható: Bozen, Meran, a kisebb városok, és még talán néhány nagyobb község. Ez természetesen nem vonatkozik az Ulten- vagy Passeier-völgyre, ahol alig vannak olaszok, s a maréknyi olaszság valójában a német iskolákat látogatja, gyermekeik a német dialektust beszélik. Bár még tudnak olaszul, de időközben szinte teljesen beolvadtak, ezért az ő esetükben helytelen is integrációról beszélni. A falvakban az olasz lakosság aránya nem haladja meg a 3-4%-ot, nincsenek is már olasz iskolák, a szülők pedig nem akarják, hogy gyermekeik a messzi városokba ingázzanak csak azért, hogy olaszul tanulhassanak. Persze akik német iskolába járnak, ott második nyelvként tanulnak olaszul is, de kulturális szempontból ez igazából nem az integrációt, hanem az asszimilációt segíti elő. Mindenesetre fejlődésnek tekinthető, hogy az együttműködés végre megerősödött, és a csoportok nyelvi kompetenciája között nincs már akkora különbség, mindkét csoport anyanyelvi beszélői rendelkezik bizonyos második nyelvi kompetenciákkal, kimutatható a közeledés.

¹⁷ Az 1972-es második autonómiastátútum idézett 19-ik cikkelye a három hivatalosan elismert nyelvcsoporthoz anyanyelvi oktatáshoz való jogát tárgyalja (l. http://www.provinz.bz.it/lpa/download/statut_dt.pdf).

Dél-Tirolban van még egy hivatalosan elismert autochton nyelvcsoport, a ladin lakosság. Hogyan tudná a ladinok kisebbségi helyzetét jellemezni a különböző időszakokban?

A második autonómiastatútumot követően, 1972 után a ladin lakosság, a német nyelvcsoport akarata ellenére keresztülvitte, hogy *Ladinföldön*¹⁸, Gröden és Gadertal térségekben háromnyelvű oktatás valósulhasson meg: a paritásos alapon megszervezett német és olasz oktatáshoz segédletként hozzájön a ladin. A kép az 1990-es években kiegészült az angollal.

Hat évvel ezelőtt készítettek egy érdekes, a nyelvi kompetenciát vizsgáló kutatást, amelyben a Grödenből és Gadertalból származó ladin diákok és Klausen, a magasabb hegyvidék, illetve Villanders¹⁹ német diákjainak a standard német nyelvtudását hasonlították össze. A ladin diákok standard német nyelvtudása jobbnak bizonyult, mint a németeké. Előbbieknek nyilván egyből a köznyelvet tanítják az iskolában, míg utóbbiaknak saját dialektusuk után kell azt elsajátítani. Nagyon érdekes ez a fejlődés; a megélt többnyelvűség mindegyik nyelvnek a javára válik.

A németeknél most az mutatkozik meg, hogy valójában a dialektus, a regionális köznyelv, amely tehát nem a standard, a félig nyilvános, részben a nyilvános szférákban is egyre inkább használatos, méghozzá a köznyelv rovására. Hogy a standard német nyelvi kompetencia szintje csökken, az itt, ahol óvodapedagógusokat és tanítókat képzünk, szintén jól észrevehető. Meg is kell próbálnunk nyelvi műhelyeket kialakítani azért, hogy a diákok irodalmi, standard német nyelvi kompetenciáját legalább egy kvázi tudományos szintre felhozzuk, elsősorban azért, hogy többé-kevésbé tudományos szövegek megírására ösztönözzük őket. A dialektust mindenki nagyon jól beszéli, de használati köre mára nagyon kiterjedt. A folyamat magyarázható az újonnan megjelenő etnikai öntudattal, a „mi vagyunk az úr a házban” érzésével.

Jelenleg minden túlzás nélkül állítható, hogy a ladin az a nyelvcsoport, amelyik egy nagyon stabil, funkcionális többnyelvűséggel rendelkezik. Ugyanez a németek, de mindenekelőtt

¹⁸ A tájegységnek tudomásom szerint nincsen magyar megfelelője, a német nyelvben a *Ladinen* kifejezést használják.

¹⁹ Mindkettő többségében németek lakta település.

az olaszok esetében még mindig várat magára, habár az akkulturálódott olasz polgárság körében a német mint második nyelv kompetenciaszintje igen magas. Ma egyre több olaszsal találkozni, akik voltaképp nagyon jól beszélnek németül. Ez valamelyest fejlődés. Az oktatáspolitikai persze kétségtelenül nagyon fontos szerepet játszik ebben.

A kollégámmal néhány éve végeztünk egy kutatást középiskolások és érettségizettek körében, amely a következő kérdést tette fel: hogy válik valaki Dél-Tirolban két- vagy háromnyelvűvé, és hogyan marad egynyelvű? Számos olasz és német diákot vizsgáltunk, s persze azt állapítottuk meg, hogy a németek jobban tudnak olaszul, mint az olaszok németül, még akkor is, ha ez némileg kiegyenlítődött. Még mindig elmondhatjuk, hogy a német középiskolások 70%-a elég jól beszél az olaszt mint második nyelvet, míg az olasz középiskolásoknak kb. 35%-ról állítható ugyanez a német nyelv kapcsán. Ez igen jelentős különbség. Persze még mindig ott vannak azok a német és olasz diákok, akik dacára a töménytelen mennyiségű második nyelvórának, a középiskolából kikerülve rosszul beszélik az olaszt vagy a németet. Dél-Tirolban a második nyelvet olyan magas óraszámokban tanulják, mint egyetlen másik európai országban sem, és a középiskolások (a németek) negyedének ennek ellenére gyenge a nyelvi kompetenciája. Ez persze némileg attól is függ, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a két nyelvcsoport.

Milyen tényezőkkel magyarázza e szembeötlő különbségeket?

Először is azzal, hogy a falvakban már szinte nincsenek is olaszok. Másodszor: a kutatásnak volt egy kvalitatív része is, ahol fókuszcsoportokkal dolgoztunk. A résztvevő olasz diákok arról számoltak be, hogy a szünetben az udvaron tartózkodó német diákok klikkesedtek; az olasz fiatalok próbáltak ugyan kapcsolatot teremteni német iskolatársaikkal, de azt tapasztalták, hogy azok inkább csoporton belül maradnak, mert az egyszerűbb. Természetesen objektíven nézve azt kell mondani, hogy ez a különálló oktatási rendszernek köszönhető, amelyet elsősorban az anyanyelv védelmét szem előtt tartva hoztak létre. Azonban ez irányt váltva bumerágnak bizonyult.

Tudjuk, hogy ma Európa és a világ haladása érdekében a

többsnyelvűséget szorgalmazzák. Helyi szinten ez elsősorban a német, olasz és angol nyelv megfelelő szintű ismeretét jelentené, amely nagyon jó kezdőtőkét is kínálna a középiskolába, majd onnan egyetemre jelentkező fiatalok számára. Az, hogy a kétnyelvűség vagy többsnyelvűség ilyen lassan halad előre, egyértelműen az elkülönített oktatási rendszer rovására írható.

A két- vagy többsnyelvűség megvalósításában az oktatáspolitikai kétségtelenül döntő szerepet játszik. Milyen iskolával kapcsolatos tapasztalatai voltak az elmúlt évtizedekben az egyik és másik oldalon?

Az olaszok már az 1990-es években elkezdték a szaktantárgyak második nyelven való oktatását, amit kezdetben heves támadások értek a politikusok részéről. Azzal érveltek, hogy az iskolák olasz vagy német nyelvűek, nem kell egyéb szaktárgyakat a második nyelven oktatni. Időközben aztán a német iskolák is biztosították annak a lehetőségét, hogy a szaktárgyakat részben olaszul vagy akár angolul is oktassák. Ez azt jelenti, hogy a jelenlegi folyamat már nem immerzió²⁰ – ez történelmileg lejáratott kifejezés; a fasiszta időkre emlékeztet, amikor a németeknek valójában nem „immerzív módon”, belemerítkezve, hanem „szubverzív módon”, akaratuk ellenére kellett olasz iskolákba járniuk. A ma használatos elnevezés a *Content and Language Integrated Learning*²¹. Vannak persze különbségek, nyilván ezt is kutatják, a terület tetemes szakirodalommal rendelkezik. Az oktatási rendszer – mondhatnánk – tudomást vesz arról, hogy a német iskolákban a többi nyelvnek, az angolnak, az olasznak nagyobb jelentőséget kellene tulajdonítani. Ezen ugyanakkor nemcsak az angol nyelvórák, hanem új információs anyag idegen nyelven történő elsajátítása is értendő, erre az informatika nyújt egyértelmű példát – mutatkozik tehát fejlődés.

²⁰ Az immerziós oktatás az idegen nyelv elsajátítására létrehozott két nyelven zajló pedagógiai módszer, ami a célnyelvi közeggel való intenzív érintkezés útján valósul meg, bővebben lásd.

http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700026.MKM

²¹ A tartalom és nyelv integrált oktatása.

Hogyan értékeli a szülők szerepét a második nyelv elsajátításában a mai dél-tiroli társadalomban?

Az 1990-es években igazából az olasz szülők voltak azok, akik *Genitori per il bilinguismo*²² néven egyesületet alapítottak, és az egész integrációs próbálkozást, mint a második nyelven való szakoktatást, a különböző tannyelvű osztályok közötti partnerséget nagy erővel előmozdították. Ugyanez a törekvés mintegy 5 éve a német ajkú szülőknél is egyre markánsabban jelen van, hisz a szülők látják, hogy a diákoknak az érettségig németből, olaszból és részben angolból – bár a német és az angol egy kicsit jobban megy – az ajánlottnál jelentősen gyengébb a nyelvi kompetenciájuk.

A német szülők tartományi tanácsadó testülete az év elején legkevesebb 13 ezer német ajkú szülőt kérdezett meg arról, hogyan kellene működni a többnyelvűségnek. Ennek a statisztikailag szignifikáns, azaz megbízható vizsgálatnak a keretében a szülők többsége azt mondta, hogy közös óvodákat kellene létrehozni. Ami persze teljességgel szembemegy azzal a nemzetiségi politikával, amelyik még mindig az anyanyelv védelmét tekinti elsőrendű szempontnak.

Ez kissé különösnek hat, hisz a német nyelv már rég hivatalosan elismert államnyelv. Még mindig ekkora energiákat mozgósít az anyanyelv védelme?

Igen, persze, bár a felmérés alapján megmutatkozott, hogy a szülők már jobban értékeli a többnyelvűséget, és azt mondják, hogy a német iskolákban több olaszt kellene oktatni. Ez az egész némileg drámai, bár itt már személyes tapasztalataim vannak, ahogy a szülőknek is. Ha valaki ma egy 16-17 éves német diákhhoz, aki legkevesebb 5 évet járt elemibe, 3 évet középiskolába, mialatt összesen kb. 1700 olaszórája volt, azzal a kérdéssel fordul: *Cosa fate 'sta sera?*²³, akkor nem képes lazán visszaválaszolni: *Oggi ci divertiamo, beviamo un po' di vino*, azaz még iszogatunk egy kis bort, s beszélgetünk. Ehelyett valamiféle pidzsin mondat jön ki belőle: *oggi noi bevivini...* – ez kész katasztrófa! 1700 óra után az

²² Szülők a kétnyelvűségért.

²³ Mit csinálsz ma este?

ember arabul is megtanulhatna. Persze ha megvan hozzá a motiváció. Ami ugyebár hiányzik.

A falusi és hegyvidéki területeken ez az elutasító magatartás rendkívül erős: a nyelvünket mindenhol használhatjuk, ha az olaszok akarnak valamit, tanuljanak meg németül.... Egyébként is szívesebben lennénk mi független állam, lásd a politikai pártokat, a Szabadság Pártot (*Die Freiheitlichen*) és másokat, noha ezek nem képesek többségi támogatottságot szerezni. Valami azonban már megmozdult, mindenekelőtt a szülők részéről, akik most nyomatékosan kiállnak a többnyelvűség megerősítéséért. Ez most valójában pragmatikus szempontból történik, mert a szülők természetesen a gyermekeik javát nézik, a nyelv- és etnopolitikával legfeljebb közvetett módon működnek közre, noha szeretnék, hogy a német konkrétan megerősödjön. Azt hiszem, ahelyett, hogy állandóan az anyanyelv védelméről beszélnének, a másik nyelvvel való komolyabb foglalkozást, integrált nyelvoktatást, egy erősebb *cultural awareness*-t²⁴ kellene elősegíteni. Ez mindegyik nyelvnek előnyére válna. A szülők ezt valahol már nagyon jól látják és a politikában is terítékre kerül.

Sor fog kerülni egy német autonómiagyűlésre, ahol bizonyára az elkülönített oktatási rendszer is szóba hozzák majd. Kézenfekvő volna felvetni, hogy miért nem alakítjuk legalább a középiskola utolsó három évét háromnyelvűvé? Persze a kisebbségi jogokra támaszkodva fel lehet hozni ellenérvet, mondván, hogy a német nyelvcsoporthoz nemzeti szinten ugye kisebbség. A kisebbségeknek pedig megvan hozzá a joguk, sőt muszáj nekik az iskolát az anyanyelvükön végezniük. A kérdés csupán az, hogy mennyire nyomós ez az ok? Az elemi oktatás szintjén ez talán még problematikus, mert jobb, ha az ábécét saját nyelven tanulják a gyerekek, de aztán persze egyre növekvő arányban kellene a többi nyelvet is bevonni a játékba. Hát ezek a mi jelenlegi problémáink, melyekre lassan a politikum is kezd felfigyelni.

Milyen feladatokat kellene még ehhez a dél-tiroli olaszoknak és németeknek megoldaniuk?

Számos olyan terület van, ahol a két nyelvcsoporthoz az egymás mellett

²⁴ Kulturális öntudatot.

élés modelljét követi. A köznapi találkozásokkor azonban a rideg távolságtartást már túlhaladták. Meranban, Bozenben, azokban a városokban vagy nagyobb községekben, ahol az olaszok aránya 15-18% körüli, igazából mindenhol megtalálhatóak olyan csoportok, amelyek azt mondják, hogy nekünk az olasz nyelv is elég a boldoguláshoz. Ők azok, akik nem keresik a többnyelvűséghez vezető utat, ide tartozik például az Északi Liga (*Lega Nord*).

Mindazonáltal létrejött egyfajta szorosabb kooperáció, az együttélés minősége jelentősen javult. A kulcs továbbra is a többnyelvűséghez való viszonyban és az oktatási rendszerben keresendő. Bár nekünk is itt a tanárképzőben két külön struktúránk van. Próbáltunk ugyan nyitni, de már 1999-ben külön német és olasz tagozattal indultunk. Ez igazából szerencsétlen átvétele volt azon elkülönülő oktatási rendszernek, amely a dél-tiroli drámaiskolákat is meghatározta. Az első évek után a tagozatok aztán kísérletet tettek ugyan az egymás felé való nyitásra, a diákok átjárásának biztosítására, a cél mégis egy többnyelvű oktatási rendszer kiépítése, a különálló tagozatok megszüntetése volna. Ez lenne valójában az ideális, de hát nem megy egyről a kettőre. Ez problémás, az együttélés terén valóban sokat kell még tennünk. Elsősorban lehetőségeket kellene teremteni a peremterületeken és a mellékvölgyekben, amelyek egyre inkább németté lesznek, és éppen emiatt a lakosság körében a második nyelv ismerete is hanyatlik, sokan kvázi másodlagos analfabétákká²⁵ válnak. A nyelvcsoportok közötti kapcsolatok javítása céljából már komolyabb intézkedések szükségesek. Még ha a kedélyek le is csillapodtak valamelyest, és a német–olasz ellentét nem annyira látványos, a tudatalattiban egyszerűen még mindig ott van.

A kérdés megválaszolásához számba kell venni a migrációt is. Egyetlen példát hozok: a bozeni Dominikánus téren (*Dominikanerplatz*) élt egy calabriai bevándorló²⁶, aki az 1930-as években jött ide, és negyven éven keresztül, nyugdíjazásáig a feleségével élelmiszerüzletet vezetett. Mindennap nyitva voltak, vasárnap is. Készítettem vele egy interjút, mert egyszerűen meg

²⁵ A fogalom azokat az egyéneket jelöli, akik megtanultak ugyan írni-olvasni, de elfelejtették azt. Fő kiváltó oka a rádió, telefon és televízió elterjedése. Esetünkben nyilván az olasz nyelv használati körének beszűkülése, gyakran megszűnése válhatta ki a felejtést.

²⁶ Calabria a kontinentális Olaszország legdélebbi régiója.

akartam ismerni a történetüket, a dél-olaszokat Dél-Tirolban ugyebár sosem nézték túlságosan jó szemmel. Ez Németországban szintén megvan a poroszok és bajorok között, de Észak- és Dél-Hessenben²⁷ is ezt tapasztaltam. Valószínűleg sok más helyen is úgy van, hogy bizonyos területeknek magasabb kulturális, szociális státusuk van, míg másoknak rosszabb, alacsonyabb. Hogy ez tényszerűen indokolt-e vagy sem, az most nem vita tárgya. A férfi olaszul magyarázta el nekem, hogy mióta migránsok érkeznek, marokkóiak, albánok és így tovább, azóta az olaszok szociális státusa erősen megemelkedett. Érzékelhető, hogy a németek és olaszok között a bevándorlás hatására egyfajta összetartozás érzés jött létre. Ez azonban nem valódi integráció, hanem egy kicsit olyan, mint ahogy Hans Magnus Enzensberger *A nagy vándorlás (Die Große Wanderung)* című könyvében a vonatfülkében játszódó jelenetben leírja: ott ül két ismeretlen. Nyílik az ajtó, két további személy érkezik, mire az első kettő hirtelen szolidarizálni kezd egymással, kizárva e körből a később érkezőket. Ez azonban csak egy ideig tart, később, mikor újabb kettő akar bebecsátást nyerni, már a négy személy közt alakul ki szolidaritás. Ezek a híres csoportközi konfliktusok, melyek valóban léteznek – van még tennivalónk.

Amit én itt problémásnak látok, hogy a második autonómiastátútummal együtt egy olyan folyamat is elindult, amit „visszanémetesítésnek” nevezhetünk. A legnagyobb hibát tulajdonképpen a németek és politikusaik követhetik el, akik kezében a politikai hatalom összpontosul, hiszen a 35 tartományi képviselőből 9 olasz nyelvű, a ladinokat a németekhez számolva – egyébként egy ladin tanács is létezik. Kis túlzással azt mondhatnánk, ez a hiba a németek részéről a túl nagy hegemónia és dominancia érvényesítése lenne, hisz ez az aszimmetria rögtön az olaszok ellenséges reakcióját váltja majd ki.

Beszédes példa a helynévadás. A második autonómiastátútum kimondja: a helynevek, a hegyek, a folyók, a völgyek nevei kétnyelvűek. Csakhogy a német nevek még nem legálisak, mert még mindig az egykori fasiszta jogrend van érvényben. Az autonómiastátútum szerint ugyanakkor ezeket a tartományi törvények révén be lehet vezetni. 1972 óta, azaz bizony több mint negyven éve ezeknek a törvényeknek még nem szereztek érvényt,

²⁷ Hessen közép-németországi tartomány, melynek fővárosa Wiesbaden.

elsősorban azért, mert német részről sok olasz nevet akarnának eltörölni és helyettük németeket bevezetni. Jelenleg ez dívik, az úgynevezett szimbolikus birtokigény érvényesítése, olasz részről is. A kérdés tizenöt évvel ezelőtt még nagyobb feszültséget keltett, ez ma már oldódott. Ha a nyelvcsoportok közeledni akarnak egymáshoz, és együtt akarnak működni, az a migránsokat is érinti. Fel kell tenni a kérdést, hogy kié az ország? És meg is kell válaszolni, mégpedig világosan. Nem arra hivatkozva tehát, hogy mi már több száz éve itt élünk, tehát az őslakosok és a bevándorlók ismerős érvére támaszkodva. Épp ez az, amit a legproblematisabbnak vélek, amiről már volt is szó, arról a dél-tiroli civil társadalomról, amelyik nem tesz többé különbséget fekete vagy fehér, olasz, német vagy calabriai, észak- vagy dél-tiroli között. Ez érezhető is, de persze konfliktusok mindig adódnak.

A bozeni helyi képviselőtestületi választásokon legutóbb sokkal kevesebb olasz szavazott a Dél-tiroli Néppártra (*Südtiroler Volkspartei*). Ez persze némileg összefügg a gazdasági válsággal is: ha kevesebb a szétesztható pénzmennyiség, akkor megkeményednek az etnikai frontok, ezt korábban is észre lehetett venni. Ekkor mutatkozik meg azonban az együttélés tényleges minősége is. Ha az embernek spórolnia kell, azért még nem megy neki a másinak, nem igaz?!

SCHWARCZ GYÖNGYI*

„Ez a lux megeszen bennünket” A különbség politikája és a társadalmi integráció

Berta Péter: *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, 2014, 728 oldal.

Berta Péter az erdélyi gábor romák presztízsgazdaságát és a *romani politikát* bemutató könyve komoly tudományos mérőkövetőnek tekinthető, látásmódja és eredményei alapján egyaránt. A szerzőnek 1998 és 2012 között összesen 32 hónapnyi, többségében a főleg Maros megyében élő gábor romák, kisebb részben a jobbára Szeben és Brassó megyei cårhar romák között eltöltött terepmunkája során óriási mennyiségű anyagot sikerült összegyűjtenie. Erre a terepen szerzett anyagra, tudásra alapozó, alapos elméleti felkészültséggel megírt terjedelmes kötetből akár három antropológiai monográfia is kitalna, és ezt nemcsak a benne megjelenő empirikus és elméleti anyag mennyisége mondhatja a recenzenssel, hanem az a tény is, hogy a szerző háromféle módszertani alapállásból tekint témájára: a szubjektumok, a tárgyak és a diskurzusok perspektívájából. A gyakorlatközösségként felfogott gábor roma etnikai csoportot, megélhetési stratégiáikat, társas viszonyait és presztízsgazdaságukat, az ehhez szorosan kapcsolódó *romani politikát*, illetve a presztízsgazdaság olyan részterületeit, mint az etnicizált értékrendszer ismérveit, a gazdasági gyakorlatokban részt-

* A szerző néprajzkutató, etnológus, a Nemzetstratégiai Kutatóintézet munkatársa. E-mail: schwarczgy@yahoo.com

vevő aktorok és maga a piac, a „klasszikus” szociológiai-antropológiai megközelítésmód alapján vizsgálja. Vagyis a társadalmi folyamatokat, viszonyokat, gyakorlatokat és ideológiákat az azokat létrehozó és működtető egyének szempontjából értelmezi. Mivel a presztízsgazdaság legfontosabb elemeinek az ezüst poharak és fedeles kupák számítanak, amelyek azonban folyamatosan mozgásban vannak a gábor roma csoporton belül és az etnikai határokat is átlépi, ezért ezt követően a dolgok társadalmi jelentőségét és ágenciáját (kontextus- és identitásteremtő kapacitását) valló, a társadalomtudományokban az 1980-as években kialakult szemlélet és egyben elméleti irányzat alapján tárgyetnográfákat, tárgyéletrajzokat mutat be. Végül pedig a fogyasztás politikáját, illetve a politikai arcunkát diskurzuselemzés segítségével értelmezi olvasói számára. A három megközelítésmód egymásra épül, kiegészítik egymást, úgy is fogalmazhatnánk, hogy adott témához a megfelelő nézőpontot társítja hozzá a szerző, hogy minél kerekesebb, teljesebb történetet adhasson elő.

A recenzió a könyv három központi témája, vagyis a presztízsgazdaság, a fogyasztás és a *romani politika* mentén mutatja be a művet, és az etnicitás és a gazdaság gazdasági antropológiai megközelítése, valamint a társadalmi integráció és a gábor romák államhoz (központi hatalomhoz) fűződő viszonya mentén gondolja tovább, illetve próbálja értelmezni és kontextusba helyezni az olvasottakat.

A gábor romák Maros megye településein kívül más erdélyi, sőt nyugat-európai (nagy)városokban is megtalálhatók. Számukat a szerző – mások becslése alapján – megközelítőleg 14 ezerre teszi. Alapvetően háromnyelvűek, beszélnek a vlach romani változatát, a magyart, és megtanulják a román államnyelvet is. Minderről, és a szerző kiváló nyelvi és nyelvészeti felkészültségéről is a többnyelvű interjúidézetek eredeti és fordításbeli közlései tesznek tanúbizonyságot. Ez az antropológiában bevett gyakorlat ebben a műben az idézetek mennyisége és hosszúsága miatt talán valamelyest nehezíti az olvasást, ugyanakkor a szöveghű közlések, amellyel, hogy erősítik a hitelességet, rávilágítanak a gábor romák nyelvi kompetenciáira, a gyakori kódváltás képességére.

A 20. század első harmadának végétől a jobbra már letelepedett életformát folytató gáborok az 1950-es, 1960-as évektől kezdődően korábbi hagyományos foglalkozásaikat (bőrfeldolgozás, illetve

fém munkák) egyre inkább a szocialista ipar kínálta munkalehetőségekre, illetve a közvetítő kereskedelemre cserélték. A romániai makrogazdasági helyzet és az 1980-as éveket jellemző áruhiány az utóbbi tevékenységet igen keresetté tette, ennek köszönhetően az ezzel foglalkozó romák többsége látványos és jelentős anyagi gyarapodást könyvelhetett el. A rendszerváltozással a közvetítő kereskedelem még jövedelmezőbbé vált, mert a politikai és a gazdasági helyzet változása, illetve az államhatárok fokozatos megnyílása lehetővé tette, hogy a korábban csak Románián belül közvetítő gáborok ettől kezdve előbb Magyarországon, később már Nyugat-Európában is kereskedjenek.

A gábor romák felhalmozott jelentős készpénztartalékaikat elsősorban ezüst poharak és fedeles kupák vásárlására, illetve a politikai szövetséges-keresést és a személyes presztízsfelhalmozást elősegítő házasságpolitikára fordítják. Utóbbi költséges volta abból fakad, hogy az apák (és nagyapák) által elrendezett házasságok alkalmával, szemben más roma csoportokat jellemző gyakorlattal, nem menyasszonyváltásigot adnak, hanem éppen a lányos apákat terhelő a *juss* fizetésének kötelezettsége, aminek összege rendszerint több tízezer dollárt vagy eurót tesz ki. Az egyének, családok, apai ágak, illetve esetenként lokális közösségek között számon tartott presztízsvizonyok legfontosabb értékmerőjét azonban az ezüstartárgyak birtoklása jelenti. Az ezüst poharak és fedeles kupák a többségi társadalom által ismert és használt műtárgypiacon realizálható ár sokszorosáért cserélnek gazdát a gábor romák között, esetenként a gábor és a cārhar romák között, egy sajátos, a gáborok által kialakított értékrezsim alapján, amelyben a tárgy gábor roma tulajdonlástörténete és a maguk által felállított esztétikai rendszernek való megfelelés egyaránt fontos szerepet játszik (l. 7. fejezet).

A ma gáborként számon tartott romák elődei a 19. század közepe óta rendelkeznek ezüst poharakkal és fedeles kupákkal (223.). Berta Péter a szakirodalom alapján úgy véli, hogy egyes, közelebbről nem meghatározható erdélyi cigány csoportokban a 19. század elejétől terjedhetett el és válhatott gyakorlattá az ezüst poharak és fedeles kupák gyűjtése. A 16–18. században a többségi társadalom bizonyos csoportjai számára az ezüstartárgyak a vagyonfelhalmozás, illetve a társadalmi státusz jelölésének eszközét jelentették. A 19. század elejétől, a vagyonakkumuláció új formáinak elterjedésével (bankbetétek, értékpapírok) azonban az ezüstartárgyak elveszítették korábbi

szerepüket, és megjelentek a zálogházak kínálatában (678–679.). Az akkor még jellemzően vándoréletmódot folytató roma csoportok számára az ezüst tárgyak feltehetőleg a vagyon rezerválásának, materializációjának kiváló eszközét jelentették, amely könnyen szállítható, ugyanakkor az állami ellenőrzés elől akár el is rejtethető, vagy megőrzésre zálogba adható volt.

Az ezüst presztízstárgyakban történő vagyonfelhalmozás etnikai meghatározottságú fogyasztásként értelmezhető, ám a gábor romák jövedelmük egy részét manapság már a többségi társadalomra jellemző fogyasztói minták alapján költik el. Mindez az új építésű, több szobás, modern, költséges és márkás tartós fogyasztási cikkekkel felszerelt családi házak, nagy és drága autók megjelenését és elterjedését, gyorsétermek, áruházláncok gyakori látogatását jelenti. A posztoszocialista korszakban végbement „fogyasztói forradalom” (543.) hatására mára a gáborok között kialakult e javak fogyasztásában is egy presztízsverseny, vagyis ezek a javak is a vagyonfelhalmozás és a vagyonrepresentáció eszközeivé váltak, kialakítva ezzel a hagyományos és a posztoszocialista presztízsfogyasztás dichotóm mintáit. A szerző amellett érvel, hogy a posztoszocialista fogyasztói forradalom hatása, illetve az erre való nyitottság mellett olyan tényezők is befolyásolták az újkéletű presztízsjavak megjelenését és elterjedését a gábor romák között, mint például az általuk üzött közvetítő kereskedelem nemzetközivé válása, hiszen így olyan fogyasztási mintákkal is találkozhattak, amelyek addig számukra ismeretlenek voltak. Ebből fakad a fogyasztási szokások megváltozását magyarázó másik tényező is: az egyre gyakoribbá váló interetnikus gazdasági találkozási helyzetekben a gazdasági racionalitás megkívánta bizalomépítés okán a vagyonos és sikeres kereskedő képét kell sugallniuk (544.). Mivel a külföldön üzletelő gábor romák otthon felépített és költségesen berendezett otthonairól, a gyorsétermek, bevásárlóközpontok gyakori látogatásának szokásáról a külföldi üzleti partnereknek fogalmuk sem lehet, így a recenzens hajlik arra, hogy ezeket a presztízsjavakat és fogyasztási szokásokat ne a bizalomépítés szükségességére, a gazdasági racionalitás kívánalmaiként magyarázza, hanem sokkal inkább az „otthoni” többségi társadalomnak szóló üzenetekként.

A könyv harmadik nagy témája a politika világa. Bárdi Nándor hívta fel a recenzens figyelmét arra, hogy a rokon tudományok

kutatói körében is milyen népszerűségnek örvend Berta Péter könyve, mivel sokan erős hasonlóságot éreznek a kötetben bemutatott *romani politika* mechanizmusai és gyakorlatai, illetve az HBO 2011 óta vetített, világszerte óriási népszerűségnek örvendő *Trónok harca* (*Game of Thrones*) című sorozata között. A hasonlóságot abban vélik felfedezni, hogy mindkét opusz a „törzsies” politizálás hatalmi játszmáiba és gyakorlataiba enged betekintést. Filmrajongóként a recenzens sem mehet el egy ilyen összehasonlítás mellett szó nélkül, elsősorban azért, mert nem osztja az előbbi véleményt, mivel másban látja a gáborokra jellemző politizálás lényegét. A *Trónok harca* sokkal inkább a Netflix szintén méltán népszerű, de inkább csak rétegsorozatnak számító *Kártyavár* (*House of Cards*) című, 2013-ban indult politikai drámájához hasonlít, mivel mindkettő a hatalom megszerzéséért és megtartásáért folytatott gátlátatlan, mindenén és mindenkin átgázoló, gyakran véres küzdelmeket, szó szerint értett élet-halál harcot mutatja be. A hasonlóság annak dacára erősebb e két sorozat között, hogy a *Trónok harca* valóban az intézményesülés alacsony fokán álló, ilyen értelemben tényleg a törzsies politika küzdelmeiről szól, míg a *Kártyavár* a jellegében és eszközeiben is nagyon hasonló küzdelmet az intézményesült politika világában tárja elénk az amerikai elnöki székért folytatott csatározásokon keresztül.

A gáborokra jellemző politika azonban nem ilyen természetű. Való igaz, hogy nem intézményesült jellegű, nem kötődik semmilyen szintű politikai szervezethez vagy az etnikai alapú önszerveződés és érdekképviselő formáihoz sem, mivel ez (is) egy, a többségi társadalom számára láthatatlan, erősen etnicizált és relatíve zárt informális társadalmi szerveződési forma (59.). Fő célja a társadalmi és gazdasági különbségek megalkotása, reprezentálása és manipulálása, vagyis egy *értékverseny*, egy presztízsversenyt, amely részben etnicizált szimbolikus küzdőtereket, gyakorlatokat és ideológiákat foglal magába. Szimbolikus küzdőterei, amelyeken a „csatározás” folyik: a gazdaságítóke-felhalmozás (ezen belül is elsősorban a presztízstárgygazdaság), az apai ágak presztízshierarchiájának alakítása, valamint a kapcsolatítóke-felhalmozás, főleg az apatársi szövetségek – *xanamikomo* – megkötésén keresztül (58–60.). Legfontosabb szimbolikus tróféáinak így a presztíz és a hírnév, valamint az ezek által előidézett különbségek tekinthetők.

A tárgyéletrajzok sorában (12–14. fejezetek) megismert történetek rávilágítanak arra, hogy egy-egy értékesebb presztízstárgy megszerzéséért folyó verseny természetesen nem mentes a manipulációtól, háttéralkuktól, becsapásoktól sem, ám az egész tevékenység sem célját, sem eszközeit tekintve nem hasonlítható az említett filmsorozatok által bemutatott politika véres és kegyetlen világához. Ha már mindenképpen filmes hasonlatot keresünk, akkor a Warner Bros 1999 és 2006 között futott, *Az elnök emberei* (*The West Wing*) című sorozatát lehetne említeni, ami a politikai machinációkat a kommunikáció világa felől mutatta be, így jól feltárta a politika és kommunikáció kapcsolatát, a politika mediatizáltságát és diszkurzivitását. A *romani politika* is ilyen „mediatizált” gyakorlat, hiszen a presztízstárgygazdaságban, a házasságpolitikában, az apai ágak presztízsversenyeiben felmutatható, az etikus viselkedés szabályai szerint elért eredményekről a gábor roma nyilvánosság tereiben folyó férfidiskurzus az, amit ők politikaként definiálnak. A nyilvánosság legfőbb színterei a központi társadalmi események (virrasztók, temetések, eljegyzések és esküvők), de politikai diskurzus (politizálás) folyik vagy folyhat véletlen találkozással alkalmával is, akár a többségi társadalom nyilvános helyein (éttermekben, vendéglőkben) is. A diszkurzivitás, a politikai témákról és eredményekről folyó beszéd tehát központi eleme a *romani politikának* azáltal, hogy megjeleníti és egyben alakítja is a presztízsvizonyokat (61.). Más szóval, a gábor romák politikai diskurzusa különbségeket jelenít meg, ugyanakkor különbségeket is hoz létre, vagyis erős a konstitutív karaktere is, ezért a politikai diskurzusban való részvétel a politizálás fontos eszköze is egyben (582.).

Hogy mennyire diszkurzív gyakorlat (is) a gábor romák politikája, az az olvasó számára leginkább az utolsó előtti, 17. fejezetben válik nyilvánvalóvá, ahol a különbség politikájának diszkurzív színtereit és eszközeit, a politikai arcumkát és ennek technikáit, stratégiáit ismerhetjük meg. A szerző a különbség politikáját szolgáló diszkurzív stratégiákra a spontán beszédben és a folklóralkotásokban (politikai tartalmú énekekben) egyaránt rámutat. A folklóralkotások kapcsán szembe is helyezkedik a magyar nyelvű néprajzi szakirodalomban gyakran megjelenő kutatói sztereotípiával, mely szerint az archaikus életmódjuknak, illetve elszigeteltségüknek köszönhetően a romák előszeretettel veszik át és őrzik meg változatlan formában a többségi társadalom rurális közösségeinek

folklóralkotásait. Berta Péter azt állítja, hogy a gábor romák éppen hogy nem mechanikusan, szelekció nélkül veszik át a magyar folklórszövegeket, hanem tudatosan, önreflexív módon választják ki a magyar nyelvű énekek közül a lovakkal, kocsikkal, huszárokkal, nyergekkel kapcsolatos szövegeket, és ezeket átalakítva használják a politikai arcmunka eszközeként. Azért ezt a szövegvilágot részesítik előnyben, mert ezeket a kifejezéseket találják méltónak/alkalmasnak a társas érintkezés gábor roma etikája, illetve a politikai arcmunka kívánalmainak megfelelően a poharak, fedeles kupák, illetve a birtoklásukkal megszerzett hírnév, presztízs metaforikus kifejezésére. Valójában maga a presztízsstárgygazdaság a legjobb példa arra, mutat rá a szerző, hogy a többségi társadalom kulturális termékeinek romák általi átvétele mennyire nem a szakirodalomban általában tárgyalt módon és céllal zajlik (vagyis reflektálatlanul, mechanikusan és a megőrzés céljával), hiszen a gábor roma csoportban az ezüst poharak és fedeles kupák szimbolikus tulajdonságainak etnicizált újraértelmezése történik meg.

Többször elhangzott már, hogy a gábor romák fogyasztási szokásai és politikai gyakorlatai, valamint presztízs gazdaságuk egy zárt, erősen etnicizált, ezért a többségi társadalom által sokszor nem is észlelt és értett rendszerként határozhatók meg. A gazdasági cselekvések és intézmények társadalmi beágyazódását vizsgálva a gazdasági antropológia hagyományosan úgy tekint az etnicitásra, mint a társadalmi tőke egy sajátos fajtájára, vagyis erőforrásszerelésben értelmezi. A romákkal kapcsolatos gazdasági kutatásoknak a recenzens által ismert, elsősorban a magyar nyelvterületre vonatkozó példái is többségében ezt a megközelítésmódot követik, és jellemzően a vizsgált roma csoportra jellemző rokonsági viszonyokat tekintik gazdasági erőforrásnak különböző gazdasági adaptációs helyzetekben. Az etnicitás – későmodern értelmezése szerint – azonban nem valami eleve adott, velünk született és változtathatatlan egyéni- illetve csoportjellemző, hanem egy teremtett, elképzelt, relációkban értelmeződő és értelmezhető, kapcsolatokban és viszonyokban konstituálódó entitás. Ez a megközelítés hatással volt a gazdasági antropológiára is, a kortárs kutatásokban ezért már nem feltétlenül valamiféle objektív kategóriaként tekintenek az etnicitásra és e mentén vizsgálják annak erőforrásszerelését, hanem megjelentek olyan megközelítésmódok is, amelyek a gazdasági erőforrásokért, hatalomért vagy bizonyos társadalmi jogosítványokért folytatott

versenyben formálódó dolognak tételezik az etnicitást. Ebben a felfogásban tehát a gazdasági viszonyok, fogyasztói szokások bírnak etnicitás-konstruáló, etnikai határkijelölő képességekkel, és nem az etnicitás befolyásolja a gazdasági viszonyokat, gyakorlatokat és cselekvéseket.¹ Berta Péter végig amellet érvel könyvében, hogy a presztízstárgygazdaság, a különbség és a fogyasztás politikája erős határkijelölő szereppel bírnak, a cārhar romákkal kapcsolatos interetnikus helyzetekben utóbbi diszkurzív stratégiáit is bemutatja (16. fejezet). A könyv elsődleges jelentősége ebben rejlik tehát: az etnicitás és gazdaság kapcsolatának bemutatásával a gazdasági antropológia fősodornak számító irányzatához-nézőpontjához csatlakozik.

A presztízstárgygazdaság, a különbség és a fogyasztás politikája azonban nemcsak, hogy etnikai alapon zárt rendszerek, de informálisak is, vagyis a „hivatalos” „formális”, a többségi társadalom által ismert és elfogadott gazdasági, politikai és fogyasztói rendszerek mellett épültek ki és léteznek, azokkal gyakorlatilag semmilyen kapcsolódásuk nincsen. Határkijelölő szerepük erősségéhez így semmi kétség nem férhet, ám a presztízstárgygazdaságban és a *romani politikában* részt vevő gábor roma férfiak számára elért sikereiknek, a megszerzett hírnévnek és presztízsznek komoly identitásformáló ereje is van. Jogosan vetődik fel a recenzióban a kérdés, hogy a gábor romák etnicizált fogyasztási szokásai, gazdasági és politikai gyakorlatai vajon csak azért ennyire zártak és láthatatlanok, mert egy identitásprojekt részei, vagy esetleg van valami összefüggés e rendszerek zártsága és a társadalmi integráció, valamint a gábor romák államhoz fűződő viszonyának kérdései között. Másképpen fogalmazva, vajon van-e összefüggés a gábor romák társadalmi integrációjának foka, illetve a mindenkori államhoz fűződő viszonyuk jellege és e jelleg esetleges változásai, valamint a presztízsgazdaság kialakulása és fennmaradása között?

Berta Péter a gábor romáknak a külvilággal, a többségi társadalommal fenntartott viszonyát csak a gazdasági gyakorlatok és megélhetési stratégiák, a fogyasztási szokások, illetve a műtárgypiac vonatkozásában vizsgálja, ám ezeket a találkozási-érintkezési pontokat nem elsősorban a társadalmi integráció vagy a központi hatalom

¹ Bővebben lásd Csata Zsombor: Ethnicity and Economy. A Research Agenda for Transylvania. In: *Erdélyi Társadalom*, 2015, 3. szám, 9–24.,

szempontjából elemzi, bár erre való utalásokat is találunk érvrendszerében. Pedig amennyiben a presztízsgazdaság és a fogyasztási szokások közötti viszonyról írottakat nézzük, úgy tűnik, igenis van összefüggés a társadalmi integráció foka és az etnicizált gyakorlatok között.

A szerző nem bocsátkozik feltételezésekbe annak kapcsán, hogy kezdeti-korai időszakában vajon milyen gazdasági jelentőséggel és funkcióval bírt a presztízstárgygazdaság. Kivételt ez alól az emlékezetrel még elérhető szocialista korszak jelent, ennek kapcsán azt emeli ki a szerző, hogy a korszak presztízstárgygazdasága értelmezhető az államtól való távolságtartásként is. Valójában a gyakorlat kezdeti időszakáról szóló néhány írott forrás is utal erre, ahogy ez az utolsó, függetlenségként szereplő, „czigánykincsekről” szóló fejezetből kiviláglik. A vagyonosodásuk tényét a mindenkori hatalom, az állami kontroll elől elrejtteni kívánó gábor romák életmódjuknak leginkább megfelelő felhalmozási gyakorlatokat alakítottak ki, amelyhez a mobil – értsd: könnyen mozgatható, elrejthető – ezüst tárgyak megfelelő eszköznek tündek. A szocializmusban ez az informális, a többségi társadalom számára gyakorlatilag láthatatlan és értelmezhetetlen gazdaság tette lehetővé az állami ellenőrzés és az esetleges szankciók elkerülését egy, a vagyonfelhalmozás és -reprezentáció meglehetősen szűkös eszközkészletével jellemezhető korszakban is (644–647).

Ezekkel a magyarázó okokkal a recenzens egyet is ért, ám úgy véli, más szempontok is közrejátszhattak a presztízsgazdaság fennmaradásában. Ebben a korszakban a gábor romák felzárkózása a többségi társadalomhoz jövedelmi és anyagi viszonyaik tekintetében egyaránt jelentőset lépett előre, eközben pedig letelepedett életmódjuk már kevésbé indokolta a vagyon ezüstneműekben történő felhalmozását. Más szóval, választhattak volna a többségi társadalom értékrendszeréhez közelebb álló, ahhoz jobban illeszkedő felhalmozási módokat, amelyek vagyonuk „konvertálását”, forgalomképességét is lehetővé tették volna. Az, hogy a saját maguk kialakította etnicizált értékrendszerhez és nem a többségi társadaloméhoz igazodva őrizték megnövekedett készpénztartalékaikat, a recenzens véleménye szerint ugyanúgy utal a központi hatalomtól való távolságtartásra, mint a többségi társadalomtól való jelentős távolságra, az integráció útjainak járhatatlanságára is.

Nem véletlen tehát, hogy a rendszerváltást követő időszakban a poszt szocialista fogyasztási minták átvételének lehetősége kihívások elé állította a presztízsgazdaságot. A fogyasztás az a terület, ami a legkevésbé elzárt az integrálódni, többségi mintákat átvenni akaró társadalmi csoportok előtt, illetve ezek a minták a legkönnyebben adaptálhatók.² Más kérdés azonban, hogy sok esetben a kirekesztett csoportok ilyen integrációs szándékai éppen ellentétes hatást váltanak ki a többségi társadalomból, a befogadás helyett inkább csak tovább növelik a társadalmi távolságot. A gábor romák között az új fogyasztói minták átvétele generációs különbségekhez vezetett: a fiatalabb generáció már kevésbé hajlandó készpénzét olyan etnicizált, a többségi társadalom szempontjából túlárzott javakba fektetni, amelyek a gábor roma csoporton kívül „forgalomképtelenek” bizonyulnak, és „kifele” nincs reprezentációs erejük, nem mutatják a csoporton kívülieknek a birtokos jómódját, gazdagságát. Az idősebbek azonban a luxuscikkeknek tartott poszt szocialista presztízsjavak túlzott fogyasztását nézik rossz szemmel, pazarlásnak vélik, olyan gyakorlatnak, amely háttérbe szorítja a presztízstárgygazdaságot és ezzel hozzájárul a gáborság felszámolásához. Nem véletlenül mondják: „Ez a lux megeszen bennünket.” (653.) A többségi társadalom értékrendje szerinti vagyonfelhalmozás és -reprezentáció már önmagában arra utal, hogy ha a központi hatalomhoz nem is, de a többségi társadalomhoz mindenképpen igazodni kívánnak, legalább is a fogyasztási mintákban.

Ami azonban érdekes, hogy a cārhar romákkal szembeni etnikai határkijelölő diskurzusaikban a maguk poszt szocialista presztízsjavak iránti nagyobb érzékenységét, a többségi társadalom normái iránti nagyobb nyitottságát állítják szembe a cārhar romák konzervatívabb-tradicionálisabb értékrendjével és életstílusával. Mivel a gáborok szemében komoly presztízsvesztést jelent, ha cārhar romának adják vagy zálogosítják el presztízstárgyukat, ezért a modernség értéként definiálásával morálisan próbálják ellensúlyozni az interetnikus presztízstárgykereskedelem miatt nyilvános társas képüket és presztízstüket érintő szimbolikus veszteségüket. Ezekben a szituációkban azonban éppen a többségi minták „eticizálódnak” gábor sajátosságként, ami ha a megvalósult

² Schwarcz, Gyöngyi: Ethnicizing Poverty Through Social Security Provision in Rural Hungary. In: *Journal of Rural Studies*, 2012, 28. (2) szám, 99–107.

társadalmi integrációról nem is, de annak szándékáról mindenképpen beszédesen vall.

Az utóbbi néhány bekezdésben a recenzens arra tett kísérletet, hogy Berta Péter könyvében a gábor romák társadalmi integrációjára vagy annak szándékára utaló jeleket vizsgálja, és a presztízsgazdaságot és a fogyasztás politikáját e nézőpontból igyekezett láttatni. Mindezt nem hiánypótló szándékkal tette, hiszen tisztában van vele, hogy e munka a különbség politikája, a társadalmi távolság-teremtés és a hierarchiaképzés módozatainak, megjelenítésének és működtetése bemutatásának szándékával íródott, ellensúlyozandó a romákkal kapcsolatos társadalomtudományos érdeklődésre jellemző kutatástörténeti asszimetriát, vagyis a romák közötti viszonyok és interakciók domináns modelljének a jelen- és egyenlőségközpontúságot tartó megközelítést. Egyet is ért a szerzővel abban, hogy ez a könyv nem *vizsgálja* központi kérdéseként a társadalmi integrációt, hanem sokkal inkább *tesz érdekében*, egyszerűen azzal, hogy a többségi társadalomban kialakult homogenizáló és esszencializáló roma képpel éppen ellentéteset mutat be.

Ahogy a szerző, úgy a recenzens sem tudja megmondani azonban, hogy milyen jövő vár a presztízsgazdaságra, ám az bizonyosnak látszik, hogy a gábor romák életmódjukban, elsősorban fogyasztási szokásaikban manapság már jóval közelebb állnak a többségi társadalomhoz, mint akár csak a szocializmus időszakában álltak. Bizonyos, itt bemutatott gyakorlataik arra engednek következtetni, hogy a többségi társadalom egyes normáinak, szokásainak és gyakorlatainak átvételére egyre inkább hajlandónak is mutatkoznak. És az is jól látszik, hogy a társadalmi közeledés éppen etnikus sajátosságaikként definiálható, identitásképző erővel bíró gazdasági gyakorlataik kárára történik. Mindezek miatt a könyv, amellet, hogy a gazdasági antropológia, azon belül is az etnicitás és gazdaság kapcsolatának témájában felzárkózást jelent a kortárs tudományossághoz, fontos integrációs olvasattal is bír.

MORVAI TÜNDE*

Gazdakeresőben - javaslatok a romániai magyar oktatás kihívásaira

Barna Gergő – Kapitány Balázs – Kiss Tamás – Márton János – Toró Tibor: *Iskolák veszélyben. Tanulmányok a Székelyföldön kívüli magyar oktatás helyzetéről.* Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2016.

A tanulmánykötet a szerzők által a címmel azonos nevű program keretében végzett tevékenységükbe ad betekintést néhány összefoglaló tanulmány segítségével. Az előszóban közölt rövid ismertetőből nagyvonalakban kiderül, miről szolt ez a program, melyet a kötet írói saját kezdeményezésre indítottak el 2012-ben. A saját kezdeményezés hangsúlyozása nem véletlen, hiszen a tárgyalt probléma okkal érdekelhette volna a romániai magyar és a magyarországi döntéshozókat, hiszen az erdélyi magyar oktatás szempontjából olyan fajsúlyos téma vizsgálata indult kutatói indítástól, mely oktatási intézmények jövőbeni lehetséges bezárásáról szol. Ha a kutatás első fázisában nem is volt jelen, de később a program támogatói körébe belépett az erdélyi magyarok parlamenti képviselőjét ellátó Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ), Magyarországról pedig a Nemzetpolitikai Államtitkárság felügyelete alatt álló Nemzetpolitikai Kutatóintézet. A két szereplő támogatása is okot adhatott a kutatóknak nemcsak tudományos igényű tanulmányok írására, hanem policy jellegű javaslatok megfogalmazására is.

A programban résztvevők célja a kutatás eredményeinek gyakorlati célú hasznosítása volt, remélve, hogy az oktatásszervezésre vonatkozóan konkrét javaslataik célba érhetnek, és hozzájárulhatnak az erdélyi magyar oktatásban általuk is feltérképezett gondok orvoslásához. Az eredmények gyakorlati szintű

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos segédmunkatársa. E-mail: morvai.tunde@tk.mta.hu

hasznosítása elmaradt, ennek okai között említik a szerzők, hogy a „jószándékú segítőkészséget” nincs, aki befogadja, és ahogyan itt megállapítják, és ami mostanában több oktatási szakember szájából is elhangzott, az erdélyi magyar oktatási rendszernek nincs gazdája. Ha tovább folytatjuk a gazdátlansághoz kapcsolódó gondolatmenetet: valójában nincs is minnek, hogy gazdája legyen, ugyanis rendszerről nem beszélhetünk, lévén, ha akként működne, gazdája is lenne. A romániai magyar oktatási intézmények a román oktatási rendszer részét képezik, még csak nem is autonóm alrendszert alkotva.

Az előszóban kapott vázlatos kép a programról a második tanulmányban kerül részletes kifejtésre. Talán szerencsésebb lett volna ezt elsőként közölni, így az olvasó számára már az elején letisztult volna, milyen kritériumok mentén definiáltak egy iskolát veszélyeztetettnek, mely területekre terjedt ki a kutatás, és majd csak ezután közlik a magyarok által lakott megyék magyar óvodásainak és diákjainak létszámadataira vonatkozó, regionális bontásban is feltüntetett (Székelyföld, Partium, Szórvány), Barna Gergő által összeállított statisztikai összefoglalót. Veszélyeztetett oktatási helyszíneként határozta meg a program azokat az intézményeket, településeket, ahol egy évtizeden belül veszélybe kerülhet a magyar nyelvű oktatás, illetve gyakori jelenség a magyar diákok körében a tannyelv váltás. Emellett azok a helyszínek is hasonló jelzöt kaptak, ahol a magyar oktatás fennmaradása, megerősítése és a tannyelv váltás visszaszorítása érdekében szükséges külső beavatkozások javallottak.

A demográfiai és oktatásstatisztikai adatok alapján összesen 224 helyszínt prognosztizáltak veszélyeztetettnek. A program keretében ezeken az iskolákon kívül olyan helyszíneket is felkerestek, ahol már megszűnt a magyar nyelvű oktatás. Ezen esetek tanulmányozása okulásként szolgálhat a prognosztizáltan veszélyeztetett helyszínek számára. Másrészt olyan helyszíneket is vizsgáltak, melyek éppen a veszélyeztetettek számára jelenthetnek alternatív anyanyelvű továbbtanulási lehetőséget. A terepmunka során kiderült, hogy ezek közül 130 minősül ténylegesen veszélyeztetettnek. A kutatás módszertani leírása szerint a terepmunkát a minden helyszínről készült helyzetleírás, az ún. adatlap felvétele jelentette, valamint az oktatási helyszíneken készített interjúk. Megyei szintre lebontva szám szerint a legtöbb ilyen oktatási helyszín Maros megyében (24) található,

majd ezt követi Kolozs (15) és Bihar (13) megye. Erre való tekintettel indokolatlannak tartom az alcímben területileg körülhatárolt Székelyföldön kívüliség megjelölést, hiszen a tanulmányok mindegyike átfogóan vizsgálja a veszélyeztetett oktatási helyszíneket, köztük a székelyföldi megyének számító Maros megyei szintereket is, mégha a másik két székelyföldi megye (Hargita és Kovászna) dominánsan magyar nyelvű oktatási hálózatától összetettségéből adódóan jelentősen el is tér. Amennyiben a szerzők a tömb és szórvány fogalmakat tágabban értelmezik, és Maros megyét szórványtértségei miatt inkább a szórvány vidék közé sorolják, elméletileg értelmezhető lenne a Székelyföldön kívüliség hangsúlyozása, főként, ha figyelembe vesszük a kutatás tapasztalatai alapján is megállapítottakat, miszerint az erdélyi magyar közbeszédben a székelyföldi véleményhez képest a szórvány periférikus helyzetben van (259.) A veszélyeztetett helyszíneket Márton János és Kapitány Balázs a vizsgált települések magyar közösségeinek létszáma és aránya szerint tipologizálva, hét csoportba sorolta.

A különöni magyar oktatásról nem lehet anélkül beszélni, hogy a magyar nyelvű romák kérdését ne érintenénk. Ebben a kötetben Kiss Tamás az erdélyi, és részletesebben a Szatmár megyei magyar nyelvű romák helyzetét tekinti át, de semmiképpen nem a Kárpát-medencei helyzetet, mint ahogy arra első mondatában utalást tesz. A szerző egyfajta legitimitációként hangsúlyozza munkája magyar identitáspolitikai megközelítési szempontját, megelőzve az egyéb, a témában mainstream tudományos diskurzusok képviselői részéről várható kritikákat. Emellett leszögezi a vizsgálat fókuszpontját is, azt, hogy a romák demográfiai aránynövekedéséből adódó helyi szintű problémák hogyan kezelhetők, illetve felteszi a kérdést, hogy azok egyáltalán problémák-e. A romák számának tényleges megállapítása nem egyszerű feladat, az erdélyi megyékre vonatkozó számszerűsített adatbázis elkészítéséhez is több adatfelvétel összevetését követően kerülhetett sor. Szatmár megye azért került az elemzés középpontjába, mivel az erdélyi megyék közül itt figyelhető meg leginkább a nem roma szülők részéről a többségi nyelvű iskolaválasztás jelensége a romák nagyszámú iskolai jelenléte miatt. A megye településszintű roma/nem roma arányának áttekintése után bemutatásra kerülnek azok a modellek, melyek a felmérés tapasztalatai alapján körvonalazódtak. Gyakori jelenség a szegregált oktatási forma, ennek híján vagy sikertelen megvalósítása esetén a nem roma

magyar diákok főként román, ritkábban német nyelvű iskolában folytatják tanulmányaikat. Bár néhány helyszínen a roma/nem roma diákok integrált oktatására is van példa, a felsorolt feltételekből – melyek szükségesek a nem roma szülők számára ahhoz, hogy a roma tanulók magas aránya miatt ne írassák román nyelvű iskolába – leszűrhető, hogy főként alternatívák hiányában, és nem az integrált oktatásba vetett hitük miatt választják gyermekeik számára a magas roma arányszámú iskolát a nem roma magyar szülők.

A projekt egy speciális részprojekttel egészült ki, ennek keretében olyan városi iskolákat/tagozatokat térképeztek fel, melyek román többségű városokban találhatóak. A cél ezzel a kiegészítéssel olyan városok, oktatási intézmények vizsgálata, ahol a magyarság aránya 50% alatti, és legalább két helyszínen lehessen általános iskolai szinten magyar nyelven tanulni. Az erről szóló tanulmányban átfogó képet kapunk a „követelményeknek” megfelelő tizenkét erdélyi város magyar nemzetiségi arányainak negatív irányú alakulásáról, valamint a magyar újszülöttek csökkenő számáról, és ezek hatásáról az oktatási hálózatban bekövetkezett változásokra. A leíró jellegű helyzetképet követően az összefoglalóban a tanulmányt jegyző Márton János tizenhat pontban foglalja össze a vizsgált városok magyar nyelvű oktatási helyszíneinek problémahalmazát.

Toró Tibor írása a szórványoktatás egyik kulcskérdését, az ingáztatásnak az oktatásra, az oktatási intézmények fenntartására gyakorolt pozitív vagy negatív hatását tárgyalja, középpontba állítva az iskolabuszhálózatok működését. A tanulmány első felében részletesen elemzi az ingázásra vonatkozó romániai törvényi szabályozást, ráirányítva a figyelmet a jogi rendezetlenség miatt rosszul működő esetekre, és kiemeli azokat a kereteket, melyek a magyar közösség számára a 2011-es tanügyi törvény óta újabb lehetőséget adnak, azáltal, hogy az iskolabuszok működtetése minisztériumi irányításból a polgármesteri hivatalokhoz került. A helyi szintű vezetéstől elvárható lenne a régióspecifikus ingázási feltételek megteremtése, azonban a szerző is hangsúlyozza, hogy egy jól működő iskolabuszhálózat még nem garancia a veszélyeztetett iskolák megmentésére. Az iskolabuszok hatásának tipológiája alapján kiderül, hogy gyakorlatilag egyetlen modell esetén beszélhetünk egy „tisztán” pozitív hatású iskolabuszhálózatról. A további modellek, kivéve a „hiányzó” kisbuszt, nem feltétlenül kedveznek

minden esetben a magyar nyelvű iskolák fennmaradásának, sőt, léteznek teljesen fölösleges járatok is.

Az *Iskolák veszélyben* program vállaltan a tudomány módszereivel kívánt gyakorlati oktatásszervezési problémákra rámutatni, lehetőség szerint megoldási javaslatokat is megfogalmazni. Az iskolabuszrendszerrel foglalkozó írás egy nagyon konkrét kérdést jár körbe, példákval illusztrálva a különböző ingázási típusokat. A működő és nem működő rendszereket összefoglaló modellekből kiderülnek egyes hálók hibái is, azonban a modellezésből fakadó általánosítások miatt a jó vagy rossz példák említése itt már kimarad.

A kötet két utolsó tanulmánya direkt cselekvési irányokat fogalmaz meg különböző döntéshozói szinten tevékenykedő szereplők számára. A policy jellegű írások nem titkolt célja a kihívásokra adott konkrét beavatkozási intézkedésekre tett javaslatok megfogalmazása. Márton János makro-, mezo- és mikroszintre lebontva ismerteti a program során tapasztalt, megoldásra váró problémákat, megnevezve az esetleges felelősöket, akik adott esetben a maguk felelősségi körében lépések megtételére lennének hivatottak.

Kapitány Balázs középszintű döntéshozói réteget érintő kérdéseket taglal aszerint, hogy melyek a konszenzussal megoldható és az oktatáspolitikai irányításában résztvevő megosztó kihívások. A mezoszintű szereplők megszólítása nem meglepő, ugyanis Kapitány Balázs ezen a szinten látja megvalósíthatónak a romániai magyar oktatási önrendelkezés kiépítését. Az *Iskolák veszélyben* program kapcsán született leíró, elemző és policy jellegű írások olyan gyakorlati élűek, melyek a romániai magyar, főként a helyi- és középszintű oktatási szereplők számára adhatnak iránymutatást abban az esetben, ha ők maguk a saját környezetükben felmerülő kihívásokat jó gazdaként ténylegesen meg kívánják oldani.